

kaikki
vapaudesta

kaikki vapaudesta

TOIMITTANEET

KARI ENQVIST · ILARI HETEMÄKI · TEIJA TIILIKAINEN

Gaudeamus

Julkaistu yhteistyössä Tieteellisten seurain valtuuskunnan kanssa

Copyright © 2017 Tekijät ja Gaudeamus Helsinki University Press

Gaudeamus Oy
www.gaudeamus.fi

Kannen kuva-aiheet: Olavi Hankimo, Tiina Pystynen
Kansi: Jukka Aalto / Armadillo Graphics

Sisäsivujen piirrokset: Tiina Pystynen

KL: 30, 16.8

UDK: 3, 001

ISBN: 978-952-495-415-0

Painopaikka: Printon Trükikoda, Tallinna 2017

Kenelle vapaus kuuluu?

Vapauskäsitykset ovat muuttuneet aikojen kuluessa. Vapauden puolesta on taisteltu, ja vapausteemat ovat olleet osa kansalaiskeskustelua – ehkä näkyvimmin vapausaatetta ihannoineella 1960-luvulla. Vapauden ala on laajentunut poliittisesti, sosiaalisesti ja moraalisesti. Tasavertaisia oikeuksia on vaadittu sääty-yhteiskunnan purkautuessa, samalla kun keskustelu modernista valtiosta alkoi sosiaalisen liikkuvuuden ja kansallisvaltion vallanjoon myötä. 1800-luvun lopulta alkaen oikeuksia on vaadittu niin alempien yhteiskuntaluokkien miehille, naisille, siirtomaiden asukkaille, lapsille, vammaisille, eläimille kuin alkuperäiselle luonnolle.

Jo 1700-luvun Ruotsissa, niin sanottuna säätyvallan eli vapauden aikana, Anders Chydenius ajoi ihmisoikeuksia ja kuvasi onnellista valtakuntaa: ”...vaan kun yhteiskunnan halvinkin alamainen saa onnellisen hallituksen alaisena yhtä vapain käsin kuin ylhäisinkin etsiä yhteisen ohessa omaakin parastansa, silloin vasta puhuttakoon vapaudesta.”

Vapaus on klassinen poliittisen filosofian teema. Myös viime vuosina keskustelu vapauden käsitteestä on ollut vilkasta. Siihen liittyvät kysymykset voidaan jakaa poliittiseen vapauteen ja tahdonvapauteen liittyviin ongelmiin. Valtaosassa poliittista vapautta käsittelevää keskustelua kysymykset tahdonvapaudesta ohitetaan olettaen, että ihmisillä on lähtökohtaisesti vapaa tahto. Esiin on noussut yksilön suhde toisiin yksilöihin ja valtioon. Yksilönvapaus on poliittinen käsite, joka viittaa siihen, mitä ihmiset saavat

tehdä ja mitä ihmisille saa tehdä. Isaiah Berlinin käsitteistön mukaan vapautta on sekä negatiivista että positiivista. Niiden on ajateltu edellyttävän toisiaan. Negatiivisen vapauden mukaan ihminen on vapaa, kun häntä ei estetä tai rajoiteta. Positiivisen vapauden mukaan ihminen on puolestaan vapaa, kun hän voi elää tahtonsa mukaisesti ja hänelle taataan tietyt oikeudet.

Suomen perustuslaissa sananvapaus tarkoittaa oikeutta ilmaista ja vastaanottaa tietoja ja mielipiteitä kenenkään sitä ennakolta estämättä. Se kuuluu perusoikeuksiin. Ne on säädetty kansallisesti, sen sijaan ihmisoikeudet perustuvat kansainvälisiin ihmisoikeussopimuksiin. Muita perusoikeuksia ovat henkilökohtaiset vapausoikeudet, poliittiset oikeudet ja vapaudet, tasa-arvo-oikeudet sekä taloudelliset, sosiaaliset ja sivistykselliset oikeudet.

Tällä hetkellä läntisessä maailmassa puhutaan liberaalin demokratian kriisistä. Aihepiiri liittyy läheisesti yksilöiden ja yhteiskuntien vapauteen. Ralf Dahrendorf käsittelee tutkielmassaan *Huomisen Eurooppaan* (Kirjayhtymä 1991) uutta Eurooppaa vuoden 1989 Keski- ja Itä-Euroopan vallankumouksien jälkeen. Juuri ennen Dahrendorfin kirjaa oli ilmestynyt Francis Fukuyaman kirjoitus ”Historian loppu?”, jossa kuvataan liberaalin demokratian ja markkinatalouden voittoa ideologioiden välisessä taistelussa. Sitä päätelmää Dahrendorf ei hyväksynyt, vaan hänen mielestään oltiin pikemminkin astumassa epävarmaan tulevaisuuteen.

Dahrendorfin mukaan vapauden peruskäsitteet ovat demokratia ja kansalaisuus. ”Avoin yhteiskunta ei lupaa helppoa elämää.” Kampppailua käyvät perustuslaillinen politiikka ja normaali politiikka: ”miten ja mihin vedetään rajat, millä erotetaan kaikkia koskevat säännöt ja

periaatteet ja toisaalta näkemyserot, joista näiden sääntöjen puitteissa voidaan kiistellä”. Ihmiset eivät ainoastaan halua taistella oikeudestaan puhua vapaasti ja äänestää tai valita työpaikkojaan ja ostoksiaan, vaan he haluavat käyttää näitä oikeuksiaan.

Toinen nykyhetken keskustelunaihe on normien eli sääntelyn purkaminen, mistä puhutaan paljon etenkin suomalaisessa yhteiskunnassa. Kansalaisten arjen helpottamiseen pyrkivä turhien sääntöjen poistaminen on yleisesti hyväksytty tavoite. Normien purku lisää sopimusvapautta mutta synnyttää kiistoja vapauden rajoista. Sääntelyn purkaminen edistää periaatteessa kansalaisten oikeusturvaa, mutta kaikki kansalaiset eivät pysty valvomaan oikeuksiaan riittävästi. Heikompien yhteiskunnan jäsenten tueksi tarvitaan edelleen niin sanottua pakottavaa lainsäädäntöä.

Edellä on kuvattu sitä, että vapaudella on myös rajoja. Vuoden 2017 Tieteen päivien teemana on ”Vapauden rajat”. Tähän käsitteeseen sisältyy myös ajatus vastuusta. Mitä saa sanoa? Sananvapauden kääntöpuolena on niin sanottu vihapuhe. Itsensä ilmaiseminen verkon keskustelupalstalla ei tarkoita sitä, että saa sanoa mitä tahansa. Verkossa on myös digiansoja. Ihmisistä kerätään yhä enemmän tietoja, mitä vastaan on vaikea suojautua.

Mitä vapaus tarkoittaa tieteen kannalta? Yliopistoilla on Suomessa autonomia ja tutkijoilla vapaus valita tutkimusaiheensa. Onko joillakin tieteenaloilla suurempi vapaus kuin toisilla? Usein erotetaan toisistaan perustutkimus ja soveltava tutkimus, joka on lähempänä tutkimuksen kaupallista hyödynnettävyyttä. Tieteen vapautta kaventavat myös rahoituspäätökset. Vapaus tarkoittaa tieteessäkin vastuuta. Tieteen päivien teemassa havainnollistuu, kuinka luonnontieteen sovellukset törmäävät erilaisiin haasteisiin

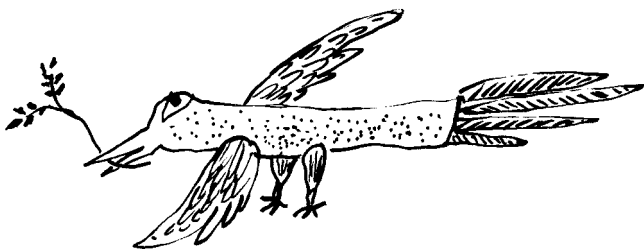
ja rajoihin. Näitä ovat esimerkiksi ihmisen muokkaus, kestävä kehitys ja uusi bioteknologia.

Tieteen päivien kirjassa on kolme pääjaksoa ja epilogi. ”Yksilö ja identiteetti” -kokonaisuuteen kuuluvat yksilönvapauden teemat. ”Valtio ja yhteisö” -kokonaisuudessa etualalla on yksilön ja yhteiskunnan suhde. ”Luonto ja maailma” -kokonaisuus pohtii rajoja, joita tutkimus kohtaa ja joita se ylittää. Tässä näkyvät niin lääketieteen, geenitutkimuksen kuin tekniikan tuomat uudet mahdollisuudet.

Vuonna 2017 Suomi viettää 100-vuotisjuhlia, jolloin historia tulee esiin monin tavoin. Muistamisen ja kertomisen vapaus on Heini Hakosalon kirjoittaman epilogin teema. Historiallinen kerronta on moninaistunut. Muistaminen ja historiallisten ilmiöiden tulkinta ovat myös politiikkaa. Historiantutkimuksen tehtävänä on osoittaa, että menneisyydessä on ollut vaihtoehtoja, ja muistuttaa, että niitä on myös tulevaisuudessa.

Helsingissä 19.12.2016

Ilari Hetemäki, Kari Enqvist ja Teija Tiilikainen

Sisällys

I YKSILÖ JA IDENTITEETTI	
<i>Ruth Illman</i>	15 Vapaus uskoa – miten luterilaisesta Suomesta tulee moniuskontoinen
<i>Tuija Saresma</i>	35 Sananvapaus, vihapuhe ja sananvastuu
<i>Kai Kuikkaniemi</i>	54 Mitä jos tietäisit, mitä sinusta tiedetään?
<i>Outi Fingerroos</i>	73 Maahanmuutto ja perheen-yhdistäminen
<i>Helena Rasku-Puttonen</i>	85 Kasvatuksen vapaus ja rajat
II VALTIO JA YHTEISÖ	
<i>Marja Jalava</i>	107 Nationalismin monet kasvot
<i>Emilia Palonen</i>	124 Rajat Euroopassa
<i>Sami Pihlström</i>	141 Valtion vallan rajat: orwellilaisia opetuksia
<i>Henrik Elonheimo</i>	157 Kolmas tie: restoratiivinen oikeus ja rikosten sovittelu
<i>Simo Kyllönen</i>	172 Ihmisen vapaus ja luonnon ekologiset rajat
III LUONTO JA MAAILMA	
<i>Päivi Onkamo</i>	197 Mitä geenit kertovat suomalaisten alkuperästä?
<i>Outi Vesakoski</i>	212 Uusia näkökulmia Suomen kielellisen alkuperän tutkimiseen
<i>Juha Klefström</i>	227 Ihmisen muokkaus ja geeniräätälöinti
<i>Rami Koskinen &</i>	247 Elämä ja mahdollinen elämä – filosofisia näkökulmia
<i>Tarja Knuuttila</i>	264 Biodiversiteetti ja kestävä kehitys
<i>Jouko Rikkinen</i>	264 Biodiversiteetti ja kestävä kehitys
<i>Katriina Siivonen</i>	275 Kulttuurinen kestävyys
<i>Heini Hakosalo</i>	293 Kertomisen vapaus: Historian-tutkijan paikka historiallisen kerronnan kentällä

KAINALOJUTUT

- Ilkka Niiniluoto*: Tieteen vapaus ja järjen kriisi, 31
Hanna Snellman: Kansallinen tieteessä – tavoitteesta rasitteeksi, 33
Anna-Kaisa Rastenberger: Miljoona kissakuvaa ja valvontaa – miten valokuvat muovaavat todellisuuttamme, 51
Minna Ruckenstein: Digiansoja ja alustojen valtiaita, 69
Jarno Limnell: Turvallisuus luo vapautta digitaaliseen maailmaan, 71
Mia Halonen: Hyvää ja huonoa kieltä, 100
Tuomas Tepora: Uusi kamppailu kansallistunnuksista, 120
Risto Marjomaa: Kansalaistottelemattomuuden lyhyt historia, 122
Tapio Salminen: Kun Suomea ei ollut, 139
Hannu Nieminen: Miten tasavertaista on pääsy tietoon ja informaatioon Suomessa?, 155
Petri Räsänen: Onko markkinoiden vapaus aina negatiivista?, 186
Heikki Patomäki: Mitä uusliberalismin jälkeen?, 188
Veikko Launis: Kuinka paljon ihmistä voi ja saa muokata?, 243
Karri Silventoinen & Petri Ylikoski: Rajoittavatko geenit tahtomme vapautta?, 245
Merja Penttilä: Synteettinen biologia mullistaa teollisen tuotannon, 260
Minna Huotilainen: Robotti ihmisen työkaverina, 262
Markku Heikkilä: Missä alkaa arktisuus?, 288

TEKIJÄT, 308

TIETEEN PÄIVIEN JULKAISUJA, 311

I

Yksilö ja identiteetti

Yksilönvapautta korostetaan suomalaisessa kulttuurissa voimakkaasti. Esimerkiksi uskonnon ja kirkon merkitys ihmisen elämässä ja identiteetin osana on muuttunut. Nykyisin moni rakentaa uskonnollisen identiteettinsä useanlaisista eri aineksista, noudattamatta vakiintuneiden instituutioiden malleja.

Millaiset asiat rajoittavat yksilönvapautta yhteiskunnassamme? Nykymaailmassa yksilöistä kerätään monenlaista tietoa eri tarkoituksiin ja erilaisiin järjestelmiin, mikä usein nähdään uhkana yksityisyydelle ja vapaudelle. Joihinkin ihmisryhmiin kohdistetaan toisia suurempia rajoituksia – miksi heidän tapauksessaan vapauden rajoittamista pidetään hyväksytympänä kuin toisten?

Sananvapautta pidetään yhteiskunnassamme tärkeänä arvona. Tieteen vapaus on osa sananvapautta ja ajattelun vapautta. Sananvapauden käänttöpuolena on kuitenkin vastuu omista sanomisistaan. Miten kasvatusta voisi parhaiten tukea lapsen ja nuoren kehitystä itsenäisesti ajattelevaksi ja vastuulliseksi yksilöksi? Vapaudella on monenlaisia rajoja myös yksilöllisyyttä korostavassa kulttuurissa.

Vapaus uskoa – miten luterilaisesta Suomesta tulee moniuskontoinen?

RUTH ILLMAN

Lokakuun viimeisenä päivänä vuonna 1517 uudistusmielinen pappi ja teologi Martti Luther julkaisi Wittenbergissä 95 teesiään, joissa hän käsitteli katolisen kirkon epäkohtia ja ehdotti radikaaleja muutoksia sekä uskon tulkintaan että sen käytäntöihin. Tästä syntyi liike nimeltä reformaatio, jonka seurauksena saivat alkunsa luterilainen kirkko ja monta muuta protestanttista kirkkoa.

Näistä tapahtumista on kulunut 500 vuotta, ja siksi vuonna 2017 vietetään reformaation merkkivuotta niin Suomessa kuin maailmanlaajuisestikin. Reformaatio oli uskonnollinen mullistus, joka vaikutti laajasti yhteiskuntaan, aatehistoriaan ja kulttuuriin. Suomessa reformaation jäljet näkyvät paitsi uskonnossa myös kielessä, koulutusjärjestelmässä, yhteiskunnan rakenteissa, kansainvälisissä suhteissa, arkisissa tavoissa, taiteessa, kalenterissa ja niin edelleen. Vaikka suomalaiset ovat tätä nykyä yksi maailman maallistuneimmista kansoista, reformaatio on edelleen tärkeä osa arkipäiväämme. Sen vaikutukset ovat niin syvällä yhteiskunnan rakenteissa, ettei niitä useinkaan huomaa tai ajattele.

Vielä 1980-luvulla yli 90 prosenttia Suomen kansalaisista kuului luterilaiseen kirkkoon, nykyään enää noin 70

prosenttia. Tämäkin on kuitenkin kansainvälisessä vertailussa huikea luku: Isossa-Britanniassa esimerkiksi vain noin 17 prosenttia väestöstä kuuluu entiseen valtakirkkoon, anglikaaniseen Church of Englantiin. Suomessa, niin kuin muuallakin Euroopassa, vain muutama prosentti kirkkoon kuuluvista käy kirkossa tavallisena sunnuntaina – suurimmalle osalle kirkko on paikka, jossa käydään häissä ja hautajaisissa, ehkä jouluna tai konserttivieraana. Vuonna 1922 suomalaisille myönnettiin lailla uskonnonvapaus, ja sen jälkeen uskontojen kirjo on kasvanut hiljaa mutta varmasti niin, että tänä päivänä maassa on yli sata rekisteröityä uskonnollista yhdyskuntaa.

Onko Suomi siis muuttunut luterilaisesta maasta moniuskontoiseksi maaksi, vai olisiko parempi kuvata Suomea uskonnollisesti välinpitämättömien luterilaisten maana, jossa muiden uskontojen ja katsomusten läsnäolo ja vaikutus kasvavat vuosi vuodelta?

USKONTOJEN MUUTTUVA KENTTÄ

Brittiläinen uskonnontutkija Linda Woodhead totesi *Hufvudstadsbladetin* haastattelussa heinäkuussa 2016, että hänen kotimaassaan uskonnottomuus on ”uusi normaali”. Aikaisemmin ennako-oletus oli, että britti on anglikaani (tai ainakin kristitty), mutta nyt lähtökohtana on, että ”tavallinen” ihminen ei ole mukana missään järjestäytyneessä uskonnollisessa toiminnassa. Etenkin nuoret ottavat etäisyyttä kirkosta; he yhdistävät uskonnon väkivaltaan, kiihkomielisyyteen, järjenvastaisuuteen ja ahdasmielisyyteen.

Tämä ei kuitenkaan tarkoita sitä, että nykypäivän britit olisivat vähemmän uskonnollisia tai vähemmän

kiinnostuneita hengellisistä kysymyksistä kuin aikaisemmat sukupolvet, Woodhead korostaa. Uskonnottomuus ei ole sama asia kuin ateismi, vaan lähinnä se tarkoittaa historiallisten uskonnollisten instituutioiden hierarkioiden ja opinkappaleiden vastustamista. Vanhoja uskonnollisuuden muotoja jätetään taakse ja omannäköistä hengellistä profiilia luodaan poimimalla uskomuksia ja rituaaleja monesta eri lähteestä.

Suomessa tilanne on osin samankaltainen, mutta erojakin löytyy. Täälläkin vastustetaan vanhanaikaisilta tuntuvia uskonnollisia tapoja ja toimintamuotoja ja etsitään hengellistä inspiraatiota monesta eri traditiosta. Kuitenkin suurin osa ihmisistä pysyy myös valtakirkon jäsenenä. Miksi? Woodheadin mielestä tärkeä syy on se, että Suomessa luterilaisen kirkon johtajat ovat laajasti ja näkyvästi puolustaneet liberaaleja arvoja sekä yhteiskunnallisissa asioissa, kuten maahanmuutto ja talouskysymykset, että yksityiselämän kysymyksissä, kuten avioliitto. Britanniassa taas ihmiset kokevat, että kirkko on konservatiivinen ja tuomitseva menneen ajan instituutio, joka sanoo, ”meillä on ainoa totuus ja kaikki muut ovat väärässä”, mihin moni vastaa, ”kiitos ja näkemiin”. Onko Suomen luterilainen kirkko näyttäytynyt avarakatseisempänä instituutiona?

Saattaa olla, mutta on muistettava, ettei luterilainen kirkko eivätkä sen miljoonat jäsenet puhu yhdellä äänellä. Uskonnollinen kenttä on muuttunut Suomessa ratkaisevasti viime vuosikymmenten aikana. Globalisaation myötä arvojen, elämäntapojen ja hengellisten valintojen moninaisuus on kasvanut nopeasti. Lisääntyvän liikkuvuuden ja kaupungistumisen seurauksena näkemykset yksilön, kulttuurin ja uskonnon rooleista arkipäivässä ovat muuttuneet. Poliitikassa ja taloudessa uusliberalismi jatkaa

voittokulkuaan: yhä kärkevämmin painotetaan yksilön oikeutta tehdä omaa elämäänsä koskevia valintoja, missä erityisesti kulutus- tai mediakulttuureilla on yhä suurempi rooli. Arvojen, ideoiden, katsomusten ja käytäntöjen moninaisuus kasvaa.

Myös maallistumisen aikakauden sanotaan olevan ohi. Klassiset sekularisaatioteoriat ennustivat, että uskonnot kuivuvat kasaan ja kuolevat sitä mukaa, kun tieteelliset ajattelutavat vahvistavat asemiaan. Oletus oli siis, että kaikki yhteiskunnat enemmän tai myöhemmin kehittyvät kohti suurempaa modernisaatiota ja rationaalisuutta ja että uskontojen asema niin kulttuuriselta, poliittiselta kuin yhteiskunnalliseltakin kantilta väistämättä heikkeneisi tämän seurauksena. Tutkijat kuitenkin kyseenalaistavat tämän tulkinnan useista syistä. Ensiksikin tällaista yksiselitteistä kehitystä ei ole havaittavissa maailmalla. Toiseksi modernisaatio ja uskonnot eivät aina kulje käsi kädessä: uskonnoilla voi olla hyvinkin vahva ja näkyvä rooli myös huipputeknologisissa, demokraattisissa ja tasa-vertaisissa yhteiskunnissa sekä hyvin koulutettujen huippuosaajien yksityiselämässä. Kehitys ei siis ole niin suoraviivainen. On kuitenkin totta, että perinteiset uskonnon muodot, kuten vakiintuneet instituutiot lukkoon lyötyine oppeineen ja jäykkine hallintokoneistoinen, ovat hiipumassa. Toisaalta on nähtävissä kasvava kiinnostus uusia uskonnollisia ja hengellisiä käytäntöjä ja ideoita kohtaan. Uskonnollisuus elää edelleen mutta uudessa hahmossa. Tätä sekularisaatiosta kumpuavaa arvomaailman muutosta kuvataan käsitteellä postsekulaari, jälkimaallistunut.

Ruotsin kielen seisovaa pöytää tarkoittavaa sanaa *smörgåsbordet* on 1970-luvulta saakka käytetty ilmiötä havainnollistavana metaforana. Tämän päivän maailmaa

verrataan yltäkylläiseen noutopöytään, jossa eri perinteet, kielet, elämäntavat ja uskomukset elävät vierekkäin ja jossa ihminen saa valita vapaasti runsaiden antimien tarjonnasta. Tämä on kuitenkin tulkintana yksinkertaistava, sillä 2000-luvun yhteiskunnan ja arvomaailman tarjonta on paljon moniulotteisempaa kuin tämä mutkaton metafora antaa ymmärtää. Globalisaation vaikutukset eivät kosketa vain yhteiskunnan laajaa makrotasoa: ne heijastuvat myös intiimimmälle henkilökohtaiselle tasolle. Siksi uskonnollista ja kulttuurista moninaisuutta on ymmärrettävä uudella, paljon radikaalimmalla tavalla.

Moninaisuus ei tarkoita vain sitä, että ihmiset yhdistävät elämässään arvoja erilaisilla tavoilla, kuten noutopöydän äärellä kasataan oman maun mukainen herkkulautanen. Nykyään ei vallitse yksimielisyyttä siitä, minkä pöydän äärelle kokoonnutaan, mitä ruokalajeja on tarjolla tai edes siitä, mitä ruoan valitseminen oikein tarkoittaa. Voiko olla varma siitä, että saman tarjottimen kaikki kakut maistuvat samoilta ja että ne maistuvat erilaiselta kuin kakut pöydän toisessa päädyssä? Saako maistella kaikkea ja sylkeä pois sen, mikä ei miellytä? Saako koota oman, oudon makuyhdistelmän, josta kukaan muu ei pidä?

Tällä vertailulla haluan näyttää, mitä syvälle ulottuva moninaisuus tarkoittaa. Amerikkalainen politiikantutkija William E. Connolly on ehdottanut termiä *deep pluralism* kuvastamaan tätä läpikotaista, liikkuvaa prosessia, joka ei rajoitu sen toteamiseen, että monet erilaiset, itsessään yhtenäiset kulttuurit, kielet ja uskonnot elävät rinta rinnan ja että ihmiset valitsevat mielensä mukaisesti näiden vaihtoehtojen joukosta. Connolly kyseenalaistaa ajatuksen moninaisuudesta yhdistelmänä arvoja, jotka valitaan toisistaan tarkasti rajatuista kokonaisuuksista. Hänen mielestään

muutoksen tuulet puhaltavat näiden keinotekoisten vastakkainasettelujen läpi. Käytännössä tämä tarkoittaa sitä, että uskonnotutkijat havaitsevat sellaisia katsomuksellisia kaavoja, joita ei voi ymmärtää yksinkertaisesti vain erilaisina yhdistelminä pysyvistä, ennakkoon määritetyistä vaihtoehtoista. Pikemminkin on nähtävissä kehitys, jossa aikaisemmat positiot haastetaan, muotoillaan uudestaan ja yhdistetään uusilla, luovilla tavoilla. Ennen ajateltiin usein, että esimerkiksi kansalaisuus, kieli ja uskonto kulkevat käsi kädessä määrättyillä tavoilla, mutta tästä mutkattomasta kuvasta on luovuttava.

Tämä arvomaailmojen pirstoutuminen ei kuitenkaan tarkoita sitä, että kaikilla ihmisillä on omanlainen elämänsä katsomus. Olemme kaikki osa suurempaa kokonaisuutta, joka muokkaa ja määrittää meitä. Noutopöydän äärellä olemme taipuvaisia kokoamaan samankaltaisia annoksia kun ne, joiden lähellä elämme.

USKONTOJEN JA KATSOMUSTEN KENTTÄ SUOMESSA

Kasvava kiinnostus hengellisyyttä kohtaan on nähtävissä niin Suomessa kuin maailmallakin. Yhä useampi kuitenkin jättää valmiit kokonaisratkaisut sivuun räätälöidäkseen oman hengellisyysprofiilinsa monien eri uskonnollisten ja kulttuuristen vaikutteiden innostamana, usein sekoittamalla reippaasti sekä hengellistä että maallista sisältöä. Tämä selvisi Åbo Akademin laajassa PCCR-tutkimusprojektissa (*Post-secular culture and a changing religious landscape in Finland*), jossa kartoitettiin nykypäivän uskonnon ja hengellisyyden muotoja Suomessa vuosina 2010–2015. Professori Peter Nynäs in johtama noin 20 tutkijan ryhmä, jossa itsekkin olin mukana, selvitti, miten

uusi globaali ympäristö vaikuttaa ihmisten jokapäiväiseen elämään ja heidän näkemyksiinsä ja toimintatapoihinsa uskonnon alueella. Perehdyimme uusiin uskontomuotoihin ja uusiin tapoihin, joilla uskonto ilmenee niin yksittäisten ihmisten elämässä kuin yhteiskunnassa laajemmin. Seurasimme useaa nykyajalle tyypillistä ryhmää, jotka ovat löytäneet paikkansa niin sanotusti luterilaisen kirkon liepeiltä. Kirkko toimiikin usein taustalla, kun uskonnollisessa maisemassa raivataan uusia teitä: joko alustana, josta otetaan aktiivisesti etäisyyttä, tai ponnahtuslautana kohti uutta. Uuden ja vanhan yhdistäminen on keskeistä monissa uusissa henkisissä ja hengellisissä käytännöissä, kuten enkeliterapioissa, rukousklinikoilla, joogastudioilla ja rummutuspiireissä. Niissä keskipisteeseen nousevat kehollisuus, yksilön kokemus ja tunteet, identiteettikysymykset sekä eri medioiden ja kulutustapojen seuraaminen.

Henkinen maailma, uskonto ja elämän suuret kysymykset kiinnostavat suomalaisia edelleen, mutta tavat, joilla tämä ilmenee, ja kieli, jolla tätä ilmaistaan, ovat muuttuneet. Uskonasiat ja uskonnollinen kirjo saavat myös näkyvämmän roolin tämän päivän julkisissa keskusteluissa, koska ihmiset puhuvat niistä avoimemmin. Aikakauslehdissä, television keskusteluohjelmissa ja blogikirjoituksissa julkisuuden henkilöt kertovat kiinnostuksestaan henkisiä kysymyksiä kohtaan ja vakaumuksestaan, jonka mukaan elämässä on muutakin kuin se, mikä on silmien nähtävissä ja käsien ulottuvilla. Hyvä esimerkki tästä on rocktähti Michael Monroen haastattelu *Anna*-lehdessä syksyllä 2016. *Raamatusta* Monroe toteaa, että hän kyllä ”digga Jeesuksen stailia”, koska hänessä oli vähän samaa kapinallismieltä kuin 1960-luvun hippiliikkeessä, mutta hän ei tarvitse ”vanhentunutta turistipasta henkimaailmaan”. Sen sijaan

hän haluaa tehdä omat nuottinsa niin musiikissa kuin uskomisessakin: ”Uskon, että on olemassa henkimaailma ja eri ulottuvuuksia, mutta uskoni ei noudata järjestyneitä kaavoja, vaan olen poiminut totuuksia omalla tavallani.”

USKONTOJEN ERI ULOTTUVUUDET YKSILÖN JA YHTEISKUNNAN NYKYPÄIVÄSSÄ

Ruotsalainen uskonnontutkija Lise-Lotte Frisk on koonnut viisi keskeistä muutosilmiötä nykypäivän länsimaiselta uskontokentältä. Hänen jäsentelynsä kuvaa hyvin myös ne näkökohdat, jotka PCCR-projektissa nousivat esiin suomalaisessa kontekstissa.

(1) Eklektisyys ja yhteensulautuminen. Eklektisyys tarkoittaa sekä eri tahoilta saatujen vaikutteiden yhdistämistä että avoimuutta uusille ideoille. Uskontojen yhteensulautumista kutsutaan tutkimuksessa synkretismiksi. Käsite kuvaa uskontomuotoja, jotka ovat kahden tai useamman alkuperäisen tradition sekoitusta. Synkretismi on perinteisesti ymmärretty kielteiseksi ilmiöksi: uusi fuusio on nähty alkuperäisen, ”aidon” perinteen vääristymisenä tai trivialisoitumisena. Nykyään luovia yhteensulautumisia pidetään kuitenkin laajasti pikemminkin sekä luonnollisina ja ongelmattomina että myönteisenä ja rikastuttavana kehityksenä kuin epäilyttävänä turmeltumisena. Kärkevät vastakkainasettelut, joissa ihminen kuuluu joko johonkin tiettyyn uskontoon tai ei välitä uskonnosta ollenkaan, antavat tilaa joustavammille tavoille luoda omaa katsomuksellista identiteettiä. Ihminen ei välttämättä näe itseään vain joko uskovaishenkinä tai maallistuneena. Yksittäiset elämäntilanteet ja asiayhteydet tuovat omasta mielenmaisemasta esille erilaisia ulottuvuuksia.

(2) Mieluummin henkilökohtaiset kokemukset kuin ideologia. Aikaamme määrittää ennen kaikkea yksilökeskeisyys, mikä näkyy myös uskontojen kentällä. Systemaattiset teologiset ja ideologiset jäsentelyt, jotka luovat elämälle äyllisen rakenteen, eivät innosta nykyihmistä, joka mieluummin luottaa omaan arvioonsa ja kokemuksiinsa. Jos jokin ”tuntuu oikealta”, ”toimii minulle” tai koskettaa, siihen luotetaan – riippumatta siitä, onko se yhdistettävissä niiden oppien kanssa, jotka omassa uskonnollisessa yhteisössä virallisesti hyväksytään. Henkilökohtaiset kokemukset houkuttavat yhä vahvemmin myös hengen asioissa. Harva jaksaa innostua uskonnollisesta seremoniasta, jossa vain puhutaan ja jossa ei saa aktiivisesti osallistua: sytyttää kynttilöitä, laulaa, meditoida. Nykyihminen kaipaa konkreettisia rituaaleja, joiden kautta aktivoidaan kehoa ja tunteita eikä vain ajatuksia ja älyä.

(3) Radikaali tasavertaisuus ja yksilön itsemääräämisoikeus. Kysymys representaatiosta tulee yhä tärkeämmäksi uskonnollisissa yhteyksissä: Kuka saa puhua puolestani? Kuka edustaa minua ja millä valtuudella? Luottamus uskonnollisia johtajia kohtaan vähenee ja sen tilalle nousee jokaisen ihmisen oikeus itse määritellä, miten uskoa ja elää. ”Uskon kyllä, mutta en niin kuin pappi/rabbi/imaami/guru opettaa”, on usein kuultu mielipide. Radikaalia tasavertaisuutta voidaan tulkita monin, jopa ristiriitaisin tavoin. Joillekin se tarkoittaa pyrkimystä päästä eroon epäoikeudenmukaisuuksista, jotka perustuvat esimerkiksi sukupuoleen, seksuaaliseen suuntautumiseen tai luokkaeroihin. Toisille se tarkoittaa uskonnollisen yhteisön sisäisen arvoasteikon tasoittamista niin, että johdon ja tavallisen jäsenen välinen kiulu kapenee, vaikka toisia rajoja edelleen vartioitaisiinkin

tarkoin (esimerkiksi miesten ja naisten tai jäsenien ja ulkopuolisten välillä).

(4) Mieluummin minä itse ja ihmisten maailma kuin yliluonnollinen. Ihmisen omaan elämään ja hänen tarpeisiinsa keskittyvät henkisyyden muodot kasvattavat suosiotaan, samalla kuin ne, jotka syventyvät etupäässä ylimaaliseen ulottuvuuteen, jumaliin tai henkiolentoihin, eivät herätä entisenkaltaista laajaa kiinnostusta. Tämänpuoleinen on houkuttelevampi kuin tuonpuoleinen. Tämän vuoksi moni tuntee vetoa hengellisiin käytäntöihin, jotka keskittyvät yksilön kokonaisvaltaiseen hyvinvointiin. Tällaisia ovat esimerkiksi *mindfulness*, jooga ja meditaatio, erilaiset *healing*-menetelmät, itsehoitokurssit sekä ruokavaliot ja valmennusohjelmat, joissa tiedostetaan henkinen ulottuvuus. Itämaisten uskontojen vaikutuksesta myös länsimainen jumalakuva on muuttumassa. Persoonallisen olennon sijaan moni ymmärtää jumalallisen ulottuvuuden abstraktina hengellisenä periaatteena, järjestyksenä tai energiana.

(5) Onni tässä ja nyt eikä kuoleman jälkeen. Perinteisesti monen maailmanuskonnon opit ovat keskittyneet maallisen elämän jälkeiseen tilaan ja siihen, miten ihmisen pitäisi elää tavoittaakseen tämän paratiisin tai paremmat olosuhteet. Näin ollen ihminen saavuttaa toivotun päämäärän vasta kuolemansa jälkeen. Nykyään on yhä tavallisempaa, että ihminen haluaa elää tässä ja nyt myös uskonnollisuudessaan ja panostaa mieluummin hyvään elämään maan päällä kuin kerätä aarteita näkymättömään taivaaseen. Tämän seurauksena kulutuksesta on tullut tärkeämpi osa nykypäivän uskonnollisuutta: ostamme tuotteita, kursseja ja kokemuksia, joista rakennamme omaa hengellistä itsetoteuttamisprojektiamme. Toinen ulottuvuus, jonka merkitys kasvaa, on populaarikulttuuri. Musiikin,

elokuvien, taiteen ja kirjallisuuden avulla oma moraalikäsitys ja minäkuva vahvistuvat. Populaarikulttuuri myös levittää uskonnollisia ja vakaumuksellisia käsitteitä ja käytäntöjä ympäri maailmaa. Monelle ihmiselle taide-elämys itsessään on hengellinen kokemus, jossa pyhän läsnäolo aistitaan kouriintuntuvammin kuin esimerkiksi kirkon perinteisissä rituaaleissa.

Kiinnostavaa kyllä, nämä esitelty Friskin näkökohdat uskonnolliseen muutokseen eivät kuvasta vain liberaaleja ja kosmopoliittisia uushenkisiä ryhmiä, vaan ne pätevät myös valtakirkon muutosten kuvaamisessa. Perinteisten uskonnollisten instituutioiden sisällä muutos noudattaa samankaltaisia piirteitä: yksilön kokemukselle annetaan enemmän tilaa, hierarkioita höllennetään ja painopiste siirtyy maanpäälliseen elämään. Myös uskonnolliset ja aatteelliset äärijärjestöt voivat olla hyvin eklektisiä toiminnassaan, korostaa tunteita ja etsiä inspiraatiota laajalta kansainväliseltä kentältä.

EKOLOGIA, RUOKA JA KULUTUS USKONNON UUSINA KENTTINÄ

Keskustelua uskontojen eri ulottuvuuksista ja pinnalla olevista ilmiöistä voidaan havainnollistaa esimerkeillä haastattelumateriaalista, jota kerättiin edellä mainitussa Åbo Akademin tutkimusprojektissa. Juuri moninaisuus, eklektisyys ja taipumus sulattaa yhteen vaikutteita ja käytäntöjä eri uskonnollisista ja kulttuurisista lähteistä leimasivat haastateltavien vastauksia. Joskus tämä tuli näkyvästi esille, kuten keskustelussa taiteilijan kanssa, jolle ortodoksisen kirkon ikivanhat rituaalit toivat tunteen yhteenkuuluvuudesta ja historian jatkumosta, buddhalainen meditaatio

antoi rauhaa sielulle ja erilaiset holistiset parannusrituaalit auttoivat rakentamaan uutta suhdetta kehoon. Samaaninen rummutuspiiri taas antoi tilaa ekoajattelulle, joka oli lähellä hänen sydäntään. Näistä langoista taiteilija punoi kudoksen, joka kannatteli hänen elämäänsä. Toisissa haastatteluissa nämä virtaukset kulkivat pinnan alla. Vapaakirkollisten karismaattisessa *healing*-ryhmässä askel moninaisuutta kohden muodostui pienemmästä mutta tässä yhteydessä käänteentekevästä hyppäyksestä: yhteistyöstä muiden kristittyjen yhteisöjen kanssa.

Tutkimusprojekti nosti myös esille sisäisen moninaisuuden yhteisöissä, joita olemme tottuneet pitämään yhtenäisinä ja yksimielisinä. Suomen islamilaisen neuvoston (SINE) perustamiseen vuonna 2006 johtanut prosessi on hyvä esimerkki: vasta pitkien ja vaikeiden neuvottelujen jälkeen saatiin aikaiseksi neuvosto, joka oli tarpeeksi moniarvoinen Suomen muslimien etnisyyteen, ikään, uskonnolliseen suuntautumiseen, perinteisiin, kieliin, sukupuoleen ja teologiaan nähden. Sivustakatsoja ei aina tule ajatella, että maamme muslimit ovat näin monivivahteinen ja värikäs yhteisö jo itsessään.

Toinen valottava esimerkki on ekologisuus. Omistautuminen kestäväen kehityksen edistämiseen liitettiin aikaisemmin poliittiseen toimintaan ja useimmiten vasemistolaiseen ideologiaan, joka oli skeptinen järjestynyttä uskonnollisuutta kohtaan. Nykyään kuitenkin maalliset ja hengelliset näkökannat kohtaavat usein myös silloin, kun keskustellaan siitä, mikä on ihmisen eettinen vastuu luonnosta. Ympäristökysymykset tarjoavat ihmisille konkreettisen areenan, jossa kohdata ja yhdistää voimiaan ja saada inspiraatiota eri uskontojen opeista sekä eettisistä ja ideologisista näkemyksistä. Rajat eri toimijoiden välillä

väljentyvät. Samalla ympäristöliikkeen kieli löytää tiensä esimerkiksi kirkon keskusteluihin (ekopaasto, moniuskonnolliset ympäristöaloitteet) ja uskonnoista lainatut sanat, kuten sielu, synti ja energia, esiintyvät sekulaarissa ympäristökeskustelussa.

Myös ruoka ja syöminen ovat nykypäivänä tärkeitä eettisten ja uskonnollisten kantojen ilmaisumuotoja. Luopumalla jostain ruoka-aineesta tai suosimalla jotain toista näytämme maailmalle, keitä olemme, mihin uskomme ja minkä arvojen varassa haluamme elää. Etenkin nuorille ruokaan liittyvistä valinnoista on tullut tärkeä tapa määritellä ja viestittää omaa vakaumuksellista identiteettiään. Ruokavalinnoilla otetaan kantaa kysymyksiin vallasta, politiikasta ja kulutuksesta mutta myös näkemyksiin ruumiin ja sielun vuorovaikutuksesta, eettisyydestä ja vastuusta. Myös yksilön kokemukset ja sosiaaliset suhteet vaikuttavat hänen ruokaan liittyvään hengelliseen suhtautumiseensa.

Kulutusiideologiat ja kulutuskäyttäytyminen valaisevat, miten uskonnolliset ja vakaumukselliset ajatukset ilmenevät muuttuvassa maailmassa. Jos ei halua määritellä itseään uskonnollisen järjestön jäsenyyden kautta ja rakentaa elämänsä sen antamien ohjeiden ympärille, ihminen voi mainiosti luoda eettisen ja hengellisen minänsä kuluttamalla. Tämä tapahtuu konkreettisilla teoilla: valitsemalla, mitä syö, mitä ostaa, miten hoitaa kehoaan ja terveyttään, mitä medioita seuraa ja miten käyttää vapaa-aikaansa.

MITÄ TAPAHTUI LUTERILAISELLE SUOMELLE?

Olen tarkastellut uskonnon uusia ulottuvuuksia maallistumisen jälkeisessä Suomessa lisääntyneen moninaisuuden linssin lävitse. Vaikka uskonnon ja henkisyyden uutta

näkyvyyttä yhteiskunnassamme on tarkasteltu enimmäkseen yksilön itsensä toteuttamisen näkökulmasta, ei voida ohittaa sitä tosiasiaa, että uskonnot nousevat yhä useammin esille myös väkivallan, kiistojen, sotien ja terrorismin yhteydessä. Uskontojen yhteyksiä kiihkokansallismielisyyteen, radikalisoitumiseen ja erilaisiin ääri-ilmioihin puntaroidaan usein julkisuudessa. Jälkimaallistuminen ei ole yksioikoinen tie, joka vie kaikki ihmiset samassa tahdissa kohti lisääntyntä moninaisuutta ja kokeilemisen intoa. Kehityskululla on myös vastarinta, joka on uskonnollinen, aatteellinen ja poliittinen: utta vastaan taistellaan kiihkeästi luomalla ja puolustamalla ihannekuvia menneen maailman yhtenäisestä kansasta, uskosta ja kulttuurista.

Yhteiskunnan moniarvoistuminen ei automaattisesti avarra näkemyksiämme. Joillekin moninaisuus ja hengellisen kentän uudet valinnanmahdollisuudet ovat tervetulleita vapauttajia tukahduttavasta yksitoikkoisuudesta. Toisille ne ovat pelottavia uhkia, jotka tuhoavat tutun ja turvallisen maailman. Maailma ei todennäköisesti koskaan ole ollut niin yksinkertainen kuin nostalgisissa haaveissa kuvitellaan, mutta ajatus siitä, että kaikki oli ennen selkeämpää, turvallisempaa ja yksiselitteisempää, houkuttaa: tuhansista vaihtoehdoista muodostuu hämmentävä pakko-paita. Lisäksi on hyvä muistaa, että nämä vaihtoehdot eivät ole poliittisista ja yhteiskunnallisista syistä kaikkien ulottuvilla. Valinnanvara on ylellisyys, josta vain harva voi nauttia. Kaikki nämä reaktiot ovat osa kohtaamistamme globalisaation ja uuden moniuskontoisen ja monikulttuurisen todellisuuden kanssa.

Onko Suomi siis muuttunut luterilaisesta maasta moniuskontoiseksi maaksi, vai onko luterilaisuus edelleen pinnan alla vaikuttava perusvire? Tarjoaako kirkon avoin

linja vastauksen kysymykseen, miksi niin moni suomalainen on luterilaisen kirkon jäsen vaikka omassa hengellisessä elämässään olisi joko uskonnollisesti välinpitämätön tai uushenkisen eklektinen?

Arkkipiispa Kari Mäkinen otti kantaa näihin kysymyksiin kirkolliskokouksen avauspuheenvuorossaan toukuussa 2016. Hän muistuttaa, että suomalaisuus ja luterilaisuus eivät mene yksi yhteen: Suomessa on monia muitakin katsomuksia kuin luterilaisuus, ja luterilaisuus itsessään on maailmanlaajuinen, monikulttuurinen ilmiö. Kuitenkin luterilaisuus on hänen mielestään vielä erottamaton osa suomalaista yhteiskuntaa ja arvomaailmaa. Reformaation hidas mutta perusteellinen muutoslake on muovannut suomalaista yhteiskuntaa perinpohjaisesti viisisataa vuotta. Sen jälkeä tavoittaa perinteistä, kertomuksista ja mielikuvista vielä nykyäänkin, vaikka suurimmalla osalla suomalaisista ei ole enää minkäänlaista tietoa suhdetta reformaatioon. Etenkin, Mäkinen korosti, luterilaisen perinnön tavoittaa yhteiskunnallisessa eetoksessa: puolustamalla hyvinvointivaltiota sekä luomalla avointa, osallistavaa, kansainvälistä ja vastuunkantavaa yhteiskuntaa. Näin ollen arkkipiispa ainakin omalta osaltaan tukee Woodheadin oletusta, että kirkon avoimuus on avain sen sitkeään läsnäoloon. Merkkivuotena 2017 yhtenäinen, luterilainen Suomi on todellisuus vain niille, jotka romantisoivasti katsovat taaksepäin. Silti kysymykseen siitä, onko luterilaisesta Suomesta tullut moniuskontoinen Suomi, voi vastata sekä kyllä että ei.

LISÄLUKEMISTA

Illman, Ruth, Kimmo Ketola, Riitta Latvio & Jussi Sohlberg (tulossa 2017). *Monien uskontojen ja katsomusten Suomi – De många religionernas och åskådningarnas Finland*. Tampere: Kirkon tutkimuskeskus.

Nynäs, Peter, Ruth Illman & Tuomas Martikainen (2015). *On the Outskirts of 'the Church'. Diversities, fluidities and new spaces of religion in Finland*. Zürich: LIT Verlag.

Reformaation merkkivuoden verkkosivut: www.reformaatio2017.fi/

Sohlberg, Jussi (2016). Suomi maallistuu, moninaistuu uskonnollisesti, mutta myös luterilaisuus säilyy. yle.fi/aihe/artikkeli/2016/03/02/kirkon-tutkija-jussi-sohlberg-suomi-maallistuu-moninaistuu-uskonnollisesti.

TIETEEN VAPAAUS JA JÄRJEN KRIISI

Tieteen vapaus on osa yleisempää ajattelun ja sanan vapautta, jonka toteuttaminen kuului modernin valistusyhteiskunnan keskeisiin tavoitteisiin. Valistuksen päämäärä oli valaista pimeää maailmaa ja hämää ihmismieltä tiedon valolla ja järjen kirkkaudella. Romantiikkaa edustavat kulttuuripessimistit ovat nähneet tässä ohjelmassa naiivia järkeisuskoa ja katteetonta edistysoptimismia. Jean-Jacques Rousseau esitti palkitussa kirjoituksessaan vuonna 1750, että tieteiden ja taiteiden kehitys ei ole ollut hyödyksi ihmisten moraalille. Valistuksen filosofinen ohjelma on kuitenkin alusta lähtien ollut itsekritiittinen. Voltairen romaani *Candide* (1759) on satiirinen kumous Gottfried Leibnizin opille, jonka mukaan me elämme ”parhaassa mahdollisessa maailmassa”.

Totuus, kauneus, hyvyys, vapaus, veljeys, tasa-arvo, humanismi, oppineisuus, oikeudenmukaisuus ja suvaitsevaisuus ovat valistuksen arvoihanteita. Siten valistuksen yhä tärkeään perintöön kuuluu tieteen, taiteen, moraalien, demokratian, oikeuslaitoksen, kansalaisten vapauksien ja oikeuksien, hyvinvointiyhteiskunnan, koulun, aikuisopiskelun ja joukkotiedotuksen kukoistus.

Ajattelun vapauden olennainen osa on akateeminen vapaus, johon sisältyy tutkijoiden ja heidän muodostamansa tiedeyhteisön oikeus ilman esteitä etsiä ja perustella todellisuutta koskevaa tietoa. Siihen kuuluu myös tutkimusta ja tieteellistä koulutusta harjoittavien akateemisten instituutioiden autonomia. Ulkoa päin tieteen vapautta ovat uhanneet kirkko ja valtio sekä sotilaalliset ja taloudelliset ohjausintressit. On myös tärkeä huomata, että tutkimuksen vapautta voi sisältä käsin rajoittaa oikeaoppisuuteen jähmettyvä dogmatismi.

Immanuel Kantin 1783 esittämän erinomaisen määritelmän mukaan ”valistus on ihmisen ulospääsemistä hänen itsensä aiheuttamasta alaikäisyyden tilasta”. Valistuksen tunnuslause on ”Sapere aude! Käytä rohkeasti

omaa järkeäsi!” Oman järjen käyttö ilman toisen johdasta merkitsee irtoamista holhoajien ja ennakkoluulojen talutusnuorasta. Kant myös korosti, että kyse ei ole herkkäuskoisesta yksityisajattelusta, joka johtaa uusien ennakkoluulojen valtaan, vaan järjen julkisesta käytöstä. Vastapuolen vähättely ja alistaminen oman edun nimissä tai toisten ihmisten suostuttelu ja pelottelu saarnan ja propagandan avulla eivät ole järjen julkista käyttöä. Sen sijaan sitä edustaa argumentointi, jossa perustelut tuodaan esiin ja punnitaan avoimesti ja rehellisesti.

Tieteen tavoittelema tieto jakautuu kuvailuun (tieto että) ja selityksiin (tieto miksi). Kolmas tiedon laji on taitotieto (*know-how*), joka ilmaisee keinoja tavoitteiden saavuttamiseksi. Frankfurтин koulu katsoi, että tiede on pettänyt valistuksen ihanteet, kun se on rajoittanut omat intressinsä keinoja koskevaan välinerationaalisuuteen ja laiminlyönyt järkeviä päämääriä koskevan arvorationaalisuuden. Tämä näkyy erityisesti teknisen järjen ja kulttuuriteollisuuden hallitsemassa kulutusyhteiskunnassa. Myös Georg Henrik von Wright arvioi teoksessaan *Tiede ja ihmisjärki* (1986), että länsimainen tieteellis-tekninen elämänmuoto on joutunut legitimitteettikriisiin juuri tästä syystä.

Vastauksena tähän ”valistuksen dialektiikkaan” tiedeyhteisön tulee edelleen pitää tiukasti kiinni vapaan perustutkimuksen edellytyksistä. Siihen liittyy J. V. Snellmanin yhä ajankohtainen ihanne sivistysyliopistosta, jossa opettajalla on auktoriteettia silloin ja vain silloin kun hän luennoi itse tutkimistaan asioista – ja näin johdattaa ylioppilasta omakohtaiseen tiedon hankintaan. Historian aikana tämä periaate on toteutunut erilaisissa yliopistojen hallintomalleissa, jotka kunnioittavat akateemisen vapauden ydintä ilmaisevaa Raamatun lausetta: ”koetelkaa kaikkea ja valitkaa paras!”

LKKA NIINILUOTO

KANSALLINEN TIETEESSÄ – TAVOITTEESTA RASITTEEKSI

Tukholman Nordiska museetin tutkija haastatteli suomalaista siirtolaisnaista Ruotsissa vuonna 1974 ja kysyi tältä muun muassa, leipooko hän suomalaista vai ruotsalaista leipää. Tutkija piti itsestäänselvyytenä sitä, että suomalais-taustainen leipoo itse arkileipänsä ja juo kahvinsa pannujauhatuksena. Helsingissä syntynyt kolmekymppinen haastateltava vastasi haastattelijalleen sarkastisesti naurahtuen, että on vähän vaikea tietää, leipooko hän suomalaisittain vai ruotsalaisittain. Intuitiivisesti nainen ymmärsi, että haastattelijä kysyy mahdotonta. Jos Suomessa syntynyt leipoo Ruotsissa suomalaiselta äidiltä opitun reseptin mukaisesti ruotsalaisista raaka-aineista, ei leipomus ole yksiselitteisesti suomalainen eikä ruotsalainen. Vaikka haastattelijä oli varmasti kansatieteen opinnoissaan oppinut, että valtakunnan raja ei ole kulttuuriraja, oletti hän kuitenkin löytävänsä erityistä suomalaista erotuksena erityisesti ruotsalaisesta.

Vielä 1970-luvulla kansallinen-käsitteellä oli vahva myönteinen lataus. 1800-luvulta lähtien oli perustettu kansallismuseoita, kansalliskirjastoja, kansallisarkistoja ja erilaisia kansallisia muistiorganisaatioita. Aina näiden laitoksien nimissä ei esiintynyt sanaa kansallinen, kuten ei Nordiska museetinkaan tapauksessa, mutta idea kansallisesta oli niissä sisäänrakennettuna. Kansallisen voittokulku tieteessä murentui lopullisesti vasta vuosituhannen taitteessa, kun tutkimuksen kiinnittyminen kansallisvaltion viitekehykseen – metodologinen nationalismi – kyseenalaistettiin. Kulttuurisen moninaisuuden ymmärtäminen ja hyväksyminen ja nationalismin kritiikki muuttivat kansallinen-käsitteen latauksen myönteisestä kielteiseksi. Yhden käden sormin ovat laskettavissa ne tutkijat, jotka 2000-luvulla haluavat tunnustautua nationalismiin kannattajiksi. Monet tieteenalat ovat muuttaneet nimensäkin kansallisen projektin päätyttyä. Esimerkiksi Saksassa

kansatiede (*Volkskunde*) ryvettyi niin pahasti kansallis-sosialistien käsissä, että tieteenalan nimi muuttui monessa yliopistossa muotoon eurooppalainen etnologia. Jyväskylän yliopiston kansanelämäntutkimus muuttui 1970-luvulla etnologiaksi ruotsalaisten esikuvien mukaisesti.

2000-luvulle saakka kansallinen oli käyttökelpoinen argumentti valtiollisissa identiteetti projekteissa. Tästä syystä kansallinen-kortti vedettiin tarvittaessa esiin – varsinkin, jos tavoitteena oli lisätä resursseja. Kansallinen oli tästä syystä myös tiedepoliittinen temmellyskenttä. 1950- ja 1960-luvut olivat kansallisten tieteiden kulta-aikaa resurs-sien kannalta. Tiedepoliittisten linjausten vuoksi arkeologia ja historia rajattiin kansallisten tieteiden ulkopuolelle ja kansallisina tieteinä ymmärrettiin kotimaisten kielten ja suomen sukukielten, kotimaisen kirjallisuuden sekä henki-sen ja aineellisen kansankulttuurin tutkimus. Kansallisten tieteiden tavoitteet nähtiin 1950-luvulle saakka niin yksi-selitteisinä, että kansallisista tieteistä puhuttiin yksikössä. Tavoite oli selvä maasta riippumatta: pönkittää kansallista identiteettiä.

HANNA SNELLMAN

Sananvapaus, vihapuhe ja sananvastuu

TUIJA SARESMA

Sananvapaus on *Kielitoimiston sanakirjan* mukaan kansalaisen perusoikeus, joka takaa mahdollisuuden ilmaista julkisuudessa mielipiteitään sekä vastaanottaa ja levittää tietoja ja ajatuksia viranomaisten siihen puuttumatta. Se on turvattu Suomessa perustuslaissa, sananvapautta ja julkisuutta käsittelevässä pykälässä 12:

Jokaisella on sananvapaus. Sananvapauteen sisältyy oikeus ilmaista, julkistaa ja vastaanottaa tietoja, mielipiteitä ja muita viestejä kenenkään ennakolta estämättä.

Sananvapaus on yhdessä yhdistymis- ja kokoontumisvapauden kanssa yksi demokraattisen yhteiskunnan peruspilareista. Sananvapautta pidetään keskeisenä osana yksilönvapautta. Se on kirjattu Euroopan ihmisoikeussopimukseen, jonka myös Suomi on allekirjoittanut. Samoin maininta sananvapaudesta sisältyy YK:n ihmisoikeuksien yleismaailmalliseen julistukseen (19. artikla).

Myös esimerkiksi Suomen Journalistiliitto korostaa sananvapauden kattavuutta: jokaiselle kuuluva sananvapaus ”sisältää vapauden pitää mielipiteitä sekä vastaanottaa ja levittää tietoja ja ajatuksia alueellisista rajoista riippumatta ja viranomaisten siihen puuttumatta”.

Mielipiteen- ja ilmaisunvapaus on turvattu laeissa ja artikloissa sekä journalistiliiton toimintaohjeissa, mutta mitä kaikkea sananvapaus itse asiassa tarkoittaa? Pohdinta on mahdollista tiivistää kysymykseen, jonka poikani esitti taannoin, kun kerroin, että minut on kutsuttu puhumaan sananvapaudesta ja sensuurista. Tuolloin yhdeksänvuotias lapsi kysyi: ”Ai onks sananvapaus niinku sitä, että saa huutaa ja kiroilla niin paljon ku halua?” Kysymys on tärkeä: se kiteyttää hyvin, että sananvapaudessa on kyse paljon enemmänä kuin yksilönvapaudesta ja että vapauksen liittyy aina vastuu.

Lapseni kysymystä voidaan jatkaa: Pitäisikö rajoittamattoman sananvapauden olla yksilön koskematon oikeus? Jos kyllä, niin kenen? Yksilöinäkin elämme yhdessä toisten kanssa. Ihminen on sosiaalinen olento, joka on suhteessa toisiin. Järjestäytyneissä yhteiskunnissa lain takaa-mien vapauksien rinnalla kansalaisten elämää ohjailevat rajoitukset. Perusoikeutena sananvapautta pyritään rajoittamaan mahdollisimman vähän ja aina sen ydinajatuksen koskematta. Jonkin verran sitä joudutaan kuitenkin supistamaan lain keinoin, jotta muut ihmisoikeudet toteutuisivat. Esimerkiksi uskonrauhalaki ja laki kiihottamisesta kansanryhmää vastaan ovat sananvapautta rajavia lakeja. Erilaiset rajoitukset saattavat ehkäistä yksilön täysin vapaata toimintaa, mutta ne sujuvoittavat sosiaalista elämää. Niinpä sananvapauteen liittyy vastuu.

Sananvastuun voisi määritellä toimittaja Peitsa Suomen tavoin harkinnaksi, kunnioittamiseksi, sanojensa takana seisomiseksi ja asiallisuudeksi. Sitä ei ole mainittu laissa, eikä sitä sinänsä keneltäkään edellytetä. Sananvastuun käsite voi kuitenkin avata sitä, että sananvapaus ei tarkoita pelkästään huutamista ja kiroilua, saati uhkailua.

Kysymys sananvapaudesta ja sen rajoista liittyy olennaisesti viime aikoina lisääntyneeseen vihapuheeseen. Seuraavassa selvitän sananvapauden ja vihapuheen monimutkaista vyyhtiä sananvastuun käsitteen avulla. Pohdin sananvapauden rajoja ja avaan sananvapaudesta käytyä keskustelua ja vihapuhetta muutaman sellaisenaan internetistä poimimani esimerkin avulla. Esittelen populistista retoriikkaa taustaksi pohdinnoilleni siitä, miksi vihainen keskustelu on viime aikoina räjähtänyt käsiin. Lopuksi mietin sanojen asioita aikaansaavaa voimaa ja sanomisen vastuuta.

SANANVAPAUDEN RAJAT

Sananvapaudessa on periaatteessa kyse tiedonvälityksestä: siitä, että tietoa on kenen tahansa saatavilla ymmärrettävässä muodossa. Suomi on ollut toistuvasti kansainvälisten tutkimusten mukaan lehdistön sananvapauden ykkösmaa maailmassa. Kansalaisten usko suomalaisen tiedonvälityksen vapauteen näyttää kuitenkin olevan vaakalaudalla ainakin internetkeskustelujen perusteella. Tässä ristiriidassa on kyse juuri siitä, mitä sananvapaudella ymmärretään.

Kun Helsingin Sanomissa uutisoitiin toukokuussa 2015, että Suomi on edelleen maailman tilastojen kärjessä lehdistön sananvapaudessa, uutisen kommenttiketjussa oli lukuisia epäuskoisia kommentteja. Esimerkiksi nimimerkki Lapatossu totesi: ”Suomi on pysynyt sananvapauden mallimaana vuosien ajan eri sananvapausjärjestöjen listauksissa. En usko tätä. Ainakin puolet HSään lähettämästäni kommentteista päätyvät sensorin roskakoriin.” Nimimerkin kommentin voisi lukea ironisena, mutta sitä se ei välttämättä ole. Keskustelu nimittäin jatkuu saman

sävyisenä. Nimimerkki AliasAnkerias jatkaa: ”Anna mun kaikki nauraa – Suomessa sananvapaus... Ei ole mitenkään niin harvoin, että näitä nettikommenttejäkin muokataan toimituksien taholta. Se siitä sananvapaudesta!”

Nimimerkit Lapatossu ja AliasAnkerias unohtavat kommentteissaan sen, mistä sanavapaudessa on pohjimmiltaan kyse: tiedonvälityksestä, faktoihin perustuvasta journalistisesta toiminnasta, ei kaikenlaisten mutu-kommenttien kyseenalaistamattomasta julkaisemisesta.

Samalla tavalla kyseenalaistetaan suomalaista sananvapautta tai väitetään sitä rajalliseksi, kun puhutaan ”valtamediasta” ja ”vastamediasta”. Edellisellä viitataan joissakin keskusteluissa ”punavihreän eliitin” ylläpitämiin, esimerkiksi maahanmuuttoa koskevaa informaatiota keskustelijoiden mukaan vääristeleviin tiedotusvälineisiin; jälkimmäisellä tarkoitetaan *MV-lehden* kaltaisia, journalismin sääntöjä noudattamattomia mutta esimerkiksi maahanmuuttovastaisissa piireissä suurta suosiota nauttavia propagandalehtiä.

”Valtamediasta” puhutaan myös ”laatumedianana”, sillä sen toiminta perustuu journalismin perussäännöille, kuten faktojen tarkistamiselle ja pyrkimykselle vääristelemättömään tiedonvälitykseen. Laatumedian piiriin kuuluvat luotettavina pidettävät valtakunnallista julkisen palvelun yleisradiotoimintaa harjoittava Yleisradio sekä journalistista etiikkaa noudattavat suuret kaupalliset toimijat, kuten MTV, ja valtakunnalliset lehdet sekä maakuntalehdet. *MV-lehti* ja *Magneettimedia* puolestaan ovat avoimen maahanmuuttovastaisia ja juutalaisvastaisia. Niiden toimintatapoihin kuuluvat juttujen luvaton lainaaminen ja kopiointi, lähdekritiikin puute, perättömien ja vääristeltyjen juttujen julkaiseminen, propagandan levittäminen ja joidenkin

ihmisryhmien mustamaalaaminen. *MV-lehdestä* on tehty kymmeniä rikosilmoituksia. Lehden perustaja Ilja Janitskin vangittiin lokakuussa 2016 epäiltynä kiihottamisesta kansanryhmää vastaan, rahankeräysrikoksista, rahapelirikoksista, törkeästä kunnianloukkauksesta, laittomasta uhkauksesta, salassapitorikoksesta ja tekijänoikeusrikoksista. Siitä huolimatta on olemassa ihmisjoukko, joka uskoo ”valtamedian” piilottelevan ”oikeaa” totuutta. Seuraavan kaltaiset kommentit eivät ole harvinaisia HS:n keskusteluketjussa:

[...] Suomessa oikeaa ja virallista mielipidettä edustava media nauttii siis sananvapaudesta. Toisaalta väärää kantaa edustavat Magneettimedia tai MV-lehti julistetaan virallisessa mediassa roskalehdiksi ja vihasivustoiksi, ja nämä joutuvat mainostajien epäsuosioon. Ja vain siksi että nämä kaivavat esiin epämiellyttäviä totuuksia ja julkaisevat rikoksista epäilyistä tietoja joita virallinen media ei rikollisia suojellessaan julkaise. Aina kun tapahtuu joku poikkeuksellisen kuvottava rikos ja valtamedia pimittää taustoja, on MV-lehti hyvä paikka tarkistaa puuttuvat faktat. Jos totuus on vihapuhetta, niin sitten haluan lukea vihapuhetta. *Pertsu*, HS 3.5.2015.

Sananvapauden tärkeydestä ollaan yhtä mieltä, mutta sen toteutumisen ongelmiin on erilaisia näkökulmia. Yhdestä perspektiivistä sananvapaus venytetään äärimilleen ja sitä käytetään keppihevosenä, jolla ratsastetaan öykkäroimässä, haukkumassa ja lietsomassa vihaa tiettyjä ihmisiä ja ihmisryhmiä kohtaan. Suomalaisessa keskustelussa erityisen tulenarkoja aiheita ovat maahanmuutto ja siihen kietoutuva rasismi sekä feminismi ja naisten asemasta puhuminen muuten kuin (saavutetuksi oletetun)

tasa-arvon näkökulmasta. On pikemminkin poikkeus kuin sääntö, että ainakin internetin sananvapauskeskusteluissa törmää muukalaisvihamielisiin, rasistisiin ja seksistisiin puheisiin.

Toisesta näkökulmasta lain sanelemia rajoituksia sananvapauteen pidetään sensuurina, joka estää totuuden kertomisen tai rajoittaa sitä:

Voi olla, että meillä muodollinen sananvapaus mutta miten on käytännössä? Suomessa on voimassa tosiasiallinen sensuuri koskien tiettyjä ”herkkiä aiheita” kuten maahanmuuttoa, rauhanuskontoja jne. Osittain sananvapauskielto on jopa kirjoitettu lakiin erilaisina herjauspykälinä, jonka puitteissa voidaan suitsia keskustelua ja mielipidevapautta. Sen lisäksi vallitsee itesesensuuri, jonka puitteissa jätetään asioita kertomatta tai kaunistellaan totuutta.

Suomessa on tämän myötä rajoitettu sananvapaus, jonka mm. media itse ylläpitää kaunistelevalle uutisoinnillaan sekä etukäteismoderoinnilla esim. näillä palstoilla. Juuri etukäteismoderointi ei olisi tarpeen ellei laki vastuullistaisi julkaisiaa kommenttien sisällöstä. Se on siis tapa suitsia keskustelu lakiteitse. *Tiesin tämän*, HS 3.5.2015.

Laki tosiaankin suojaa esimerkiksi uskonrauhaa ja kieltää kansanryhmää vastaan kiihottamisen. Joitakin lain asettamat rajat vaivaavat: vaativathan esimerkiksi Kokoomusnuoret sävyllään jopa äärioikeistolaisessa tavoiteohjelmassaan vuonna 2013 kansanryhmää vastaan kiihottamisen sallimista ja Jussi Halla-aho aikoi samana vuonna laatia lakialoitteen rasististen herjausten laillistamisesta eli panettelevien mielipiteiden rangaistavuuden poistamisesta.

Sananvapautta on siis pyritty laajentamaan lakeja muuttamalla. Toisaalta asenteet, erityisesti ”poliittinen korrektius”, on internetin sananvapauskeskusteluissa nähty uhkana sananvapaudelle. Bloggaaja Sami Vekkuli kirjoittaa otsikolla ”Poliittisesti korrekki länsimaailma” (12.8.2015):

Suomessa ja länsimaissa on yleensä pidetty sananvapautta yhtenä tärkeimmistä arvoista yhteiskunnassa. Viime aikoina asiaan on tullut muutos. ”Väärän” asian sanominen saattaa johtaa potkuihin, sakkoihin, ja jopa vankilatuomioon. Lisäksi joutuu kärsimään kuukausien mustamaalaus ja solvauskampanjan jota johtaa valtamedia, jäljessään blogistit ja kommentoijat. Ihmistä painostetaan itsesensuuriin varsinkin tiettyjen aiheiden osalta. Näitä aiheita ovat tietenkin multikulturismi, maahanmuutto, uskonnot, erityisesti Islam.

Henkilö joka kritisoi tiettyjen tahojen oikeana pitämää linjaa näissä asioissa, leimataan rasistiksi, natsiksi, islamofobiseksi, fasistiksi ja ties miksi. Jopa ideologioiden kritisointia pidetään rasistisena?!

Lainauksessa kirjoittaja nostaa esille sananvapauden ja sensuurin ongelmakohtiksi tulkitsemiansa teemoja. Hänelle, kuten *MV-lehden* lukijakunnalle, näitä teemoja ovat monikulttuurisuus ja maahanmuutto sekä islaminusko. Kirjoittaja uskoo, että näistä teemoista puhuvat vaiennetaan tai heitä mustamaalataan. Sami Vekkuli on huolissaan siitä, että kriittiset näkemykset peittyvät itsesensuurin ja natsipuheiden alle ja että muukalaiset tuhoavat sananvapauden keskeisenä länsimaisena arvona. Vaikka lainauksen sävy on sinänsä asiallinen, se puolustaa

oikeutta arvostella juuri niitä asioita, joiden vastustamisen ympärille vihapuhetta levittävä ”vastamedia” on syntynyt.

Tällaisen sananvapauskäsitteksen äärellä kysyn lapseni tavoin, onko sananvapauden syytä kattaa loukkaavat puheet. Samaa mietitään myös yksilönvapauksien luvatussa maassa Yhdysvalloissa. Siellä on käyty kiivasta keskustelua siitä, pitääkö, saako tai voiko sananvapaudelle asettaa rajoja. Näitä kysymyksiä on syytä kysyä myös nyky-Suomessa. Onko yksilön oikeus sananvapauteen pyhä? Minkälaisia seurauksia koituu, jos ilmaisunvapautta ei millään tavoin rajoiteta? Voidaanko sananvapauden nimissä sallia väkivaltainen puhe? Uhkailu ja pelottelu? Väkivaltaan yllyttäminen?

POPULISMIN VOIMA: VASTAKKAINASETTELU, KÄRJISTYKSET JA UUDISSANAT

MV-lehden kaltaisten julkaisujen ympärillä käydyt sananvapauskeskustelut saavat voimansa populismista. Populismi viittaa sekä tietynlaiseen puhetapaan että politiikkaan. Se on johdettu latinan kansaa tarkoittavasta *populus*-sanasta. Populismille ominaista on kansasta puhuminen ja maalaisjärjen korostaminen eliitin ja sen oikkujen vastapainona.

Populismi on saanut uutta nostetta 2000-luvulla Suomessa, Euroopassa ja laajemminkin maailmassa. Populismiin nousuun ovat vaikuttaneet globalisaatio, maailmanlaajuinen muuttoliike ja lama. Läpi Euroopan äärioikeistolainen ajattelu on kasvattanut suosiotaan, ja oikeistopopulistiset puolueet ovat saaneet yhä suurempaa jalansijaa Suomen lisäksi esimerkiksi Ruotsissa, Norjassa, Tanskassa, Itävallassa, Alankomaissa, Saksassa ja

Britanniassa. Ne ovat usein maahanmuuttovastaisia ja muukalaisvihamielisiä. Tällaisten puolueiden yhä selkeämmin rasistista sanomaa levitetään erityisesti internetissä ja sosiaalisessa mediassa.

Populismilla itsellään ei kuitenkaan ole tiettyä ydinsisältöä. Se on keino, toimintatapa, ei sisällöllinen ideologia. Populismi on erityinen kielenkäytön tapa. Sanoilla on voimaa, sillä ne voivat haavoittaa tai parantaa. Puhuminen ja kirjoittaminen ovat tapoja käyttää valtaa.

Populistiselle puheenparrelle on ominaista vahva tunnelataus ja voimakas polarisoiminen tai mustavalkoiset asetelmat sekä stereotypiat. Populismi perustuu retorisesti kahden vastakkaisen ryhmän, ”meidän” ja ”toisten”, luomiseen. ”Oman” ryhmän yhtenäisyyttä rakennetaan kuvaamalla ”toiset” uhkaksi ja vihollisiksi. Toisista tehdään myös syntipukkeja, jotka lavastetaan syyllisiksi ”meihin” kohdistuviin ongelmiin. Populistinen kieli vetoaa tunteisiin ja se perustuu vastakkainasetteluille, stereotypioille ja yksinkertaistuksille. Se käyttää koukuttavia mutta tyhjiä metaforia. Populistiset väitteet saattavat sisältää ja lietsoa muukalaisvihaa, naisvihaa ja homofobiaa, mutta niiden suoraa ilmaisemista vältetään: arveluttavat ideologiat peitetään tyhjiin metaforiin ja sanahelinään, jossa esimerkiksi rodun sijaan puhutaan kauniisti ”meidän” jakamistamme länsimaisista arvoista mutta viitataan samalla ”toisten” kulttuuriseen alemmuuteen.

Populistista, mustavalkoista kielenkäyttöä eivät ruoki pelkästään tulenaroiksi tiedetyt aiheet, kuten maahanmuutto, pakkoruotsi tai feminismi. Vihainen ilmaisu on tiikhunut yhden asian ympärille järjestyneiltä keskustelufoorumeilta uutismedian kommenttiketjuihin. Musta- Valkoisia kommentteja voi lukea joka päivä esimerkiksi

maamme pääuutislehden digiversioiden keskusteluista, kospika keskustelu sitten Yhdysvaltain presidentinvaalikampanjaa, rekrytointien soveltuvuustestejä tai ulkonäön vaikutusta seksielämään (HS 14.9.2016).

Vaikka populismi ei välttämättä liity rasismiin tai muihin vastaaviin ideologioihin, populismilla on voimaa: sen turvin voidaan ottaa käyttöön ja ”vallata” käsitteitä ja antaa niille uusia merkityksiä. Edellä olen osoittanut, miten sananvapaudesta puhutaan populistisesti: uudiskäytössä sananvapauden nimissä levitetään äärioikeistoista, muukalaisvihamielistä propagandaa. Populismissa myös lanseerataan ”käänteisrasismien” ja ”matun” kaltaisia uudissanoja. Rasismi tarkoittaa rotusyrjintää, jota harrastaa (yleensä valkoinen) vallanpitäjä; käänteisrasismi-sanaa käytetään tukemaan väitettä, jonka mukaan valkoiset ovat länsimaissa nykyisin alakynnessä. Matu-sana on lyhenne maahantunkeutujasta, sanasta, jonka maahanmuuttovastaiset tahot ovat ottaneet aktiiviseen käyttöönsä korvataksaan neutraalimman sanan maahanmuuttaja (”mamu”).

Uudissana on myös ”maahanmuuttokriittinen”. Sana lanseerattiin muukalaisvastaisilla foorumeilla ja sillä viitattiin henkilöihin, jotka suhtautuvat maahanmuuttoon lähtökohtaisesti kielteisesti. Kyse on kuitenkin muukalaisvihamielisyyden salonkikelpoiseksi tekemisestä: kuulostaahan ”kriittisyys” analyyttisemmältä kuin ”kielteisyys”. Nettifoorumeilta ”maahanmuuttokriittisyyden” käsite levisi vähitellen myös uutismediaan, jossa sitä käytettiin aluksi lainausmerkeissä. Sittemmin se on otettu yleiskieleen ikään kuin neutraalina sanana. Kielipelien kautta alun perin myönteisenä ja yhteiskuntaa rikastuttavana ilmiönä pidetystä monikulttuurisuudesta on tehty väänös ”monikulturismi”, jonka merkitystä kukaan ei tunnu

tietävän mutta jota silti käytetään surutta. Suvaitsevaisuus, joka ennen oli hyve, on muuttunut höpsähtäneiden naikkosten eli ”suvakkien” sinisilmäisyydeksi. Kielipelien pyörteissä myös edellä mainitun matu-uudissanan halventava ja rasistinen merkitys vähitellen hävvenee, kun sitä toistetaan väsymättä eri foorumeilla maahanmuuttajista keskustellessa.

Vihapuhe on populistisen retoriikan pidemmälle viety ja kärjistynyt muoto. Se perustuu samalla tavalla yksinkertaistuksille ja vastakkainasettelulle ja asemoi puhujansa tilanteeseen, jossa vastakkain ovat ”me” ja ”ne”. Populistisesta puheesta poiketen vihapuheella kuitenkin pyritään saamaan aikaan suoranaista ”vihollisen” vastaista toimintaa; ruotsin kielen sana *hatpropaganda* tavoittaa vihapuheen perimmäisen tarkoituksen paremmin kuin suomen vihapuhe tai englannin *hate speech*. Vihapuheessa vastustaja kuvataan vaaraksi muka-yhtenäiselle ”meille”, itsessään kuvitteelliselle ryhmälle, ja ”meidän” sisäistä kiinteyttä pyritään lisäämään puheella ulkoisesta uhkasta. Samalla kyseenalaistetaan vastustajan (kuvitteelliset) aikomukset tai jopa vastustajan olemassaolon oikeutus.

Vihapuhe ei ole ilmiönä uusi, mutta se on yleistynyt internetin ja erityisesti sosiaalisen median suosion myötä. Rikoslaisissa vihapuheelle ei ole yksiselitteistä määritelmää, mutta sillä tarkoitetaan puhetta, jossa esitetään itsestä ”etnisesti, uskonnollisesti, kulttuurisesti, poliittisesti, seksuaalisesti tai ihonväriältään tai joltakin tunnistettavalta ulkoiselta piirteeltään erottuva ryhmä”, jota uhkaillaan tai esitetään loukkaavassa, halventavassa tai solvaavassa sävyssä. Maahanmuuttovastaisilta foorumeilta tuttu kielenkäyttö toistuu varsin samankaltaisena esimerkiksi useissa näennäisesti

eri kirjoittajien blogeissa, mikä viittaisi siihen, että vihapuhetta masinoidaan jostakin käsin tehokkaasti.

INTERNETISSÄ TARTTUVA VIHA

Yleinen asenneilmapiiri ja sitä myöten keskustelun sävy on Suomessa koventunut. Vihapuheesta on tullut aiempaa hyväksytympää, tai ainakin sen kovaääniset esittäjät saavat viestinsä läpi entistä paremmin. Vihapuhe on ainakin tietyissä piireissä täysin hyväksyttävä ilmiö. Esimerkiksi aiemmin lainaamani nimimerkki Pertsu kirjoittaa *Helsingin Sanomien* sananvapausuutista seuranneessa kommenttiketjussa *MV-lehteä* ja *Magneettimediaa* puolustettuaan: ”Jos totuus on vihapuhetta, niin sitten haluan lukea vihapuhetta.”

Yhdeksi vihapuheen suitsimiskeinoksi on ehdotettu, että nettikeskusteluista pitäisi poistaa kirjoittajien mahdollisuus anonyymiyteen. Usein nimittäin arvellaan, että viime vuosina käsiin räjähtänyt vihapuhe johtuu internetin kasvottomuudesta. Toisaalta on olemassa runsaasti esimerkkejä siitä, ettei omalla nimellä esiintyminen esimerkiksi Facebookissa hillitse vihapuhetta.

Sosiaalisesta mediasta on tullut yksityisen ja julkisen tilan välinen kolmas tila. Tässä puolijulkisessa tilassa eivät tunnu toimivan yksityisen piirin hyvän käytöksen oletus eivätkä julkiset pelisäännöt: Aiemmin kasvokkai- sissa kohtaamisissa pyrittiin noudattamaan käyttäytymis- sääntöjä, vaikka samalla saatettiin panetella jotakin vihattua ihmisryhmää. Julkisuudessa sen sijaan oli tärkeää säilyttää kasvot ja hyvä maine. Nyt vihaistenkin mieli- piteiden ilmaisuun löytyy rohkeutta: esimerkiksi raiskaus- uhkauksien esittäminen omalla nimellä ei arveluta, kun

muutkin harrastavat samaa. Päinvastoin: Facebookin rasis-
tisissa ryhmissä tykkäyksiä satelee sitä enemmän, mitä
hurjempia maahanmuuttajiin kohdistuvia väkivaltafanta-
sioita esitetään, ja aggressiiviseen uhoon ovat syyllystyneet
myös esimerkiksi äärioikeistosympatioistaan tutut kirjaili-
jat ja kansanedustajat omilla Facebook-seinillään.

Useat digilehdet ovat sulkeneet kommenttiosionsa
ainakin väliaikaisesti vihapuheen vaimentamiseksi. Ano-
nyymien nettikeskustelun rajoittaminen tuntuu välillä
olevan ainoa keino saada vihapuhe aisoihin. Toisaalta kes-
kustelun rajoittaminen koetaan helposti sananvapauden
riistämiseksi, kuten edellä esittämäni esimerkit osoittavat.
Tilanne, jossa ihmiset aidosti kokevat, että heiltä pimite-
tään ”totuus” esimerkiksi turvapaikanhakijoista ja mahdol-
lisuus kertoa näkemyksistään julkisuudessa, voi pahimmil-
laan johtaa uhriutumisen ja katkeroitumisen kierteeseen.
On myös mahdollista, että aggressiot purkautuvat jossakin
muualla, ehkä vihapuhetta paremmalla tavalla.

Vihapuhe jo itsessään on haavoittava teko, mutta se
voi myös synnyttää ja ruokkia muita tekoja. Tunteena viha
tarttuu ja leviää ja kasvattaa lisää vihaa. Sisäministeriön
raportti poliittisen väkivallan uhkan kasvusta vuonna 2016
korostaa sitä, että väkivallan oikeutusta rakentava puhe
johtaa poliittiseen väkivaltaan. Sananvapauden nimissä
järjestäydytään internetissä, kokoonnutaan kaduille parti-
oimaan ja osoittamaan mieltä rasisisia iskulauseita huu-
taen. Media uutisoi näyttävästi maahanmuuttajan mah-
dollisesti tekemästä raiskauksesta, ihmiset perustavat
lynkkausjoukkoja. Lehdistö otsikoi maahanmuuttajien
tulvasta ja pakolaiskriisistä, rajoille muodostetaan ihmis-
muureja ja vastaanottokeskuksiin heitetään polttopulloja.
Sanoista on tullut tekoja.

SANANVASTUU SANANVAPAUDEN OSANA

Edellä kuvasin sananvapauden erikoisiakin muotoja saavia vaatimuksia ja sen kääntöpuolta, vihapuhetta. Vihapuhe on sekä yksilöiden että yhteiskunnan ongelma. Niinpä puhe sananvapaudesta yksilölle kuuluvana vapautena ei riitä. Sananvapautta vaatiessa on aina muistettava vapauteen sisältyvä vastuu.

Mielipiteenvapaus, vapaa tiedonlevitys sekä tutkimuksen vapaus ovat arvokkaita asioita. On kuitenkin kysyttävä, voiko sananvapaus olla keskeisin tai koskemattomin ihmisoikeus. Edellä kuvaamissani internet-keskusteluissa se esitetään tällaisena, mutta samalla se rajataan koskemaan vain yhtä ihmisryhmää, populistista ”meitä”. Sen vastakohtaksi keskustelussa rakennetaan ”toisten” ryhmä, johon kuuluvat ”monikulturismin” kannattajat, ”punavihreä eliitti” ja ”valtamedia”. Sananvapaus ei selvästikään koske kaikkia aatteeseen, uskontoon tai mielipiteeseen katsomatta. Jos rajoittamattomasta sananvapaudesta tulee jakamattoman ihmisoikeuden sijaan vain tietyn ryhmän etuoikeus, ollaan vaarallisella tiellä.

Palatakseni vielä lapseni kysymykseen: sananvapaus ei missään tapauksessa ole sama asia kuin kaiken mahdollisen sanomisen salliminen. Toisille ihmisille ei saa huutaa ja kiroilla. Populistinen kielenkäyttö ja sen äärimuotona vihapuhe ovat hyviä esimerkkejä sananvapauden väärinkäytöstä: kun täysi sananvapaus taataan yksille, samalla riistetään ”toisilta” heidän oikeutensa sananvapauteen.

Vihapuhe sananvapauden nimissä on sananvapauden tahallista väärinkäsittämistä ja samalla sen halveksimista. Vapauten liittyy aina vastuu. Ihanteellisimmillaan tämä tarkoittaisi, että sananvapauden nimissä edistettäisiin

vapaata tiedonvälitystä ja kunnioitettaisiin kaikkien, myös eri mieltä olevien, mielipiteenvapautta. Sananvapaus kattaisi toisten huomioon ottamisen niin, ettei ketään loukattaisi, väheksyttäisi tai syrjittäisi. Vähimmillään sananvastuun pitäisi taata se, ettei sananvapauden nimissä loukattaisi ketään.

Kirjoitin aluksi, että sananvapaus on enemmän kuin yksilön vapaus. Vapaus puhtaana ja kiistämättömänä arvona on tyhjää puhetta. Vapaus, myös sananvapaus, edellyttää vastuuta. Jos vastuu on hukassa, tarvitaan ulkopuolelta asetettuja rajoja, lakeja ja asetuksia. Yhteiskunta antaa ne raamit, joissa vapauksia annetaan ja otetaan ja joissa sananvapaus toteutuu. Silti sananvapautta ja siihen liittyvää sananvastuuta on ajateltava myös yksilötasolla: meidän jokaisen on joka päivä huolehdittava siitä, että emme itse käytä sananvapautta, kansalaisoikeuttamme, väärin, vaan kannamme myös sananvastuun.

Artikkeli on kirjoitettu osana Suomen Akatemian rahoittamaa tutkimushanketta Populismi liikkeenä ja retoriikkana (SA21000019101) ja Koneen säätöön rahoittamaa tutkimushanketta Kuulumisen kulttuurisuus – kiinnittymisen affektiivisuus ja materiaalisuus. Lapseni on antanut luvan käyttää hänen esittämänsä kysymystä artikkelissa.

LISÄLUKEMISTA

Butler, Judith (1997). *Excitable Speech. A politics of the performative*. New York: Routledge.

Koivulaakso, Dan, Mikael Brunila & Li Andersson (2012). *Ääri-oikeisto Suomessa*. Helsinki: Into.

- Lähdesmäki, Tuuli & Tuija Saresma (2014). Reframing gender equality in Finnish online discussion on immigration: Populist articulations of religious minorities and marginalized sexualities. *NORA – Nordic Journal of Feminist and Gender Research* 22:4, 299–313. Julkaistu verkossa www.tandfonline.com/eprint/DTPxdkWhaXZKysEku2PK/full.
- Nordenstreng, Kaarle (toim.) (2015). *Sananvapaus Suomessa*. Tampere: Tampere University Press.
- Palonen, Emilia & Tuija Saresma (toim.) (tulossa). *Populismi liikkeenä ja retoriikkana*. Artikkelikokoelman käsikirjoitus. Arvioitavana.
- Pöyhkäri, Reeta, Paula Haara & Pentti Raittila (2013). *Vihapuhe sananvapautta kaventamassa*. Tampere: Tampere University Press.
- Rinne, Jarmo (2012). Vihapuhe verkkoilmionä. [Politiikasta.fi, politiikasta.fi/vihapuhe-verkkoilmiona/](http://Politiikasta.fi/politiikasta.fi/vihapuhe-verkkoilmiona/).
- Saresma, Tuija (2015). Vihapuhe, netin törkymegafoni ja tutkijoiden sensurointi. [Politiikasta.fi, politiikasta.fi/vihapuhe-netin-torky-megafoni-ja-tutkijoiden-sensurointi/](http://Politiikasta.fi/politiikasta.fi/vihapuhe-netin-torky-megafoni-ja-tutkijoiden-sensurointi/).
- (tulossa). Väkivaltafantasiat ja pelon politiikka. Netin sukupuoli-tetun ja sukupuolittavan vihapuheen luentaa. Teoksessa Sanna Karkulehto & Leena-Maija Rossi (toim.): *Sukupuoli, väkivalta ja lukemisen politiikka*. Arvioitavana.
- Suoniemi, Peitsa (2016). Vastuuta vapauksiin. *Jylkkäri* 03/2016. www.jylkkari.fi/2016/03/vastuuta-vapauksiin/.
- Svanström, Maria (2013). Sananvapaus, eettisyys ja rajat. [Politiikasta.fi, politiikasta.fi/sananvapaus-eettisyys-ja-rajat/](http://Politiikasta.fi/politiikasta.fi/sananvapaus-eettisyys-ja-rajat/).
- Vainikainen, Elina (2016). ”Rajat kiinni, raajat auki!” Rasismi ja naisviha verkossa. *Peruste* 1–2/2016, 91–99.
- Vainikkala, Erkki (2015). Jako kahteen: Populismi kansan tekijänä ja demokratian peilinä. Ernesto Laclau populismiteorian tarkastelua. *Kulttuurintutkimus* 32:1, 3–17.

**MILJOONA KISSAKUVAA JA VALVONTAA – MITEN
VALOKUVAT MUOVAAVAT TODELLISUUTTAMME**

”1990-luvulla internet tuntui lupaavan vapautta, kontrolloimatonta tiedonvälitystä ja idealismia. Mutta mitä me saimme: miljoonia kissakuvia ja valvontaa!”, totesi tuttavani.

Valokuva on ollut todellisuuden ja maailman ymmärtämisen liittolainen varhaislapsuudestaan asti. *Camera obscura* vangitsi kolmiulotteisen maailman kaksiulotteiseksi kuvaksi laatikon sisään. Maailma muuttui kuvaksi perspektiivilakien ohjaamana, ja se todennettiin matemaattisten kaavojen avulla. Keskeisperspektiivi teki tilasta järjen ja tieteen aluetta.

Jos 1900-lukua kutsuttiin *valokuvan* vuosisadaksi, voinee nykyistä vuosisataamme kutsua *valokuvallisuuksien* vuosisadaksi. Visuaalinen teknologia ja visuaaliset hallinnan strategiat, valokuvat ja valokuvallisuudet ovat monien yhteiskunnallisten ja inhimilliseen toimintaan liittyvien kysymysten ytimessä. Professori Fred Ritchinin lista on valaiseva: ”brändäys, valvontakoneistot, geopai-kannus, tekstarisekstit, kuvasodat, kansalaisjournalismi, happy slapping, selfiet, lääketieteellinen kuvantaminen, virtuaalitodellisuus, tietokonepelit, Snapchat... ja kaikessa tässä, valokuva.” Massiivisesti lisääntyneen kuvamateriaalin keskellä kysyn: miten valokuvat lisäävät ymmärrystämme maailmasta ja miten ne ohjailevat meitä?

Kaikkein viattomintakin kissavalokuvaa katsoessa on nykyään vaikea tietää, esittääkö kuva todellista mirriä vai onko se tietokoneella simuloitu. Valokuvalta näyttävien kuvien luomiseen ei tarvita enää kameraa. Niin kutsutuilla renderöntiohjelmilla voidaan luoda todellisuuteen viittaavia kuvia mallinnustekniikoiden avulla. Erilaisilla sovelluksilla valokuvista voi poistaa parilla klikkauksella ei-toivottuja henkilöitä. Sovellus laskee ihmisen jättämään tyhjän kohtaan sopivaa pintaa muualta kuvasta, eikä hahmon poistoa huomaa – tai muista – jälkeensä kuvaa katsoessa.

Arjessa koko ajan läsnä olevat valokuvat ovat toimintaa – huudahduksia, kommentteja, todisteita, ostoslistoja, muistilappuja, välimerkkejä, hymiöitä, ajatusviivoja, fantasioita, arvoituksia tai rahasampoja – ja ne saavat meidät toimimaan. Digitaalisten valokuvien kenties kiinnostavin ja kiistanalaisin piirre on tieto, joka syntyy, kun ihmiset kuvaavat, muokkaavat, jakavat, tögäävät, katselevat, editoivat ja kommentoivat kuvia. Tämä niin kutsuttu metatieto on kontekstuaalista tietoa ihmisistä, paikoista, ajankohdista ja kellonajoista, avainsanoista ja näiden välisistä yhteyksistä. Valokuvien kuvasisältöä ja sen analyysia tärkeämpää onkin nyt vuorovaikutus: se, mitä kuvilla tietoverkoissa tehdään. Niin kutsutussa *prosumer*-kulttuurissa tuottajan ja kuluttajan roolit hämärtyvät, kun kuluttajat tuottavat itse sisältöä esimerkiksi sosiaalisen median palveluihin ja samaan aikaan kuluttavat itsensä ja vertaistensa tuottamaa sisältöä. Tietoa kuluttajan toimista kerätään ja käytetään jatkuvasti muun muassa kaupallisiin tarkoituksiin ja tiedon kohdentamiseen. Mitä useammasta kissakuvasta tykkää, sitä useampia kissakuvia tarjotaan. Mitä useamman kissakuvan itse jakaa, sitä pikemmin unohtaa, että koiria on edes olemassa. Asiantuntijavallan painopisteet yhteiskunnassa muuttuvat, kun tiedonvälitystä hallitsevat ihmiset, jotka ymmärtävät tietoverkkojen toiminnan logiikan ja pystyvät kontrolloimaan ”tiedon (näennäisesti) vapaata valtatietä”. Vapaa tieto on illuusio, kun toiminnastamme kertyneen informaation perusteella tietoa luokitellaan ja samannimiset ohjautuvat ja ohjataan yhteen: kissaihmiset pysyvät omissa kuplissaan, vegaanit ja rasistit omissaan.

Ehkäpä Gilles Deleuzen ajatuksen mukaisesti olisi syytä hylätä pelko ja toivo ja ryhtyä etsimään uusia taisteluvälineitä. Mitä nuo uudet keinot tai aseet voisivat olla? Onko historian ja tradition tuntemus olennaista vai onko valokuvakulttuureilla edessä uusien käsitejärjestelmien ja vertailukohtien etsiminen? Mitä kuvanlukutaito nyky-näkökulmasta merkitsee? Kenties uusia keinoja tarjoavat

liikkeet, jotka ajavat vapaata ja avointa pääsyä mahdollisimman suurten arkistojen ja aineistojen äärelle. Kohdennettuihin kuvamassoihin voitaneen vastata kriittisellä ja myönteisellä massalla: esimerkiksi tutkimuksen ja joukkoistetun poliittisen aktivismin avulla.

ANNA-KAISA RASTENBERGER

Mitä jos tietäisit, mitä sinusta tiedetään?

KAI KUIKKANIEMI

Digitalisaatio on aiheuttamassa yhteiskunnassamme merkittävää rakennemuutosta. Moni ymmärtää, että digitalisaatioon liittyy olennaisesti heistä kerättävää tietoa. Ihmisestä kerättävä henkilötieto on yleisellä tasolla ymmärrettävää, kun puhutaan vaikka nimestä tai osoitteesta. Verkkopalveluiden keräämä data sen sijaan on ihmisille yleensä käytännössä outo ja tuntematon asia. Tällöin henkilötiedosta käytetäänkin erityisesti nimitystä data. Miten dataa kerätään? Missä data on? Kuka dataa käsittelee? Mitä datalla tehdään? Vakoillaanko minua kerätyn datan avulla? Voidaanko minua huijata tai käyttää hyväksi kerätyn datan avulla?

Edward Snowdenin paljastukset Yhdysvaltain tiedusteluviraston NSA:n laajamittaisesta tietojen keräämisestä ovat vielä ruokkineet ihmisten pelkoa yksityisyyden menettämisestä. Onko digitaalisessa maailmassa enää yksityisyyttä perinteisessä mielessä vai onko digitalisaation vääjäämätön seuraus digitaalinen ympäristö, jossa ihmisten jatkuva seuraaminen ja dokumentointi on järjestelmän toimimisen kannalta välttämätöntä? Omalle tutkimukselleni keskeinen kysymys on ollut selvittää, onko mahdollista rakentaa sellainen digitaalinen toimintaympäristö, joka hyödyntäisi digitalisaation myönteiset mahdollisuudet

mutta jossa ihminen voisi hallita ja ymmärtää itsestään kerättyä tietoa.

Tietojärjestelmät on suunniteltu organisaatioiden tarpeisiin, ja niiden perimmäinen tarkoitus on parantaa organisaatioiden kykyä tuottaa palveluita. Tietojärjestelmät toimivat yritysten taustajärjestelminä, eikä niitä ole suunniteltu yritysten asiakkaille läpinäkyviksi. Datan käsittelytavat ja datamallit ovat monesti hankalasti ymmärrettäviä tavalliselle ihmiselle. Uusimmat massalaskentaa hyödyntävät algoritmit voivat olla jopa asiantuntijalle mysteeri. Neuroverkkoalgoritmeja hyödyntävät järjestelmät opetetaan muodostamaan hermosolujen kaltaisesti toimiva algoritmien verkko, joiden yksittäiset ”hermosolut” eivät vastaa mitään ihmiskäsitetä vaan ovat laskennallisesti perustelutuja. Tällaisen algoritmin toiminta voidaan selittää ylätasolla, mutta koneen tehdessä ratkaisuja edes algoritmin suunnittelija ei välttämättä osaa selittää koneen perusteluja ihmisille ymmärrettävien käsitteiden pohjalta. Kun nykyisten tietojärjestelmien arkkitehtuuria, tietomalleja ja suunnitteluperiaatteita tutkii, ymmärtää hyvin, miksi ihmisillä ei ole tarkkaa tietoa tai ymmärrystä siitä, mitä tietoa heistä kerätään ja miten tuota tietoa käsitellään.

Henkilötieto on digitalisaation kannalta tärkeä resurssi, koska se mahdollistaa palveluiden optimoimisen yksittäisen ihmisen tarpeita vastaaviksi ja palveluiden markkinoinnin kohdentamisen. Yrityksille ja organisaatioille tämä on erityisen arvokasta, sillä ne voivat saavuttaa tiedon avulla merkittävää kilpailuetua suhteessa kilpailijoihin, joilla ei ole käytössään samaa dataa. Vastaavan kilpailuedun saaminen jollain toisella tuotannon ja markkinoinnin tehostamisen keinolla voi nykypäivänä olla hyvin vaikeaa. Tästä syystä esimerkiksi Maailman kauppajärjestö (WTO)

on määritelty henkilötiedon uudeksi varallisuuden muodoksi. Suuri kansainvälinen konsulttitoimisto Boston Consulting Group on arvioinut, että vuonna 2020 digitaalisten identiteettien ja niihin kytkeytyvien henkilötietojen arvo olisi Euroopassa triljoona (eli miljoona miljoonaa) euroa.

Koska henkilötieto on hyvin arvokasta ja keskeinen väline kilpailuedun saamiseksi, pyrkivät yritykset suojaamaan hallussaan olevaa tietoa. Tiedon suojeleminen ja piilottaminen voi olla kuitenkin huono ajatus myös yrityksille itselleen. Tieto ei kulu, kun sitä jaetaan, vaan se mahdollisesti jopa paranee silloin. Tiedon pohjalta voidaan rakentaa uusia toimintoja, jolloin tiedon alkuperäisestä tuottajasta tulee tiedon arvoketjussa arvokkaan raaka-aineen keskeinen tuottaja. Toisaalta avoimella tiedolla ei voi tehdä helposti hyvää liiketoimintaa. Niukkuus ja rajallinen tarjonta ovat käytännössä kaiken liiketoiminnan perusta. Toimivat markkinat syntyvät mahdollisesti vasta kun datan sujuva liikkuminen yhdistetään tapoihin rajoittaa tiedon siirtymistä ja käyttöä liiketaloudellisin perustein.

Toisaalta jos tietoa avataan ihmiselle itselleen, hän voi mahdollisesti oppia luottamaan paremmin organisaatioon, hyväksyä tiedon keräämisen ja tietysin edellytyksin jopa rikastaa ja jatkojalostaa kerättyä tietoa. Niin sanottu *MyData* (oma data) -malli keskittyy tuottamaan ratkaisuja ihmiskeskeiseen henkilötiedon hallintaan. Mallin tavoitteena on, että datan kerääminen, käsittely ja siirtäminen ovat tiedon kohteelle, eli henkilötiedon tapauksessa yksilölle, läpinäkyvää ja hallittavaa.

Henkilötietoja kerätään ja käytetään yhteiskunnassa kaikkialla, missä digitalisaatio kohtaa ihmisen. Henkilötieto virtaa myös toimialueiden ja organisaatioiden välillä. Käytännössä henkilötiedon hallinta on hyvin laaja

kysymys, jolla on yhteiskunnassa myös suuria rakenteellisia vaikutuksia. Aihetta käsitellään kuitenkin monesti turhan abstraktisti ja spekulatiivisesti, ja siitä syystä keskityn seuraavissa kappaleissa käsittelemään tarkemmin, kuinka henkilötietoa käsitellään markkinoinnissa, julkisten palveluiden tuottamisessa ja terveydenhoidossa. Lisäksi esittelen muutamia skenaarioita odotettavissa olevista vaikutuksista, mikäli henkilötiedon käsittely muuttuisi yksilölle läpinäkyväksi ja hallittavaksi näillä yhteiskunnan merkittävillä toimialoilla.

VERKKOMARKKINOINNISTA PUUTTUU LUOTTAMUS

Verkkomarkkinointi on muokannut mainonnan pelikenttää suuresti ja ajanut perinteiset mainosrahoitteiset mediat ahtaalle. Verkkomainonta perustuu pitkälti mainossisällön kohdentamiseen yksittäisille kuluttajille, mikä toteutetaan pääasiassa evästeiden avulla. Evästeet ovat selaimen asennettavia tiedostoja, joiden avulla mainosverkot seuraavat, miten ihmiset vierailevat sivustoilla. Useimmat suomalaisten suosimat verkkosivustot ovat kytkeet verkkosivunsa kansainvälisiin mainosverkkoihin, minkä ansiosta nämä laajat ja ihmisille näkymättömät markkinointikoneistot kykenevät keräämään meistä tietoa.

Suuret kansainväliset verkkokaupat ovat jalostaneet verkkomarkkinoinnin tekniikoita psykologien avulla niin, että ihminen saataisiin ostamaan mahdollisimman tehokkaasti. Käyttäytymistaloustiede on uusi tieteenala, jonka piirissä on tutkittu, kuinka epärationaalinen kuluttaja on ja kuinka erilaisilla markkinointi- ja hinnoittelurakenteilla voidaan vaikuttaa ihmisen päätöksentekoon. Joku voisi kutsua tällaisia kehittyneitä ja läpinäkymättömiä

markkinointimekanismeja ihmisten manipuloinniksi. Käytännössä kuluttajina meillä ei tällä hetkellä ole tietoa siitä, mihin kohderyhmään meidät on valittu ja millä perusteella. Moni on kuitenkin huomannut, että esimerkiksi aiemmilla verkkovierailuilla on ollut vaikutusta tulevien, edeltävistä sivustoista täysin riippumattomien sivujen mainosisältöihin.

Verkkomainonnan toimintamekanismeihin on tulossa muutoksia Euroopassa. Vuonna 2018 käytäntöön astuvan tietosuojasetuksen vuoksi mainosverkkojen on tarjottava ihmisille paremmat työkalut kerättyjen tietojen hallintaan ja poistamiseen. Ihmisen on saatava paremmin tietoonsa se, mitä tietoa hänestä on kerätty. Jo nyt voimassa oleva laki vaatii, että kuluttajan on tiedettävä, mikäli verkkosivustolla kerätään tietoja evästeiden avulla.

On myös muita vaikuttimia, miksi verkkomainonta saattaisi muuttua ihmisille läpinäkyvämmäksi. Monelle yritykselle lain vaatimuksia suurempi peruste muutoksille on, että ihmiset eivät luota yrityksiin tietojen käsittelijöinä. Vaikka verkkomainonta onkin laajalle levinnyttä ja suosittua, on arvioitu, että manipuloidut ja koneiden aiheuttamat verkkovierailut aiheuttavat verkkomainontajärjestelmälle yli kolmen miljardin tappiot vuosittain. Ihmiset asentavat myös aktiivisesti mainostenesto-ohjelmia (*ad blockers*). Onkin sanottu, että mainostenesto on ihmiskunnan historian suurin boikotti. Snowdenin paljastukset, verkkomarkkinoinnin huono maine ja isojen kansainvälisten palveluntarjoajien vaikeaselkoiset käyttöehdot ovat vähentäneet ihmisten luottamusta yrityksiin datan käsittelijöinä. Vähäinen luottamus vaikeuttaa toimivan kohdennetun markkinoinnin tekemistä ja madaltaa ihmisten kiinnostusta aloittaa vuorovaikutus yrityksen kanssa. Tämän seurauksena

eri puolilla maailmaa on alettu kehittää palveluita ja toimintamalleja läpinäkyvämpään tietojen keräämiseen ja hallintaan. Näiden palveluiden tarkoitus on palauttaa ihmisten luottamus organisaatioihin datan kerääjinä. Brittiläinen konsulttitoimisto Ctrl-Shift arvioi, että luottamuksen palauttamisella olisi miljardien eurojen vaikutus pelkästään Ison-Britannian markkinoilla.

Luottamukseen, läpinäkyvyyteen ja hallittavuuteen perustuvia mekanismeja kutsutaan Suomessa ihmiskeskiseksi henkilötiedon hallinnaksi tai MyData-malliksi. Maailmalla vastaavasta ilmiöstä käytetään myös Me2B-ekonomia, C2B- ja VRM-nimityksiä. Perinteinen liiketoiminnan kuluttaja-markkinamalli (B2C, *business to consumer*) käännetään näissä käsitteissä toisinpäin: ”minulta yritykselle” (Me2B) tai ”kuluttajalta yritykselle” (C2B). VRM viittaa palveluiden tarjoajien ja asioimisen hallinnan työkaluun (*vendor relationship management*), ja se on vastaakohta yritysten asiakkuudenhallintajärjestelmille (CRM). Lähtökohta näissä markkinoinnin uusissa malleissa on, että ihmisillä olisi oma palvelu, jonka avulla he voisivat asioida useamman palveluntarjoajan kanssa ja välittää omia tietojaan suoraan palveluntarjoajille ja kertoa näin omista tarpeistaan.

Läpinäkyvyys muuttaisi markkinoinnin toimintamalleja perusteellisesti. Voisi jopa käydä niin, että ihmisten ja yritysten välille syntyisi molemminpuolista, luottamukseen perustuvaa tiedonvaihtoa. Tällaisessa vaihdossa yritykset tarjoaisivat tarkempaa tietoa tuotteidensa alkuperästä ja sisällöstä, jolloin asiakas voisi toimia älykkäämpänä ja tietoisempuna kuluttaja. Asiakas voisi vastavuoroisesti kertoa tarkemmin omista mieltymyksistään, kiinnostuksen kohteistaan ja aikomuksistaan, jolloin

yrittäjä voisi kohdentaa palveluitaan paremmin, tehostaa tuotantoaan ja parantaa markkinointiviestintäänsä. Tällainen markkinointiympäristö saattaisi tukea erityisesti niitä palveluntarjoajia, jotka pyrkivät pitkäkestoiseen ja tyytyväisyyteen perustuvaan liiketoimintaan nopeiden myyntivoittojen sijaan. Nykyisessä globaalissa markkinointiympäristössä yritykset joutuvat sopeutumaan kansainvälisten mainosverkkojen ja isojen yritysten toimintamalleihin. Luottamukseen ja läpinäkyvyyteen toimintansa perustavan yrityksen ei ole helppoa toimia riippumattomasti ja tavoittaa suuria massoja kustannustehokkaasti.

TOIMIIKO JULKINEN SEKTORI EDELLÄKÄVIJÄNÄ?

Myös julkinen sektori kerää paljon henkilötietoja. Se on tärkeää esimerkiksi verojen keräämisessä, lakien toimeenpanemisessa, lupien myöntämisessä ja palveluista päättämisessä. Kansalaisen ja julkisen sektorin välillä vallitsee eri maissa hyvin erilaisia luottamussuhteita. Edward Snowden paljasti kesäkuussa 2013, että Yhdysvaltojen Kansallinen turvallisuusvirasto NSA kerää laajamittaisesti tietoa omista ja muiden maiden kansalaisista ilman laillisia perusteita. NSA:n toiminta on äärimmäinen esimerkki valtioiden tavasta kerätä ja hallita tietoa. On ymmärrettävää, että jos tietoa kerätään kansallisen turvallisuuden vuoksi, se pidetään salassa. Jos tällainen tieto olisi avointa, sillä ei olisi merkitystä turvallisuusriskien tunnistamisessa ja uhkatilanteiden ennakoinnissa. Tällainen tiedonkeruu kuitenkin vahingoittaa kansalaisten yksityisyyden tunnetta. Kokonaan toinen kysymys on myös, onko tällaisen tiedon kerääminen tarpeellinen tai tehokas keino kansallisen turvallisuuden ylläpitämiseen.

Julkisella sektorilla on kuitenkin paljon palveluita ja rekistereitä, joissa oleva tieto voisi olla ihmisten itsensä saatavilla ja hallittavissa paljon nykyistä paremmin. Yksilö hyötyisi pääsystä esimerkiksi koulutus- ja verotustietoihinsa, erilaisiin lupatietoihin sekä yhdistysten ja yritysten toimintaan liittyviin henkilötietoihin. Jo nykyinen tietosuoja-asetus antaa yksilölle tarkastusoikeuden kaikkiin henkilötietorekistereihin, mutta käytännössä tämä oikeus ei toteudu, koska tietopyyntöjen tekeminen on hankalaa ja useimmiten tieto toimitetaan hyvin epäkäytännöllisessä muodossa. Viranomaistiedot taas eivät voi olla kansalaisen vapaasti muokattavissa, mutta tämänkään ei pitäisi estää sitä, että kansalainen voisi siirtää tietoaan johonkin toiseen järjestelmään tai antaa kolmannelle osapuolelle oikeuden hyödyntää tietoja.

Yleisesti Suomessa on hyvät julkiset rekisterit, joita käytetään monimuotoisesti hyödyksi esimerkiksi tutkimuksessa. Julkisten rekistereiden laatu ei kuitenkaan ole täydellinen, sillä monet rekistereistä ovat puutteellisia ja sisältävät jopa väärää tietoa. Älykäs hallinto ja älykkäät julkiset palvelut vaativat henkilötietoa raaka-aineekseen samalla tavoin kuin kaupalliset palvelut, minkä vuoksi kansalaisilla tulisi olla hyvät työkalut ja mahdollisuus rekisterien tietojen tarkistamiseen ja korjaamiseen.

Julkisten palveluiden käyttö on toisinaan vaikeaa. Suurin osa virastoista ja julkisista palveluista vaatii oman kirjautumisensa, ja samoja tietoja kysytään toistuvasti uudestaan. Kansalaiset joutuvat edelleen myös täyttämään lukuisia erilaisia lomakkeita ja päättämään, kuinka lomakkeet olisi täytettävä juuri omalta osalta. Vahva sähköinen tunnistautuminen on helpottanut viranomaispalveluihin kirjautumista, kun samaa tunnistamisvälinettä

voidaan käyttää kaikissa palveluissa. Iso osa julkisen sektorin palveluista on itse asiassa tiedon ilmoittamista ja muokkaamista. Jos ihminen voisi hallita rekisterien tietoja itse valitsemansa asiointikanavan kautta, voisi kaupallinen sektori kehittää työkaluja myös viranomaispalveluiden hallintaan.

Tulevaisuudessa läpinäkyvästä ja hallitusta henkilötiedosta voisi tulla uudenlainen demokraattisen vaikuttamisen kanava, jonka pohjalta kaupungit ja virastot voisivat rakentaa läpinäkyvämpiä hallinnon prosesseja ja kenties samalla lisätä yhteiskunnan ja yksilön välistä luottamusta. Näin julkinen hallinto voi toimia esimerkkinä digitaalisten palveluiden tuottamisessa ja parantaa mahdollisesti myös kaupallisten palveluiden toteutustapoja. Suomessa on jo otettu askeleita kohti keskitettyjä asiointiympäristöjä. Suomi.fi:stä kehitetään kansalaisen keskitettyä asiointinäkömää, johon pyritään ennen pitkää tuomaan kaikki viranomaispalvelut. Hallituksen kärkihankkeisiin kuuluvassa valtionvarainministeriön Yhteisen tiedon hallinta (YTI) -hankkeessa pyritään kehittämään kansalaisen digitaalista asiointia niin, että kansalaisten omien tietojen hyödyntäminen ja tiedon jakelu parantuvat.

Seuraava askel on yhdistää viranomaisasiointia kaupallisiin asiointikanaviin, jolloin tulevaisuudessa kansalainen voi esimerkiksi käyttää yksittäistä sivustoa sekä osoitteenmuutoksen ilmoittamiseen että uuden kodin kotivakuutuksen kilpailuttamiseen. Kaupalliset toimijat voivat luoda lisää palveluita, jotka entisestään helpottavat kansalaisen viranomaisasiointia ja yhtenäisten palvelupolkujen ja lisä-arvopalveluiden käyttämistä.

ITSE HALLITTU HENKILÖTIETO MULLISTAA TERVEYDENHOITOA

Terveystenhoito perustuu suurelta osin ihmisten mittaamiseen ja arviointiin ja mittausten perusteella diagnosointiin ja hoidon etenemisen seuraamiseen. Kaikki tämä mittaaminen, arviointi, diagnosointi ja seuraaminen kirjataan digitaaliseksi henkilötiedoksi potilastietojärjestelmiin. Suurimmalla osalla sairaaloista on tällä hetkellä oma potilastietojärjestelmänsä. Eri sairaaloiden järjestelmät keskustelevat verraten huonosti toistensa kanssa. Itsellenikin on omakohtainen kokemus tiedon heikosta virtaamisesta potilastietojärjestelmien välillä. Lapseni oli hoidossa synnytyssairaalassa kahdella eri osastolla, ja tieto ei siirtynyt kokonaisuudessaan osastojen välillä, koska eri osastoilla oli käytössä erilaiset potilastietojärjestelmät. Minusta tuntui hyvin erikoiselta, että nykyisen kaltaisessa, läpeensä digitalisoituneessa yhteiskunnassa tieto lapseni hoidosta ei siirtynyt saman sairaalan eri kerrosten välillä suoraviivaisesti.

Monet sairaalat tarjoavat jo digitaalisia sivustoja, joiden kautta on mahdollista viestiä lääkäreiden ja hoitohenkilökunnan kanssa. Tulevaisuudessa koneäly avustaa tautien diagnosoimisessa, hoitojen määrittämisessä ja hoidon etenemisen seuraamisessa. Ihmiset voivat mitata omaa terveyttään aiempaa enemmän ja tarkemmin myös kotona. Myös lääkkeiden ja hoidon määrittämistä voidaan yksilöidä paremmin. Kaikki tällaiset uudistukset hyödyntävät henkilötietoa keskeisenä resurssinaan. Uudistusten edellytyksenä on, että henkilötietoa on käytettävissä laajemmin ja että tieto liikkuu sujuvasti niin sairaaloiden kuin myös sairaaloiden ja kodin välillä. Tähän tarkoitukseen Suomessa rakennetaan kansallista terveystietoa Kantaa, jonka osana kansalaiselle tarjotaan keskitetty

palvelunäkymä (omakanta.fi) omiin potilastietoihin ja tiedonhallintaan. Kanta-järjestelmän perusmalli on Suomi.fi-palvelussa. Valtio toteuttaa keskitetyn palvelun ja vastaa tiedon siirtymisestä.

Kanta-järjestelmä tai terveydenhoidon potilastietojärjestelmät eivät hyväksy muuta kuin ammattilaisten tuottamaa potilastietoa. Osa terveydenhoidon ammattilaisista ei haluaisi antaa käyttäjälle täyttä pääsyä omiin tietoihinsa, koska he voisivat tehdä tiedosta vääriä johtopäätöksiä ja kuormittaa turhaan terveydenhuollon ammattilaisia. Tiedon rajaaminen ja pääsyn rajoittaminen on käytännöllisessä mielessä ymmärrettävää, mutta pitkällä aikavälillä ja yhteiskunnan laajempaa kehitystä tarkasteltaessa se on ongelmallista. Ihmisiä pitäisi päinvastoin tukea käyttämään omia tietojaan hyvinvointinsa edistämiseen ja näin kouluttaa heitä kykeneviksi tietoyhteiskunnan kansalaisiksi.

Esimerkiksi yksilön itse tekemiin mittauksiin liittyy moninaisia kehitysmahdollisuuksia. Itsemittaamisen, esimerkiksi kotona tehtyjen verenpainemittausten, ansiosta terveydenhoidolla on jo nyt käytössä enemmän tietoa potilaista. Laajemmin ajateltuna itsemittaaminen voi toimia myös uudenaikaisena hoitomuotona. Kun ihminen saa käyttöönsä omaa tietoaan ja työkaluja tiedon käsittelyyn ja arviointiin, hän voi esimerkiksi paremmin ohjata elämäänsä terveyssuositusten mukaiseksi. Ennaltaehkäiseminen on tehokkainta terveydenhoitoa. Helpot työkalut, jotka tukevat ennaltaehkäisemistä, kannustavat ihmistä muuttamaan elintapojaan. Esimerkiksi sääntöihin kiinnitetty unenlaatu seuraava mittari antaa ihmiselle hyvinkin käytännöllistä palautetta. Ennaltaehkäisyä tukevat sovellukset käyttävät juuri henkilöllä itsellään käytössä olevaa terveystietoa ja tietoa, jota ei ole kerätty

ammattimaisesti. Tällaisen tiedon perusteella voi tietysti tehdä vääriä johtopäätöksiä omasta voinnistaan, eivätkä erilaiset itsensä mittaamiseen perustuvat menetelmät sovi kaikille tai kaikenlaisten sairauksien ehkäisemiseen ja hoitoon. On kuitenkin tärkeää, että ihmisiä kannustetaan ja motivoidaan huolehtimaan itse itsestään. Ennaltaehkäiseminen on niin merkittävä mahdollisuus, että lähes kaikki vakuutusyhtiöt Suomessa ja maailmalla ovat alkaneet kiinnostua itsemittamisesta ja ennaltaehkäisevistä sovelluksista, koska näiden avulla voidaan merkittävästi pienentää vakuutusten korvausvastuita.

Parhailtaan Suomessa valmistellaan lakia terveystiedon toisiokäytöstä, ja Suomen itsenäisyyden juhlarahasto Sitra rakentaa lain ympärille kansallista terveystietooperaattoria projektissa nimeltä Isaacus. Tämä laki voi mahdollistaa uudenlaisen terveystiedolla tehtävän analytiikan. Toisaalla pääministeri Juha Sipilä on kertonut harmitsevansa uuden valtionyrityksen perustamista mahdollisesti yhteistyössä Viron kanssa: yrityksen tavoitteena olisi mahdollistaa terveystiedon liikkuminen eri järjestelmien välillä. Nämä aloitteet osoittavat, että terveystiedon hyödyntäminen ja virtaaminen ovat tärkeitä ja hyvin tunnistettuja kehitysalueita.

TULEVAISUUDESSA SINULLA ON ENEMMÄN MAHDOLLISUUKSIA TIETÄÄ ITSESTÄSI

Jos tietäisit mitä sinusta tiedetään, voisit saada paremmin personoituja kaupallisia palveluita. Viranomaisten toiminta voisi olla hyväksyttävämpää, julkisten palveluiden tuotanto tehokkaampaa ja julkiset rekisterit laadukkaampia. Omien tietojen hallinnan avulla myös terveydenhoito

voisi tehostua ja hoidot muuttua täsmällisemmiksi. Ihmiset voisivat pitää itsestään paremmin huolta.

Digitalisaatio ja henkilötiedon hyödyntämisen laajeneminen yhteiskunnassa voi johtaa kuitenkin myös haitallisiin seurauksiin. Tiedon keräämiseen liittyy aina riski tiedon väärinkäytöstä, riippumatta siitä, kuinka turvallisia tietojärjestelmät ovat. Heikko lenkki on yleensä ihminen. Toisaalta yhteiskunta voi entisestään eriarvoistua, jos eri ikäryhmien ja tulo luokkien saamien palveluiden välille muodostuu kuiluja. Syrjäytyneen on vaikeampi kerätä itsestään tietoja tai oppia hallitsemaan ja hyödyntämään niitä. Tämän takia hänelle ei voida personoida palveluita ja lopulta hänelle ei välttämättä ehkä haluta edes tuottaa niitä. Personoidun palvelutuotannon kannalta tällainen henkilö on hankala ja kallis kohde. On tärkeää tukea ihmisiä digitalisaation keskellä. Toisaalta on myös tärkeää välttää ääriajattelua ja -toimintaa. Inhimillisen toiminnan mittaaminen ja näin dataksi muuttaminen ei saa olla kehityksessä itseisarvo ja keskeinen tavoite.

Olen tässä artikkelissa esitellyt, minkälaisia vaikutuksia henkilötiedon läpinäkyvyydellä ja ihmiskeskeisellä hallinnalla voisi olla yhteiskunnassamme. Esittelin MyData-käsitteen, joka kuvaa ihmisen itsensä hallitsemaa henkilötietoa. Käsitettä sovelletaan eri yhteyksissä hieman eri tavoin. Yksittäisen organisaation perspektiivistä MyData-mallin mukaista toimintaa on jo se, kun he avaavat henkilötiedon käsittelyn periaatteitaan ja henkilötiedon rajapintojaan ja antavat yksilön hallita henkilötietoja käyttäjätilin kautta. Omakanta- ja Suomi.fi-palvelut toteuttavat osin MyData-periaatteita viranomaisen perspektiivistä. On kuitenkin mahdollista, että nämä viranomaispalvelut eivät vielä riittävällä tavalla muuta henkilötiedon

nykyisiä käsittelytapoja ihmiskeskeisemmiksi. Toisaalta uusi tietosuoja-asetus haastaa kaikkia organisaatioita ottamaan vakavammin yksilön oikeudet tietoihinsa. Ihmisillä voisi olla pankkitilin tai mobiililiittymän kaltainen tietotili, jonne hän voisi tallentaa omia henkilötietojaan ja hallita tiedon virtaamista organisaatioihin ja organisaatioiden välillä. Tietotilin palveluntarjoajan voisi halutesaan vaihtaa ja siirtää omat tietonsa muualle, aivan kuten pankkiasioinnissakin voi päättää valita toisen pankin. Tällainen infrastruktuurimalli voisi muuttaa henkilötiedon käsittelyn rakenteita ihmiskeskeiseksi.

Inhimillisen kehityksen kannalta on tärkeää, että samalla kun digitaaliset palvelut kehittyvät, kehittyy niiden rinnalle myös rakenteita, joiden avulla ihminen pystyy helposti ja tehokkaasti hallitsemaan omaa kytketymistään tähän digitalisaatioon. Kaikki data ja tieto ei ole samantyyppistä. Tiedon arvoa määrittelevät sen avoimuus, kattavuus, luotettavuus ja laatu. Kenties tärkein ominaisuus tiedon jatkojalostuksen kannalta on kuitenkin se, voidaanko tietoa yhdistää johonkin muuhun tietoon. Henkilötiedon tapauksessa ihminen on itse se yksikkö, joka mahdollistaa tiedon yhdistämisen. Tässä suhteessa henkilötieto ja kaikki muu tieto toimivat eri tavoin. Henkilötiedon yhdistäminen vaatii yleensä tiedon kohteen, eli yksilön, lupaa. Tästä syystä henkilötiedon hallintaan tarvitaan ainutlaatuinen ympäristö, jonka hallintaperusteissa on otettu huomioon niin ihmisoikeudet kuin yksityisyyden periaatteet.

Kun rakennamme infrastruktuuritason mallia henkilötiedon hallintaan, voimme parhaimmassa tapauksessa synnyttää digitaalisen ympäristön, jossa henkilötiedon kerääminen ja hyödyntäminen on luotettavaa ja hallittua. Kysymys ”mitä jos tietäisit mitä sinusta tiedetään” on

arvokysymys ja asia, jota ei tulisi lähestyä kaupallisin ja teknisin perustein; pohjimmiltaan sen käsittely on politiikkaa. Tämän kysymyksen perusteella määritetään organisaatioiden ja yksilöiden välisen vuorovaikutuksen periaatteita. Kysymys digitaalisista oikeuksista omiin tietoihin ja niiden hallintaan voi lopulta vertautua yhteiskunnallisella tasolla sananvapauteen ja äänestysoikeuteen sekä määrittää ihmisen itsemääräämisoikeuden perusrakenteita.

LISÄLUKEMISTA

- Poikola, Antti, Kai Kuikkaniemi & Harri Honko (2015). MyData – A Nordic model for human-centered personal data management and processing. Helsinki: Liikenne- ja viestintäministeriö. www.lvm.fi/-/mydata-a-nordic-model-for-human-centered-personal-data-management-and-processing-860616.
- World Economic Forum (2012). Rethinking personal data: strengthening trust. Cologny: World Economic Forum. www3.weforum.org/docs/WEF_IT_RethinkingPersonalData_Report_2012.pdf.
- Boston Consulting Group (2012). *Value of Our Digital Identity*. New York: Liberty Global. www.libertyglobal.com/PDF/public-policy/The-Value-of-Our-Digital-Identity.pdf.

beta.suomi.fi/kansalaiselle

www.omakanta.fi

www.sitra.fi/hyvinvointi/hyvinvointidata

DIGIANSOJA JA ALUSTOJEN VALTIAITA

Kuluttaja ostaa netistä geenitestin: hän iloitsee saadessaan uutta tietoa itsestään ja perheestään. Testi vetoaa haluun tietää, mikä tekee juuri minusta geneettisesti erityisen. Testin ostaessaan kuluttaja luovuttaa geenitietonsa yritykselle, joka kerää tietovarantoa ja myy sitä eteenpäin kolmansille osapuolille. Kuluttaja on huomaamattaan astunut digiansaan. Kun hän lukee lehdestä, että kaupallinen yritys patentoi geeneihin liittyvää tietoa, hän tuntee itsensä petetyksi. Eihän hänen tarkoituksenaan ollut edistää kuluttajilta kerätyn geenitiedon pohjalta tehdyn tutkimuksen kaupallistamista.

Henkilötiedosta on tullut kauppataravaa, joka liikkuu yrityksissä ja organisaatiosta toiseen. Yrityksen näkökulmasta tässä ei ole ongelmaa. Kuluttaja luovuttaa palvelua käyttäessään tietonsa yritykselle. Kerättyä henkilötietoa jalostetaan suosituksiksi ja ennusteiksi, joiden avulla arkista käyttäytymistä pyritään ohjailemaan ja ennakoimaan. Tiedon avulla tuotteita ja palveluita voidaan personoida ja kohdentaa. Kerätty ja jalostettu henkilötieto lujittaa uudenlaista alustataloutta. Digitaaliset alustat tarjoavat palveluja kuluttajille tai toisille yrityksille, usein rikkomalla olemassa olevien toimialojen rajoja. Taksipalvelu Uberin toiminta käynnistyi useissa maissa ennen kuin sen juridinen asema oli selvä. Lainoppineiden armeija on ratkonut eteen tulleita ongelmia toiminnan laajentuessa. Palvelu on kohdannut innostusta mutta myös vastustusta. Espanjassa Uber kiellettiin, Ruotsista taksipalvelu vetäytyi. Suomessa Uber-kuskeja on sakotettu.

Digitaaliset alustat houkuttelevat kuluttajia osallisuuden kokemuksilla ja helppokäyttöisyydellä. Niitä on ylistetty vertaistalouden ja jakamistalouden airuina. Tietoa ja resursseja jakamalla kaikkien ajatellaan hyötyvän. Yhä useampi on kuitenkin tullut siihen johtopäätökseen, ettei alustataloudessa itse asiassa olekaan kysymys taloudellisen hyvän jakamisesta vaan resurssien keskittymisestä. Pitkällä aikavälillä globaalit alustajatit voivat nakertaa työn

ja toimeentulon edellytyksiä. Ne kun mielellään teettävät työtä halvalla ja pilkkovat sitä pieniin osiin.

Kun alustojen hallinnointivalta keskittyy, kuluttajia voidaan ohjailta taloudellisesti tarkoituksenmukaisella tavalla. Googlella on houkutus ohjata hakukoneen tuloksia niin, että sen keräämät mainostulot olisivat mahdollisimman suuret. Digipalveluiden logiikkaan kuuluu se, että kuluttajia pyritään kevyesti manipuloimaan, jotta he viettäisivät palvelussa hieman enemmän aikaa tai klikkaisivat juuri sitä nappia, joka tuottaa jollekulle voittoa. Alustojen toimintaperiaatteet eivät ole julkisia, joten odotusten tai mielialojen ohjailua on vaikea havaita.

Kuluttajalle datamaailman lainalaisuudet avautuvat vain vaivoin. Siksi kuluttajat putoavat yhä uusiin digiansoihin. Kun ei tiedä, miten itsestä kerättyä tietoa käytetään, ei voi tietää, käytetäänkö kerättyä tietoa omia etuja vastaan. Kasvava joukko ihmisiä suhtautuukin yritysten datan keruuvuimmaan yhä epäluuloisemmin. Alustatalouden logiikka todentaa, miten tärkeää on rakentaa omanlaista digitaalista todellisuutta. Googlelle ei ehkä voi mitään, mutta paljon on silti tehtävissä. EU:n yleinen tietosuojasetus tulee voimaan toukokuussa 2018, ja kuluttajasta kerättyä tietoa on sen jälkeen suojattava aiempaa huolellisemmin. Yrityksiä uhkaavat tuntuvat taloudelliset sanktiot, jos ne eivät noudata asetusta. Tutkimuksen perusteella on selvää, että digitalisaation mukanaan tuomia muutoksia ei voi täysin hallita. Kun henkilötiedon keruu on avointa ja sen käyttö säädeltyä, tietoa voidaan hyödyntää kuluttajia ja kansalaisia tukevalla tavalla. Asetus avaa mahdollisuuden tehdä kuluttajille oikeudenmukaisempaa datataloutta.

Digiansojen ratkomista ei kannata jättää yksittäisille kuluttajille vaan rakentaa siitä kilpailuetu. Tulevaisuuden alustatalouden valtiaksi voi nousta myös pyrkimällä reilumpaan datatalouteen.

MINNA RUCKENSTEIN

TURVALLISUUS LUO VAPAUTTA DIGITAALISEEN MAAILMAAN

Turvallisuus on yhteiskuntamme kivijalka, joka on kaikissa olosuhteissa pidettävä kunnossa. Perustuslaissamme todetaan, että ”jokaisella on oikeus elämään sekä henkilökohtaiseen vapauteen, koskemattomuuteen ja turvallisuuteen”. Pääministeri Juha Sipilän hallitusohjelmassa on puolestaan asetettu tavoite, että ”Suomi on maailman turvallisin maa asua, yrittää ja tehdä työtä”. Mutta mitä on turvallisuus tänä päivänä?

Turvallisuutta määrittelevät nykyään kolme ominaispiirrettä: muutosnopeus, ennalta-arvaamaton epävakaus ja toimintaympäristön kompleksisuus. Nämä ominaispiirteet vaikuttavat niin ihmisten arjen turvallisuuteen, yhteiskunnan turvallisuuteen kuin globaaliin turvallisuuteenkin. Ne vaikuttavat myös kaikkiin neljään turvallisuuden osa-alueeseen: todellisuuteen (miten asiat ovat ja ilmenevät), tunteeseen (mielikuvamme turvallisuudesta), henkiseen ja fyysiseen sietokykyyn sekä turvallisuuskulttuuriin.

Suomen sisäinen ja ulkoinen turvallisuusympäristö ovat muuttuneet viime vuosina merkittävästi. Esimerkiksi suomalaisten turvallisuuden tunne on tutkimusten mukaan selvästi heikentynyt. Fyysisen turvallisuusympäristön muutosten ohella digitaalisen ympäristön ja teknologian kehitys on ollut nopeaa, ja vauhdin voi arvioida kiihtyvän entisestään. Teknologian kehityksellä ja digitalisaatiolla tulee olemaan turvallisuuteemme monenlaisia vaikutuksia, joita emme kaikilta osin pysty ennakoimaan. Turvallisuuden takaaminen edellyttää yhä tiiviimpää jatkuvaa seuranta- ja tilannetietoisuuden ylläpitämistä – muutosnopeuteen vastaamista, joustavia päätöksentekoprosesseja ja toimintamalleja sekä lainsäädännöllistä kehitysvalmiutta.

Meidän on osattava elää nykyisen ”ennalta-arvaamattoman epävakauden” kanssa, sillä jatkossa epävarmuus lisääntyy ja muutosten ennustaminen vaikeutuu entisestään. Vaikka ennalta-arvaamattomuus ilmentää turvallisuuden

nykytilan kansallista ja kansainvälistäkin kehitystä, ei tilannetta tule ymmärtää pelkästään kielteisenä. Sopivan jatkuvan valmiuden ylläpitäminen ja tämän olotilan hyväksyminen parantavat yhteiskunnan henkistä ja toiminnallista sietokykyä ja valmiutta.

Aikamme ehkä merkittävimpiä mullistuksia on fyysisen ja digitaalisen toimintaympäristön yhdentyminen. Tämä tarkoittaa, että niin digitaalinen toimintaympäristö kuin teknologian laajempikin kehitys tulevat fyysisen turvallisuusajattelun ja -toimien osaksi. Yksinkertaisimmillaan fyysisen ja digitaalisen toimintaympäristön yhteen kieltoutuminen ilmenee lähivuosina luultavasti 3D-tulostimien yleistymisenä, jolloin virtuaalisia malleja voidaan tulostaa kotona fyysisiksi esineiksi, esimerkiksi aseiksi. Digitaalisyysinen turvallisuusympäristö on hyvin monimutkainen kokonaisuus, jonka hallinta ja ymmärtäminen edellyttävät vahvaa ja poikkitieteellistä strategista ymmärrystä. Elämme parhaillaan tämän uuden digitaalisen ja teknologisen turvallisuuskulttuurin luomisen alkumetrejä.

Juuri nyt on tärkeää keskustella siitä, mitä turvallisuus itsessään on ja mitä se merkitsee suomalaisille. Itse uskon, että jokaisen henkilökohtaisen turvallisuudentunteen merkitys korostuu aiempaa enemmän. Uskon, että tulevaisuuden merkittävimmät taistelut käydään ihmisten mielistä. Siis siitä, mitä ajattelemme, miten arvotamme asioita ja mihin uskomme. Jokainen meistä pystyy osaltaan luomaan turvattomuuden sijasta turvallisuutta. Turvallisuuden tunne on vapauden ja yksilöiden välisen luottamuksen edellytys.

JARNO LIMNÉLL

Maahanmuutto ja perheen yhdistäminen

OUTI FINGERROOS

Vuosina 2015–2016 Suomi joutui lähihistoriansa suurimman kansainvaelluksen kohteeksi, mikä on johtanut monenlaisiin ilmiöihin ja tilanteisiin. Suomessakin on kivitetty avustusjärjestöjen työntekijöitä, heiteltu polttopulloja vastaanottokeskuksiin ja levitetty internetissä vihapuhetta. Niin sanotussa maahanmuuttokritiikissä kulttuurien moninaisuutta ei ole pidetty vaalittavana arvona vaan pikemminkin vastenmielisenä ja epäilyttävänä asiana. Pakolaisuutta on pidetty myös turvallisuusuhkana ja Eurooppaan suuntautunutta muutttoa väylänä kansainväliselle rikollisuudelle. On syntynyt ilmiö, jota kutsutaan yleisesti pakolaiskriisiksi.

Pakolaiskriisin tuoksinassa myös pääministeri Juha Sipilän hallitus alkoi toteuttaa keväällä 2015 kirjoitetun hallitusohjelman maahanmuuttopoliittista osiota. Maahanmuuttajien perhemuuttoon liittyvässä lauselmassa todetaan, että ”perheen yhdistämisen kriteereitä tarkennetaan EU:n perheen yhdistämisdirektiivin mukaisesti”. Tutkijoita, kansalaisjärjestöjä ja maahanmuuttotyön ammattilaisia tämä lauselmä kummastutti tuoreeltaan. Kukaan ei oikein tiennyt, mitä se tarkoitti ja mihin tuore hallitus sillä pyrki.

Perheen yhdistäminen tarkoittaa viranomaisprosessia, jossa Suomessa asuva henkilö hakee oleskelulupaa myös

perheenjäsenelleen. Ulkomaalaislain (301/2004) mukaan perheenyhdistämistä voivat hakea henkilöt, joiden omainen, perheenkokoaja, on saanut Suomeen oleskeluluvan tai on Suomen kansalainen. Perheenjäseniksi lasketaan yleisimmin avio-, avo- ja rekisteröityneet puoliset, alaikäiset lapset ja alaikäisen huoltajat. Muut omaiset, esimerkiksi kasvattilapset, voivat saada oleskeluluvan vain poikkeustapauksissa. Perheenyhdistäminen on tärkeä Suomeen suuntautuvan laillisen ja kontrolloidun maahanmuuton väylä. Suomeen pyrkivät perheet seulotaan tarkasti monimutkaisen viranomaisprosessin eri vaiheissa. Suomeen ei ole helppoa perhemuuton väylää.

Kevään 2016 aikana kävi selväksi, mitä hallitus maahanmuuttopoliittisella ohjelmallaan ajoi. Sisäministeriö antoi 27. tammikuuta 2016 ehdotuksen, jonka mukaan ulkomaalaislakia muutettaisiin siten, että perheenyhdistämistä hakevilla perheenkokoajilla tulee olla turvattu toimeentulo. Ehto koskisi niin kansainvälistä suojelua saavia henkilöitä kuin Suomen kansalaisiakin.

Tähän asti toimeentuloedellytys ei ole koskenut pakolaisia, muita kansainvälisen suojelun perusteella oleskeluluvan saaneita tai Suomen kansalaisia. Maahanmuuttoviraston kotisivuilla on suuntaa antava taulukko toimeentuloedellytyksen euromääristä. Esimerkiksi perheenkokoajalta, joka haluaa kaksi alaikäistä lastaan ja puolisonsa Suomeen, edellytetään 2 600 euron kuukausituloja nettona. Etenkin EU:n ulkopuolisille perheenkokoajille toimeentuloraja on täysin kohtuuton, sillä kysymys on perheen käyttöön jäävästä kuukausitulosta verojen ja muiden kulujen jälkeen. Tämän tulotason alle jäävät esimerkiksi lähihoitajat, toimisto- ja asiakaspalvelutyöntekijät ja ravintolatyöntekijät.

Sipilän hallitus halusi ehdotuksellaan puuttua voimallisesti kansainvälistä suojelua saavien ulkomaalaisten perheen yhdistämisiin. Tarkoituksena oli näin vähentää Suomen vetovoimaisuutta EU:n ulkopuolisen perhemuuton kohdemaana. Erikoista koko prosessissa oli se, että hallituksen ajama linja oli sinetöity jo ennen kuin koko Eurooppaa koskettava pakolaiskriisi varsinaisesti oli edes alkanut. Kyseessä oli poliittinen toimenpide, jolla haluttiin merkittävästi vaikeuttaa yksilöiden ja kokonaisten perheiden muuttoa Suomeen.

Sisäministeriön valmisteleva esitys ulkomaalaislain muuttamisesta eteni eduskuntaan huhtikuussa 2016, ja se hyväksyttiin kesän kynnyksellä. Tutkijat, kansalaisjärjestöt ja ihmisoikeusaktiivit ottivat päätöksen vastaan tyrmistyneinä, sillä hyväksytty laki asettaa Suomeen pyrkivät perheet eriarvoiseen asemaan taustansa ja toimeentulonsa perusteella. Alkuperäisessä lakiehdotuksessa toimeentuloedellytyksen piti koskea niin kansainvälistä suojelua saavia henkilöitä kuin Suomen kansalaisiakin. Lakiehdotus kuitenkin hyväksyttiin siten, että Suomen kansalaiset rajattiin toimeentuloedellytyksen ulkopuolelle. Kävi siis niin, että toimeentuloedellytys säädettiin Suomeen pyrkiville, kaikkein heikoimmassa asemassa oleville ulkomaalaisille perheille.

Ihmisoikeutena oikeuden perhe-elämään pitäisi kuulua kaikille. Esimerkiksi Euroopan ihmisoikeussopimuksen 8. artikla perustuu lähtökohdalle, jonka mukaan perhe-elämän suoja ei voi olla riippuvainen turvapaikanhakijan ammatista ja toimeentulosta. Esimerkiksi alaikäiselle turvapaikanhakijalle sopeutuminen vieraaseen maahan ja kulttuuriin on erittäin vaikeaa ilman perhettä. Ylipäätään perhemuutto on historiallinen ilmiö, jota on tapahtunut

kaikkialla maailmassa erilaisten konfliktitilanteiden yhteydessä. Onkin kiinnostavaa kysyä, keillä Suomessa on oikeus perheeseen ja keillä vastaavasti ei.

VIRANOMAISTEN JA TUTKIMUKSEN MÄÄRITELMÄT PERHEELLE

Suomen kielen terminologiassa sana *perhe* tarkoittaa yksinkertaisesti ”yhdessä asuvien ihmisten ryhmää, jonka tavallisesti muodostavat kaksi keskenään avio- tai avoliitossa olevaa henkilöä ja heidän lapsensa tai yksinhuoltaja lapsineen tai lapseton pariskunta”. Yleiskielen määritelmä perheestä ei juuri poikkea viranomaistiedoissa annetuista tunnusmerkeistä. Tilastoissa esimerkiksi tunnistetaan perheet, jotka muodostuvat samassa asunnossa asuvista, korkeintaan kahta eri sukupolvea edustavista henkilöistä. Perheiksi lasketaan lisäksi lapsettomat tai lasten kanssa asuvat avio- ja avoparit, rekisteröityneet mies- ja naisparit sekä yhden vanhemman perheet.

Perheenjäsenten rajausta lainsäädännön keinoin aiheuttaa ongelmia sellaisille perheille, joissa saman katon alla asuu muitakin ihmisiä kuin huoltajat ja heidän alle 18-vuotiaat lapsensa. Suomen somalit esimerkiksi ovat tottuneet asumaan suomalaisia perheitä laajemmissa yhteisöissä. Somalien perhesiteet perustuvat klaanipohjaisiin sukulaisuusjärjestelmiin, jotka eivät ole pysyviä. Perheenjäseniksi luetaan myös isovanhemmat ja perheen vanhempien sisarukset. Perheenyhdistämistä hakevat somali-perheet ovatkin hankalan rajaamiskysymyksen edessä: kaikki perheenjäsenet eivät lähtökohtaisesti voi päästä Suomeen. Tämä käy ilmi siitäkin, että Maahanmuuttoviraston kotisivuilla mainitaan, että ”perheenjäsenten piiri on laissa

määritelty, eikä se ehkä vastaa sitä, miten ihmiset itse mieltävät perheeseensä kuuluvat jäsenet. Suomalainen perhekäsitys on suppeampi kuin monissa muissa maissa.”

Viranomaiskielessä perhe usein määritellään kulloinkin sopivaksi katsotun ideologian mukaan. Suomessa se johtaa jatkuvasti toisenlaisiksi määriteltyjen perheiden hajoamisiin ja jopa tunnistamattomuuden ongelmaan. Esimerkiksi somalialaiset perheenjäsenet, jotka hakevat perheenyhdistämistä Suomeen, haastatellaan perusteellisesti Suomen ulkomaanlähetyksessä Etiopian Addis Abebassa ja Kenian Nairobissa. Nämä perhesidehaastattelut ovat tiukkoja suullisia kuulusteluja ja usean tunnin pituisia. Haastattelijat käyvät läpi Maahanmuuttoviraston laatiman kysymyspatteriston, joka pursuaa kotimaassa elettyyn arkeen ja askareisiin sekä perhe-elämään, kotiin ja sukulaissuhteisiin liittyviä yksityiskohtia. Haastattelun tavoitteena on selvittää, ovatko somalialaisten perhe-elämä ja perhesiteet toteutuneet sellaisina kuin me suomalaiset ne tapaamme määrittää. Prosessissa ei paneuduta kielellisiin ja kulttuurisiin epäselvyyksiin, vaikka haastattelut ovat Maahanmuuttovirastossa tärkein päätöksenteon perusta. Jos haastateltava muistaa taakse jääneen elämän yksityiskohtia väärin tai eri tavalla kuin muut perheenjäsenet, pääsy Suomeen todennäköisimmin estetään.

Akateemisessa tutkimuksessa perhe määritellään edellä esiteltyä laajemmin. Perhetutkimus, historiantutkimus ja antropologia jakavat näkemyksen, että perhe on sosiaalinen ryhmä, jonka muodot ovat moninaisia, muuttuvia sekä ajasta ja paikasta riippuvaisia. Perhekulttuurit myös imevät vaikutuksia toisistaan. On luontevaa, että oman kulttuurin perhemuodot tuntuvat hyviltä; vieraat perhemuodot sen sijaan saatetaan sysätä poliittis-ideologisessa

ajattelussa ja vallan käytänteissä syrjään. Perhe on siis sopimuksenvarainen ja neuvoteltu esimerkiksi silloin, kun Maahanmuuttovirasto seuloa perheenyhdistämistä hakevat perheenjäsenet sen mukaan, ovatko he EU:n jäsenvaltiosta, kansainvälistä suojelua saavia tai jotain muuta. EU:n jäsenvaltioista Suomeen pyrkivien perheenjäsenten asema on merkittävästi parempi kuin niin kutsuttujen kolmansien maiden kansalaisten. Viranomaisprosesseissa mahdollisuus perheeseen ei siis ole yhdenvertainen oikeus vaan byrokraattisen koneiston luomien kategorioiden määrittelemä asia.

ULKOMAALAISHALLINNON KUMMALLISUUKSIA

Toimittajat Maria Manner ja Paavo Teittinen kirjoittivat *Helsingin Sanomien* sunnuntailiitteeseen 4. syyskuuta 2016 laajan raportin Maahanmuuttoviraston turvapaikkoihin liittyvästä päätöstehtailusta. Lehtijutun mukaan päätöksiä tehdään valtavalla kiireellä, sillä sisäministeriö asetti pakolaiskriisin seurauksena Maahanmuuttovirastolle äärimmäisen kovan tulostavoitteen. Jutussa viraston työntekijät kertovat kokeneensa, että pakolaiskriisin vuoksi heiltä vaaditaan aikaisempaa enemmän kielteisiä turvapaikkapäätöksiä. Maahanmuuttoviraston ylijohtaja Jaana Vuorion mukaan tulostavoite oli ”ministeriön taholta asetettu”, vaikka pääministeri Sipilä on kiistänyt hallituksen painostaneen Maahanmuuttovirastoa kielteisiin turvapaikkapäätöksiin.

Siirtolaisuuteen perehtyneet tukijat kirjoittivat perheenyhdistämisiin liittyvistä kysymyksistä jo keväällä 2016 pamfletin *Perheenyhdistäminen: Kuka saa perheen Suomeen, kuka ei ja miksi?* Tutkijoiden viesti oli karumpi kuin

Maahanmuuttoviraston työntekijöiden lausunnot: Turvapaikanhaulla ja perheenyhdistämisillä on Suomessa selkeät kriteerit, mutta niitä tulkitaan ulkomaalaishallinnossa vaihtelevasti. Varsinkin perheenyhdistämistä pidetään lähtökohtaisesti arveluttavana prosessina, jonka katsotaan sisältävän mahdollisuuden laittomalle siirtolaisuudelle. Tutkijat myös osoittivat, että ulkomaalaishallinto epäilee maahanmuuttajia vilpistä ja huijauksista, mikä on johtanut siihen, että se pyrkii jatkuvasti kehittämään entistä tehokkaampia välineitä aitojen perhesiteiden määrittämiseen ja mittaamiseen.

Vaikeinta perheenyhdistäminen on tutkijoiden mukaan pakolaistaustaisille hakijoille ja Suomeen yksin tulleille alaikäisille lapsille. Myös ulkomaalaisten kanssa solmitut parisuhteet ovat epäilyksenalaisia, jos puoliset eivät ole EU-kansalaisia. Tutkijat Saara Pellander ja Johanna Leinonen ovat osoittaneet, että varsinkin turvapaikkaa Suomesta hakeneet miehet, jotka ovat solmineet parisuhteen turvapaikkaprosessin aikana tai kielteisen päätöksen saatuaan, ovat hankalassa tilanteessa: ulkomaalaishallinto epäilee heitä lähes poikkeuksetta lume(avio)liitoista ja maahan-tulosäännösten kiertämisestä. Tutkijat myös toteavat, että edes suomalainen ei voi olla varma siitä, että hän saa ulkomailla asuvan puolisonsa Suomeen. Esimerkiksi tietyt äidinkielet ja ylijärjetyt perhesiteet, kuten asuminen lähtömaassa samassa osoitteessa aikaisemmissa liitoissa syntyneiden alaikäisten lasten kanssa, luetaan usein hakijalle haitaksi.

YK:n ihmisoikeuksien yleismaailmallisessa julistuksessa todetaan, että perhe on yhteiskunnan luonnollinen perusta ja sillä on oikeus yhteiskunnan ja valtion suojaan. Myös suomalaisissa ja kansainvälisissä oikeuslähteissä

korostetaan yleisesti, että varsinkaan lapsia ei tulisi erottaa vanhemmistaan kuin poikkeustapauksissa. YK:n lastenjärjestö Unicef muistuttaa, että lapset ovat noin kolmannes maapallon väestöstä mutta heidän osuutensa on lähes puolet kaikista pakolaisista.

Suomeen ja Eurooppaan on kuluneen vuoden aikana pyrkinyt poikkeuksellisen paljon juuri yksin matkustavia pakolaislapsia, mikä kertoo äärimmäisestä hädästä maissa, joista heidät on lähetetty matkaan. Vuonna 2015 maailmalla oli alaikäisiä lapsia ilman huoltajaa noin 100 000. He hakivat turvapaikkaa 78 maasta. Yksin matkustavien lasten asema pakolaisina on heikko. He kohtaavat herkimmin traumatisoivaa väkivaltaa sekä joutuvat ihmiskaupan, väkivallan ja raiskausten uhreiksi.

Suomessa sovelletaan periaatetta, jonka mukaan perheenyhdistämistä ei pidetä lapsen edun kannalta välttämättömänä. Lapsen etu ei ole kielteisissä perheenyhdistämispäätöksissä keskeinen, vaan se saatetaan sivuuttaa toteamalla, että tosiasiallinen perhe-elämä on katkennut tai sitä ei ole koskaan ollut. Perhesidehaastatteluihin lasten huoltajilta kysytään aina, miksi he ovat lähettäneet alaikäisen lapsen maailmalle ja siten vapaaehtoisesti katkaisseet perhesiteen lapseensa. Ulkomaalaishallinnon näkökulmasta alaikäiset lapset ovat vanhempiensa hylkäämiä ja kaltoin kohtelemia ankkurilapsia, jotka on vain heitetty maailmalle kalastamaan turvapaikkaa myös perheenjäsentililleen.

HALLITSEMATON PERHEMUUTTO

Sosiologi Katja Yesilovan mukaan suomalainen perhe on yhteiskunnan sydän ja luonnollinen perusyksikkö. Siksi

perhe on keskeinen myös yhteiskuntapolitiikalle. Sopivaksi katsottu perhe-elämä ja perheenjäsenten väliset suhteet ovat yhteiskunnallisen tuen, seurannan ja määrittelyn kohteita. Poikkeamat taas ovat ongelmia: ohjauksen ja tuen kohteita tai kokonaan pois suljettavia.

Perheenyhdistäminen-pamfletti osoitti, että perhe-
muuttoon liittyy selvästi vierauden pelko. Tavallisimmin perheenyhdistämisistä puhutaan ”hallitsemattomien”, Euroopan ulkopuolelta tulevien ihmisten yhteydessä. Perhe-elämä ei ole tasavertainen oikeus kaikille, vaan perheitä arvotetaan Suomessa ihmisten etnisen alkuperän perusteella. EU-kansalaisilla on aina suurempi liikkumavara ihmissuhteiden luomisessa kuin EU- ja ETA-maiden ulkopuolelta tulevilla, niin kutsutuilla kolmansien maiden kansalaisilla. Varsinkin turvapaikanhakijoista puhutaan hallitsemattomuutta kuvaavin ilmauksin. He ovat uhkia, jotka vyöryvät, tulvivat ja virtaavat EU:n rajojen sisälle. Nämä ilmaukset eivät anna kuvaa siitä, että turvapaikkaa voivat hakea yhtä hyvin varakkaat, keskiluokkaiset ja köyhät kuin väkivaltaa kokeneet ja onnenonkijat.

Siirtolaisuuteen perehtyneet tutkijat ovat myös osoittaneet, että julkisuudessa ja poliittisessa retoriikassa paljon esillä ollut oletus kansainvälistä suojelua saavien, esimerkiksi pakolaistaustaisten ihmisten hallitsemattomasta perheenyhdistämisestä on harhaanjohtava. Esimerkiksi vuonna 2015 vain 16 prosenttia myönteisistä päätöksistä oli sellaisia, joissa perheenkokoajan oleskelulupa perustui kansainväliseen suojeluun. Pääosan perhesiteen perusteella myönnettyistä oleskeluluvista saavat siis esimerkiksi työn perässä Suomeen tulleiden ulkomaalaisten perheenjäsenet tai Suomen kansalaisten EU:n ulkopuolelta tulevat perheenjäsenet.

Kenties tärkein *Perheenyhdistäminen*-pamfletin tutkimustulos on kuitenkin se, että tilanne Euroopan rajoilla on tällä hetkellä vaikea ja nopeasti muuttuva, mikä luo merkittävää epävakautta ulkomaalaishallinnon päätöksentekoon. Suomalainen ulkomaalaishallinto on hajanainen ja kankea, sillä se on pilkkoutunut työ-, sisä- ja oikeusministeriöiden alaisuuteen. Kotouttamis- ja ulkomaalaislait ovat jatkuvasti vanhentuneita, ja ulkomaalaislain kiristyksiä on valmisteltu sisäministeriössä nopeasti ja vaivihkaa. Tutkijoiden mukaan tällainen toiminta kielii pitkäjänteisen suunnittelun puutteesta ja poliittisen ilmapiirin tempoilevuudesta.

MIKÄ LAINMUUTOKSESSA SITTEN MENI PIELEEN?

Viittasin tekstin alussa EU:n perheenyhdistämisdirektiiviin ja siihen, miten Juha Sipilän hallitus ja sisäministeriö käyttivät sitä perusteena ulkomaalaislain tiukennusehdotukselle. Direktiivi on itse asiassa tutustumisen arvoinen asiakirja, sillä se määrittelee, millä edellytyksillä EU:n ulkopuoliset niin kutsutut kolmansien maiden kansalaiset ovat oikeutettuja muuttamaan EU:n alueelle. Direktiivin alussa todetaan, että Euroopan unionin olisi varmistettava jäsenvaltioissa laillisesti oleskelevien kolmansien maiden kansalaisten oikeudenmukainen kohtelu, oikeudet ja velvollisuudet. Muutenkin EU:n perheenyhdistämisdirektiivin henki on kolmansien maiden kansalaisten oikeuksia kunnioitettava. Sen 3. artiklassa jopa todetaan, että ”direktiivi ei vaikuta jäsenvaltioiden oikeuteen pitää voimassa säännöksiä, jotka ovat suotuisampia”.

Sipilän hallituksen maahanmuuttopoliittiset toimet ovat räikeässä ristiriidassa EU:n perheenyhdistämisdirektiivin kanssa. Tästä syystä akateemiset tutkijat ovat

aktiivisesti viestineet, että perheenyhdistäminen on jo vaikeutunut Suomessa merkittävästi. Lainmuutokset ovat olleet EU:n ulkopuolelta Suomeen pyrkiville perheille kohtuuttomia. Hallitus ja sisäministeriö eivät missään vaiheessa ole kuitenkaan välittäneet tästä tosiasiasta. Lain säätäjiltä on myös jäänyt ottamatta huomioon, että perheenyhdistämistä hakeneiden määrät romahtivat jo vuonna 2010 voimaan tulleiden ulkomaalaislain muutosten myötä.

Surullisinta on se, että ulkomaalaislakia on haluttu kiristää väen vängällä siten, että kansainvälistä suojelua saavien ulkomaalaisten perheenjäseniltä edellytetään turvattua toimeentuloa, jotta perheenjäseniä saa tuoda Suomeen. Toimeentulon kriteerit ovat maahan pyrkiville perheille tiukat. Tämä ei lainkaan vastaa EU:n perheenyhdistämisdirektiiviä, jonka mukaan Euroopan unionin olisi varmistettava jäsenvaltioiden alueella laillisesti oleskelevien kolmansien maiden kansalaisten oikeudenmukainen kohtelu.

Nyt tilanne on Suomessa sellainen, että edes kansainvälinen suojelu ei takaa kolmansien maiden ihmisille ihmisarvoista kohtelua. Se, että kaiken maailman dosentit ja asiantuntijat ovat esittäneet tutkimukseen perustuvia mielipiteitään eri medioissa, ei ole kiinnostanut lainsäädäntöyön edetessä valtaapitäviä. Tutkijat ovat kouriintuntuvasti saaneet huomata, miten lainsäädännössä ja päätöksenteossa pyritään yksinkertaistamaan perheisiin liittyviä käsityksiä ja sitä kautta hallitsemaan etenkin perhemuuttoa.

Tämän tekstin kirjoittamisen aikaan valtioneuvoston kanslia käynnisti selvitystyön *Perheenyhdistämisen edellytykset: Taloudelliset ja yhteiskunnalliset vaikutukset Suomessa ja Euroopassa*. Hankkeen tavoitteena oli selvittää vaikutuksia, joita aiheutuisi perheenyhdistämiskriteereiden tiukentamisesta erityisesti kansainvälistä suojelua saavien henkilöiden osalta. ”Saavutetaanko lisäedellytysten käyttöönotolla toivottuja tavoitteita eli vetovoimatekijöiden vähentämistä?”

Selvityksen teki Helsingissä toimiva Oxford Research Oy -niminen konsulttiyritys, joka auttaa asiakkaitaan tekemään parempia päätöksiä ajantasaisen tutkimustiedon ja strategisen konsultoinnin avulla. Ajankohtainen tutkimustieto kuitenkin puuttui konsulttifirman sekavasta Wiki-kyselystä. Vastaamisen aikataulu oli niin tiukka, että tutkijat eivät ehtineet reagoida siihen.

LISÄLUKEMISTA

Teksti perustuu tutkimustuloksiin, joita perheenyhdistämissiin ja siirtolaisuuteen perehtyneet tutkijat ovat esittäneet teoksessa Outi Fingerroos, Anna-Maria Tapaninen & Marja Tiilikainen (toim.) (2016). *Perheenyhdistäminen. Kuka saa perheen Suomeen, kuka ei ja miksi?* Tampere: Vastapaino.

Kasvatuksen vapaus ja rajat

HELENA RASKU-PUTTONEN

Eri aikoina on ollut erilaisia käsityksiä siitä, millainen ihminen on, miten yksilö kehittyy ja millainen kasvatus johtaisi parhaisiin tuloksiin. Myös näkemykset kasvattajan tehtävistä ovat vaihdelleet. On kiistelty siitä, kuinka paljon vanhemmat ja muut aikuiset voivat muovata kasvavaa lasta, tai siitä, minkä verran perimä ja ympäristö säätelevät kehitystä ja oppimista. Psykologiassa uudenlaista ajattelua edustaa käsitys myönteisestä nuoruusiän kehityksestä (*positive youth development*). Lapset ja nuoret nähdään aktiivisesti omaa kehitystään säätelevinä yksilöinä. Tällöin kasvattajilta edellytetään taitoa luoda lapsille ja nuorille olosuhteet, joissa he voivat kehittää itseään ja voimavarojaan suotuisan kehityksen aikaansaamiseksi.

LAPSI JA NUORI OMAN KEHITYKSENSÄ MOOTTORINA

Kyky sietää epävarmuutta ja luottamus selviämiseen ovat tärkeitä kaikenikäisille. Usein aikuiset pyrkivät kontrolloimaan lasten ja nuorten tekemisiä, sillä he kokevat olevansa vastuussa nuoren tulevaisuudesta. Yhä yleisemmin kuitenkin ajatellaan, että lapset ja nuoret eivät ole kohteita, vaan he myös itse ohjaavat omaa kehitystään. He kehittävät itseään ja kartuttavat toiminnallaan omia voimavarojaan. Tällöin voidaan kysyä, mikä on vanhempien ja muiden aikuisten rooli ja miten kasvattajat voivat parhaiten tukea

lapsen ja nuoren kehitystä. Kasvatuksen näkökulmasta voidaan pohtia, miten lapsia ja nuoria tulisi kasvattaa ja kouluttaa tulevaisuuden yhteiskuntaan, jonka vaatimuksia on mahdoton ennakoita.

Varhaisimmat kehitystä selittävät teoriat ovat painottaneet joko perimän tai ympäristön vaikutusta kehitykseen. Kun haluttiin löytää lainalaisuuksia, joiden perusteella voisi ennustaa ja kontrolloida ihmisen käyttäytymistä, niitä etsittiin joko ulkoisista tekijöistä, kuten perheestä tai kaveripiiristä, tai yksilön sisäisistä tekijöistä, kuten sukupuolesta tai temperamentista. Erilaisten lineaaristen mallien avulla yritettiin ennustaa tulevaa kehitystä, mutta monimutkaisessa maailmassa suoraviivainen kehityspolkujen ennustaminen havaittiin mahdottomaksi. Sen sijaan ihminen nähdään tavoitteellisena (intentionaalisenä) ja elämälleen merkityksiä etsivänä yksilönä. Tällaisesta myönteiseen kehitykseen luottavasta ajattelutavasta huolimatta kasvattajien keskuudessa on niin sanottua huolipuhetta. Kasvatuksen ammattilaiset pohtivat esimerkiksi sitä, suuntautuuko lasten ja nuorten energia ja toimijuus aina myönteisiin tavoitteisiin. Myös tutkimuksissa keskitytään edelleen ongelmakäyttäytymisen syihin ja ennaltaehkäisyyn. Tutkimustiedon avulla halutaan suojella lapsia ja nuoria vaaroilta. Lasten ja nuorten vahvuuksien löytäminen tukee parhaiten heidän kehitystään hyväksi ihmisiksi ja yhteiskuntaa rakentaviksi aikuisiksi.

Kasvattajien näkökulmasta kiinnostava kysymys on, mikä saa aikaan kehityksen ja mistä tulee energia lapsen ja nuoren omaan myönteiseen kehitykseen. Yhden tarkastelutavan tarjoaa motivaation ja kiinnittymisen (*engagement*) tutkimus. Teoreettisen ja empiirisen tutkimuksen perusteella ihmisellä on sisäänrakennettu motivaatiojärjestelmä.

Motivaatio on liikkeellepaneva voima, sillä se virittää yksilön toimimaan. Motivaatio saa ihmisen ratkomaan erilaisia ongelmia, opiskelemaan uutterasti ja harrastamaan monenlaisia asioita. Tutkimukset ovat osoittaneet, että suosituissa tilanteissa ihmiset innostuvat haasteista ja ratkovat sinnikkäästi vaikeitakin tehtäviä. Sitoutuminen tehtäviin taas tehostaa oppimista. Tutkimukset itseohjautuvuudesta, itseluottamuksesta ja pyrkimyksestä autonomiaan ovat osoittaneet, että motivoitunut ihminen sitoutuu tavoitteisiinsa ja ponnistelee lannistumatta kohti päämäärää.

Ei ole helppo tarttua toimeen, jos tehtävä ei ole itselle tärkeä tai merkityksellinen. Siksi myös lasten ja nuorten toiminnalla on oltava mielekkäitä päämääriä. Nuorten kehityksen kannalta on keskeistä, millaisia valintoja he tekevät, mitä he tekevät koulussa ja harrastuksissa, miten sitkeästi he paneutuvat tehtäviin ja niistä suoriutumiseen ja millaiseen kaveripiiriin he kiinnittyvät. Onnistumisen kokemukset lisäävät itseluottamusta ja ohjaavat tarkoituksenmukaisten strategioiden käyttöön, mikä edelleen vahvistaa sitoutumista työskentelyyn ja antaa voimaa ponnistella kohti tavoitteita.

Tältä pohjalta voidaan selittää, missä tilanteissa toimijuus johtaa oppimisen ja kasvun edistymiseen. Tutkimukset viittaavat siihen, että ihminen motivoituu parhaiten sellaisissa tilanteissa, joissa hän tuntee omistajuutta asiaa kohtaan, eli silloin, kun hänellä on psykologinen side kohteeseen ja hän kokee olevansa asian suhteen aktiivinen toimija eli agentti. Toimijuuden käsite painottuu eri tavoin eri tieteenaloilla. Se on peräisin ajalta, jolloin kasvatuksen roolia ryhdyttiin korostamaan itsenäisen (autonomisen) toiminnan tukemisessa. Toimijuus on esimerkiksi oppijan aktiivista toimintaa tiedon omaksumisessa ja sosiaalista

osallistumista yhteisössään. Voimaantumisen kautta se on keino yksilölliseen kasvuun.

Aina motivaatiota ei synny. Myönteistä kehitystä voi hidastaa moni seikka. Motivaatio ryhtyä toimeen voi kadota esimerkiksi silloin, kun yksilö ei koe asiaa omakseen tai arvosta kyseistä asiaa. Joskus esteenä voi olla pelkkä mukavuudenhalu tai saamattomuus. On myös paljon kilpailevia kohteita, joihin lapsen ja nuoren energia voi suuntautua, tai kasvuympäristöjä, joihin liittyy riskitekijöitä (esimerkiksi työttömyyttä, vanhempien laiminlyöntiä, mielenterveysongelmia tms.). Joissain tilanteissa lapsella tai nuorella voi hyvinkin olla halua oppia uusi asia tai taito, mutta hänen itsesääätelyn taitonsa eivät riitä pitämään yllä keskittymistä tai tarvittavaa ponnistelua ja sitkeyttä.

Lapsilla ja nuorilla on valtavat sisäiset voimavarat myönteiseen kehitykseen. Arkielämässä kohtaamme usein tilanteita, jotka voivat estää motivaation aktivoitumisen. Kasvattajia toki kiinnostaa, miten voisi luoda sellaisia tilanteita, jotka virittävät ja ylläpitävät suotuisaa toimintaa. Tietokonepelit ja erilaiset mobiilisovellukset, viimeisimpänä esimerkkinä Pokémon Go, ovat onnistuneet koukuttamaan kaikenikäisiä kartuttamaan taitojaan. Erilaiset pulmapelit tarjoavat sekä onnistumisen iloa että uusia haasteita, jotka pitävät yllä kiinnostusta.

Epäilemättä on aiheellista pohtia, miten motivaatio kykenee edistämään yksilön kokonaisvaltaista kehitystä eli kehitystä niin fyysisellä, kognitiivisella kuin psykososiaalisella alueella. Luultavasti moni tunnistaa sen, että motivaatio toimia oman hyvinvoinnin lisäämiseksi tai työskennellä epäitsekkäästi oman yhteisön parhaaksi ei välttämättä synny itsestään. Pyyteetöntä toisten auttamista ja muunlaista myönteistä sosiaalista käytöstä voi edistää

tarjoamalla malleja ja esimerkkejä. Vapaaehtoistyön monet muodot ja osallistuminen niihin auttavat asettumaan toisten asemaan, mikä osaltaan edistää psykososiaalista kehitystä. Yhtä mahdollista kuitenkin on, että erilaiset houkutukset suuntaavat kehitystä kielteisille poluille. Tällaisia houkutusia nuorelle voi tulla kaveripiirissä, jossa tupakoidaan tai käytetään alkoholia tai muita huumaavia aineita. Nuori joutuu tekemään valintoja, jotka vaativat vahvaa itsetuntoa. Olisi liian yksinkertaistettua ajatella, että lapset tai nuoret voisi jättää itsekseen omien kehityshaasteidensa eteen. Pikemminkin on syytä korostaa, että lapset ja nuoret tarvitsevat aikuisten tukea ja sellaisia taitoja, joiden avulla he voivat vähitellen suunnistaa itse yhä epävarmemmassa ja monimutkaisemmassa maailmassa ja tehdä valintoja erilaisten intressien ja houkutusten keskellä.

Edellä kuvattiin, kuinka lapset ja nuoret tarvitsevat sisäisen palon ja motivaation, jotta heidän kehityksensä kulkee myönteiseen suuntaan. Kehitys siis edellyttää motivaation aktivoitumista. Tähän lapset ja nuoret tarvitsevat tukea arjessa.

Pikkulapsi-iässä lapsille rakentuu käsitys omista vaikutusmahdollisuuksistaan oman perheen vuorovaikutussuhteissa. Se, miten lasten kysymyksiin vastataan, miten heidän ajatuksiinsa ja aloitteisiinsa suhtaudutaan, luo heille käsitystä itsestä ja omasta arvosta. Lapsen haasteet ovat erilaisia kuin nuoren. Perheen rinnalla päiväkotia ja koulu ovat merkittäviä kasvun ja kehityksen paikkoja. Varhaiskasvatuksessa korostetaan lapsilähtöistä toimintaa, joka sisältää lasten aktiivisuuden ja sosiaalisten suhteiden tukemista. Lasten luontaista halua oppia uutta tuetaan niin esi- kuin perusopetuksessa. Oppilas nähdään aktiivisena toimijana, joka rohkaisevan ohjauksen avulla oppii luottamaan omiin

mahdollisuuksiinsa. Kasvatusinstituutiot antavat eväitä kasvuun ja kehitykseen, mutta niissä tehdään myös valintoja, jotka voivat kaventaa yksilön mahdollisuuksia opintopolulla.

Nuoruusiässä yksilö kehittyy monin tavoin. Muun muassa aivojen kypsyminen heijastuu toiminnanohjaukseen. Tämä ilmenee nuoren kyvyssä itsenäiseen, tavoitteelliseen toimintaan. Esimerkiksi kognitiivinen kehitys parantaa nuoren kykyä harkita erilaisia vaihtoehtoja ja harjoittaa omaa toimijuuttaan. Kyky ymmärtää monimutkaisia asioita ja tarkastella vaihtoehtoja eri näkökulmista kehittyy. Myös vuorovaikutus ympäristön kanssa paranee samoin kuin strategiset taidot ohjata omaa toimintaa. Nuoret pystyvät myös aiempaa paremmin ennakoimaan tekojensa seuraamuksia.

Tutkimustulokset lasten ja nuorten motivaatiosta ovat kuitenkin huolestuttavia. Useiden tutkimusten mukaan nuoruusiässä koululaisten motivaatio koulua ja koulunkäyntiä kohtaan laskee. Monet myös stressaantuvat kouluvuosina ja kokevat koulu-uupumusta. Peruskouluissa uupumuksen on todettu liittyvän kielteiseen kouluilmapiiriin. Koulun merkitys vähenee tai saattaa jopa hävitä kokonaan, mikä näyttäytyy osalla koululaisista lintsamisena. Lintsamisesta on aiheellista huolestua, sillä jatkessaan se voi johtaa opiskelun keskeyttämiseen, vaikeuksiin löytää työtä ja nuoren syrjäytymiseen yhteiskunnasta. Ellei nuori pysty osallistumaan täysipainoisesti yhteiskunnan toimintaan, hän alkaa vähitellen kokea ulkopuolisuutta ja osattomuutta. Syrjäytyminen on prosessi, jolla on monia haitallisia seurauksia niin yksilölle itselleen kuin yhteiskunnalle. Syrjäytymisen ehkäisemiseksi on luotu ennaltaehkäiseviä toimintamalleja ja turvaverkkoja, joilla pyritään

auttamaan lapsia, nuoria ja perheitä mahdollisimman varhaisessa vaiheessa.

Vaikka nuoruusiässä kohdataan entistä enemmän erilaisia haasteita ja kilpailevia houkutuksia, nuorten kyvyt itseohjautuvuuteen, aloitteiden tekemiseen ja toimijuuteen ovat paremmat kuin lapsuudessa. Nuorilla on valtava kasvun ja kehityksen potentiaali. Liian usein kuitenkin kuvittelemme ihmisten tekevän päätökset rationaalisesti. Nykyistä laajemmin meidän tulisi ymmärtää myös tunteiden merkitys ihmisen toiminnassa ja valinnoissa. Motivaation herääminen, asian kokeminen omaksi ja tärkeäksi sekä kyky säädellä omaa toimijuutta johtavat parhaimmillaan oman hyvinvoinnin edistämiseen ja yhteisöä parantavien rakentavien toimintatapojen löytymiseen.

MITEN KASVATTAJAT VOIVAT TUKEA LASTA JA NUORTA?

Kasvattajien rooli ei ole helppo, kun tehtävänä on auttaa nuorta ottamaan käyttöön omat voimavaransa ja potentiaalinsa kehittyä omaksi itsekseen. Kasvattajille olisi paljon helpompaa muovata nuorta oletettuun hyvään muottiin. Kehitys ei kuitenkaan ole suoraviivaista vaan monimutkainen toisiinsa vaikuttavien tekijöiden prosessi.

Kokeneet kasvattajat tunnistavat varsin hyvin, millaisia haasteita arjen vuorovaikutustilanteisiin sisältyy. Kaikkien kasvattajien tavoin vanhempia askarruttavat moninaiset kysymykset: milloin tulisi asettaa tiukat rajat ja milloin olisi viisasta joustaa, milloin pitäisi antaa tukensa nuoren itsensä asettamille tavoitteille ja milloin haastaa tätä ponnistelemaan vielä enemmän, milloin rohkaista nuoren tekemiä valintoja ja itsenäisyyttä saattamatta häntä

ongelmiin, milloin vain kuunnella ja olla ymmärtäväinen tyrkyttämättä omaa näkemystään ja milloin antaa nuoren tehdä omat virheensä ja oppia niistä?

Aikuiset pyrkivät olemaan kasvattajina tavoitteellisia tai ainakin he toivovat, että lapsista kasvaisi kunnan kansalaisia. Yleensä kasvattajilla on halu suojella nuorta vaaroilta ja pettymyksiltä. Lisäksi esimerkiksi opettajien ja poliitikkojen tulee tuntea vastuuta päätöksistä, joilla he vaikuttavat nuorten tulevaisuuteen. On vanhempia, jotka ovat yli-suojelevia ja jotka pehmentävät lastensa tieltä kaiken, mikä saattaisi aiheuttaa näille pahaa mieltä tai pettymyksiä. Heitä kutsutaan *curling*-vanhemmiksi. Näin toimiessaan vanhemmat aliarvioivat lapsen tai nuoren kykyä selvitä tilanteesta omin voimin. Tämä viestii lapselle, että vanhempi ei usko hänen selviytyvän. Lapselta jää tällöin puuttumaan kokemus omasta pärjäämisestä ja kyvystä ottaa vastuuta. Liiallisen auttamisen sijaan vanhemman tulisi tukea motivaation aktivoitumista, toisin sanoen mahdollistaa lapselle tai nuorelle kokemus onnistumisesta, omistajuudesta ja toimijuudesta. Toisaalta lasta ei voi jättää myöskään liiaksi omaan varaansa. Vaarana voi olla, että nuori joutuu ottamaan liikaa vastuuta liian aikaisin omasta elämästään tai joskus jopa muiden perheenjäsenten elämästä. Tällöin kehitys joillakin osa-alueilla saattaa hidastua ja ongelmat alkavat kasautua. Oppiminen yrityksen ja erehdyksen kautta ei ole aina paras tapa kehittyä.

Kasvattajilta vaaditaan tehtävässään tasapainoilua, jotta nuorelle jäisi tilaa omien tavoitteidensa toteuttamiseen. Tutkimustulosten perusteella näyttäisi siltä, että liiallinen auttaminen ja nuorten asioihin puuttuminen johtaa omistajuuden menettämisen tunteeseen. Jos nuori kokee, ettei tämä ole minun juttuni, hänen motivaationsa lopahtaa ja

sitoutuminen toimintaan heikkenee tai katoaa kokonaan. Haaste on siinä, kuinka tekemisen omistajuus pysyy nuorilla itsellään. Neuvomiseen ja ohjaamiseen sisältyy samanlainen pulma. Mikäli aikuinen alkaa kuvitella tietävänsä, mitä nuori tarvitsee, ja toimii sen mukaan, saattaa käydä niin, että nuoret kokevat itsensä ulkopuolisiksi ja lakkaavat osallistumasta ja olemasta itse aktiivisia. Ei liene hyväksi sekään, että kasvattajat ryhtyvät toteuttamaan nuorten esittämiä toiveita nuorten puolesta ja unohtavat haastaa nuoria toimimaan itse. On tarpeen tiedostaa, että motivaation ylläpitämiseksi oppimiseen ja kehittymiseen tarvitaan riittävän vaativia tehtäviä, joiden eteen täytyy ponnistella. Liian helpolla ei pitäisi päästä. Sisäisen motivaation kannalta on tärkeää ottaa huomioon niin autonomian, osaamisen kuin yhteenkuuluvuuden tarpeet.

Tutkimusten perusteella voidaan olettaa, että mikäli osapuolten välillä on riittävästi luottamusta, ei toimijuiden tukemisen ja haasteiden asettamisen välille synny ristiiriitoja. Luottamus rakentuu vuorovaikutuksessa. Nuoret ovat herkkiä aistimaan, miten vanhemmat ja muut aikuiset suhtautuvat heihin. Yläkoulua koskevissa tutkimuksissa on todettu, että nuoret odottavat opettajien olevan kiinnostuneita heistä muutenkin kuin tietyn oppiaineen osaajina. Kovin rohkaisevia tutkimustulokset eivät tämän suhteen ole olleet. Nuoret ovat haastatteluissa toivoneet opettajilta enemmän kiinnostusta heidän näkemyksiään kohtaan. Kun nuori tuntee, että opettaja todella välittää hänestä, kasvaa molemminpuolinen luottamus ja nuorelle voidaan asettaa vaativiakin tavoitteita. Tällöin nuori myös haluaa olla luottamuksen arvoinen. Yläkoulussa läheisten vuorovaikutussuhteiden rakentaminen voi olla haastavaa, koska oppilasmäärät yhtä opettajaa kohden ovat suuria. Lukuisat

myönteiset esimerkit kuitenkin osoittavat, ettei se suinkaan ole mahdotonta.

Yhden lähestymistavan siihen, miten kasvattaja voisi auttaa lasta tai nuorta suoriutumaan tehtävistä niin, ettei horjuta hänen toimijuuttaan, tarjoaa oppimisen ja osallistumisen ohjattu tuki (*scaffolding*). Käsite juontuu venäläisen psykologin Lev Vygotskin kehitysteoriasta, ja se kuvaa tuen antamista. Käsitteen metaforana käytetään usein rakennustelineitä. Ajatus on, että lapsi tai nuori tarvitsee aluksi hyvin vankan tuen eli eräänlaisen rakennustelineen. Rakennustelinettä puretaan vähitellen sen mukaan, kun lapsi tai nuori oppii eikä tarvitse tukea yhtä paljon kuin aluksi. Metaforan avulla voidaan luoda mielikuva siitä, miten aikuinen voi tukea lasta tai nuorta korostamatta omaa auktoriteettiaan tai kontrolliaan. Osaavampi antaa vihjeitä, tekee ehdotuksia, selittää ja mallintaa niin, että oppija keskittää huomionsa tehtävän tekemisen kannalta olennaisiin asioihin ja etenee kohti ratkaisua tai uuden taidon oppimista. Osaavampi ei siis opeta tai tarjoa suoria vastauksia vaan antaa apua tarvittaessa ja sovittaa apunsa oppijan kykyihin. Näin oppijaa ohjataan askelittain eteenpäin. Toisin sanoen toimijuus on oppijalla, ja osaavampi toimii valmentajana.

Tutkimustulosten perusteella tilanteissa, joissa oppilas työskenteli yksin tai toisen oppilaan kanssa, hän keskittyi ratkaisemaan edessä olevaa tehtävän osaa eikä ajatellut laajemmin tehtäväkokonaisuutta. Sen sijaan, kun aikuinen teki kysymyksiä ja kannusti pohtimaan tehtävän kokonaisuutta ja osien välisiä yhteyksiä, oppilaat eivät ainoastaan suoriutuneet paremmin tehtävästä vaan sisäistivät toimintamallin, jota hyödynsivät myös muissa tehtävissä.

Aikuiset voivat tukea lapsen tai nuoren motivaatiota myös olemalla itse innostuneita asioista ja kannustamalla häntä ponnistelemaan kohti päämäärää. Tutkimustulokset ovat osoittaneet, että lukioissa opettajien kannustus, oikeudenmukaisuus ja myönteinen motivaatio olivat suojaavia tekijöitä koulu-uupumusta vastaan. Tärkeää nuoren motivaation kannalta on se, että haasteet ja kyvyt ovat sopivassa suhteessa toisiinsa. Kun tehtävä vaatii ponnistelua mutta sitkeys johtaa lopulta hyvään tulokseen, onnistumisen kokemus palkitsee. Kasvattajat voivat auttaa nuorta asettamaan tavoitteet realistisiksi, saavutettavissa oleviksi ja sellaisiksi, että työskentelyyn paneutuminen mitä todennäköisimmin johtaa onnistumiseen.

Vanhemmustutkimuksissa on korostettu rajojen merkitystä mutta myös tarvetta perustella vaatimuksia ja tilaa neuvotella. Vanhemmat käyttävät auktoriteettiaan suojellakseen lasta, ja siksi he myös ohjaavat lasten valintoja. On tärkeää, että lasta kunnioitetaan ja että hänellä on mahdollisuus ilmaista toiveitaan ja osallistua itseään koskeviin päätöksiin. Mahdollisuudet vaikuttaa itseä koskeviin asioihin tukevat tunnetta omistajuudesta. Vanhemmustutkimusten tuloksia voidaan soveltaa myös muiden kasvattajien toimintaan. Toki vanhempien auktoriteetti ja vastuu lapsista on erilainen kuin muilla kasvattajilla, mutta esimerkiksi opettajilta voidaan odottaa, että he toimivat selkeästi koulun arvojen ja pelisääntöjen mukaan ja luovat rakenteen yhteiselle tekemiselle. On tärkeää, että he myös kuuntelevat oppilaiden näkemyksiä ja rohkaisevat heitä tekemään valintoja annettujen rajojen puitteissa. Alakoulussa tällaiset rajat ovat erilaiset kuin yläkoulussa tai lukiossa ja ammattiopistossa. Periaatteessa iän myötä itsenäisyys ja

päätäntävalta lisääntyvät, mutta samalla lisääntyvät myös vaatimukset ja vastuu.

Lasten ja nuorten omistajuus eli aktiivinen ote omaan oppimiseen syntyy kouluvuosien myötä. Samalla koulun oppimistilanteet rakentavat tulevaisuuden taitoja. Siksi pedagogista kehittämistä on vaadittu suunnattavaksi yhä enemmän siihen, että oppilaita aktivoidaan etsimään tietoa, käsittelemään sitä kriittisesti ja toimimaan yhteistyössä vertaistensa kanssa. Luokkahuoneen vuorovaikutus-tutkimuksissa on analysoitu, miten opettajat ja oppilaat käsittelevät kulloistakin opittavaa asiaa. Dialogiset keskustelut, joissa opettaja ja oppilaat perustelisivat käsityksiään opittavasta asiasta ja rakentaisivat yhteistä ymmärrystä ilmiöistä, ovat edelleen harvinaisia niin alakoulussa kuin yläkoulussa. Dialogi antaisi opettajalle hyvän mahdollisuuden päästä sisälle oppilaiden ajatteluun ja ymmärryksen tasoon, mutta opettajat eivät osaa tarttua tähän tilaisuuteen. Edelleen tietojen ja sisältöjen välittämällä sinänsä on keskeinen sija koulussa. Kuitenkin tutkimukset osoittavat, että opettajan ja oppilaan suhde samoin kuin perheen tuki vaikuttavat olennaisesti siihen, millä tavoin lapsi tai nuori kiinnittyy ja sitoutuu kouluun. Myös opettajan hyvä suhde oppilaisiinsa, niin sanottu tunnetuki, selittää yläkoulussa oppilaiden parempaa sitoutumista koulunkäyntiin ja näkyy muun muassa vähäisempänä lintsamisena. Toivottavasti tällaiset tutkimustulokset kannustavat opettajia kiinnittämään enemmän huomiota tiedollisten tavoitteiden ohella siihen, millaiseksi vuorovaikutus opetustilanteissa muotoutuu. Hyvä opettajan ja oppilaan välinen suhde näyttää kiinnittävän oppilaita koulunkäyntiin ja johdavan parempiin oppimistuloksiin.

Nuoren kehittyessä häneltä aletaan odottaa suurempaa vastuuta omasta oppimisestaan. Itseohjautuvuuteen liittyvät oppimisen mallit osoittavat, että ihminen oppii onnistumisten ja virheiden kautta. Tehokkainta oppiminen on, kun se tapahtuu mahdollisimman aidoissa tilanteissa. Tällaisissa tilanteissa kasvattajan tärkein rooli on tukea oppimisprosessia. Mikäli lapsella tai nuorella on vaikeuksia oppimisessaan, hän hyötyy selkeistä rakenteista ja oikea-aikaisesta ohjaamisesta. Oppimisen kannalta on tärkeää käsitellä oppimiskokemusta, tulkita sitä ja tunnistaa prosessin tärkeimmät elementit. Reflektointi ja keskustelu auttavat nuorta kehittämään metakognitiivisia taitojaan ja toimintatapoja seuraavia tilanteita varten. Nuori oppii näin omasta toimijuudestaan ja saa samalla hyödyn aikuisen tuesta prosessin aikana.

Lapset ja nuoret kehittyvät monissa erilaisissa ympäristöissä, erilaisissa suhteissa ja monenlaisissa vuorovaikutustilanteissa. Näitä tilanteita voidaan muokata niin, että ne tukevat parhaalla mahdollisella tavalla lapsen ja nuoren myönteistä kehitystä ja kasvua. Kaikille toimiville malleille on yhteistä, että aikuiset, kasvattajat, panostavat siihen, että toimintatavat tukevat nuoren toimijuuden kokemusta. On tärkeää kannustaa nuoria uskomaan omaan pärjäämiseensä ja tarjota heille voimavaroja tulevaisuuden haasteiden ratkomiseen.

LÄMMIN VUOROVAIKUTUSSUHDE TUKEE KEHITYSTÄ

Vanhempien, opettajien ja muiden kasvattajien ei ole helppoa ratkaista, milloin antaa nuorelle vapautta ja milloin asettaa rajoja tai antaa tukea. Niistä prosesseista, jotka parhaiten edistävät myönteistä kehitystä ja ohjaavat nuoria

eteenpäin, tarvitaan lisää tutkimusta ja ymmärrystä. Kasvattajat tarvitsevat työkaluja sopivien toimintatapojen löytämiseen.

Uudet käsitykset kasvattajien tehtävistä herättävät kysymyksen siitä, millaisena vanhemmat ja opettajat näkevät oman roolinsa ja tehtävänsä. Lapset tarvitsevat enemmän ohjausta, tukea ja rakenteita kuin teini-ikäiset ja varhaisaikuiset, joissa liiallinen kontrolloiminen voi aiheuttaa vastareaktion. On myös hyvä tuntee nuoren taustaa, jotta ymmärtää, millaisiin rajoihin ja millaiseen vapautteen nuori on omassa kulttuurissaan tottunut. Kulttuurien välillä on eroja, ja nuori voi törmätä ristiriitoihin kodin toimintatapojen ja valtakulttuurin välillä.

Nuoren ja kasvattajan suhteessa on tärkeää korostaa sosioemotionaalisen tekijän merkitystä. Sitä pitäisi vielä vahvemmin korostaa myös koulukontekstissa. On hyvä tiedostaa, että lämmin ja välittävä vuorovaikutussuhde opettajaan voi tukea lasta, vaikka hänellä olisi haasteita oppimisessaan tai kotiympäristössä. Niin lapsilla kuin nuorilla on lähtökohtaisesti vahva halu kasvaa terveiksi ja hyvinvoiviksi aikuisiksi. Ymmärtävällä tuella nuoren energiaa voidaan suunnata myönteiseen kehitykseen ja tukea kasvua hyvinvoivaksi ihmiseksi.

LISÄLUKEMISTA

Eteläpelto, Anneli, Katja Vähäsantanen, Päivi Hökkä & Susanna Paloniemi (2014). Miten käsitteellistää ammatillista toimijuutta? *Aikuiskasvatus* 34:3, 202–214.

Larson, Reed (2006). Positive youth development, willful adolescents, and mentoring. *Journal of Community Psychology* 21:6, 677–689.

- Nurmi, Jari-Erik (2013). Motivaation merkitys oppimisessa. *Kasvatus* 44:5, 548–554.
- Pakarinen, Eija, Marja-Kristiina Lerkkanen, Anna-Maija Poikkeus & Helena Rasku-Puttonen (2013). Oppimista ja motivaatiota edistävä opettaja-oppilasvuorovaikutus. Teoksessa Kirsi Pyhältö & Eija Vitikka (toim.): *Oppiminen ja pedagogiset käytännöt varhaiskasvatuksesta perusopetukseen*. Oppaat ja käsikirjat, Opetushallitus 2013:9. Helsinki: Opetushallitus, 93–111.
- Wigfield, Allan, Jacquelynne Eccles, Jennifer Fredricks, Sandra Simpkins, Robert Roeser & Ulrich Schiefele (2015). Development of achievement motivation and engagement. Teoksessa Richard Lerner & Michael Lamb (toim.): *Handbook of Child Psychology and Developmental Science. Volume 3: Social, Emotional, and Personality Development*. 7. painos. John Wiley, 657–700. DOI: 10.1002/9781118963418.childpsy316.

HYVÄÄ JA HUONOA KIELTÄ

”Voi vittu, ku oli vitun kivaa siel vitun baaris!’. Kuulostaa kamalalta.” (Eeva Sjöholm, IL-blogi 3.6.2013).

Käsityksiin hyvästä ja huonosta kielestä pätevät samat säännöt kuin muihinkin arvoihin: Mikä on ”oikein”, on hyvää, mikä ”väärin”, huonoa. Kuka oikeasta päättää? Suomen kielen tapauksessa virallista normitettua kirjoitettua kirjakieltä valvoo suomen kielen lautakunta. Muuta kielenkäyttöä valvoo reilu viisimiljoonainen, erimielinen Suomessa elävä joukko. Osaa ei voisi mikään ärsyttää niin paljon kuin sivistyssanat ja vierasperäiset äänteet. *Globalisaatio* on heille ongelma paitsi sisältönä myös muotona. Tämä joukko lukee *plokeja* ja *Vitteriä*. Osa eläjästä taas ei voi sietää murreperäisiä *vatulointeja* ja *jappailuja*.

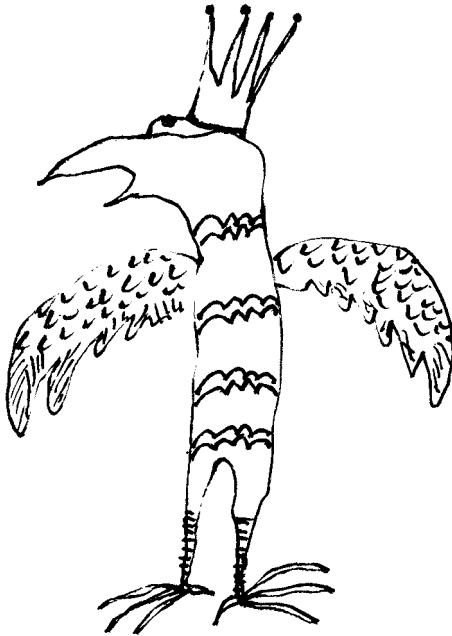
Yhteistä kaikille arvioille kielestä on, ettei niillä loppujen lopuksi arvioida kieltä vaan aina kielen käyttäjää. Vääränlainen kieli merkitsee vääränlaista ihmistä. Tyypillisiä vääränlaisia kielenkäyttäjiä ovat aina olleet etenkin nuoret naiset. He kiroilevat, kimmittävät, kiekaisevat kesken tarinansa ja sihauttavat ässänsä muista poikkeavalla tavalla. Samoja vääryyksiä harrastavat muutkin puhujat, mutta tyttöjen puheeseen puututaan. Tulevina synnyttäjinä nuoret naiset ovat kaikkialla maailmassa aina olleet erityisen tärkeitä vartioitavia. Valvonnan alla on näin myös heidän kieliensä. Ongelmallisia valtaa pitävän kaupunkilaisen ylä- ja keskiluokan näkökulmasta ovat olleet ja ovat myös esimerkiksi työläiset ja maalaiset kielineen, slangeineen ja murteineen. Molempia on Suomessa aina suitsittu.

Oikeanlaisen kielen ihanne näkyy myös kielten nimissä. Huolimatta siitä, että monikielisyys on maailmassa selvästi yksikielisyyttä yleisempää, kansallisvaltioiden synty – vain alle 200 vuotta sitten – johti ”yksi kansa, yksi kieli” -ajatteluun. Kielten näennäisesti neutraalit nimet kertovat tästä. Esimerkiksi *suomenruotsissa* alkuosa osoittaa, että juuri Suomi ja suomen kieli ovat olleet vaikuttamassa loppuosassa esiteltyyn, kielen kotipaikassa, Ruotsissa,

puhuttavaan ”puhtaaseen” ruotsiin. Sama pätee toisin päin *ruotsinsuomeen*. Määritteillä synnytyillä uusilla nimillä kieliyhteisön jäsenet osoittavat, etteivät he pidä ruotsia ja suomenruotsia tai suomea ja ruotsinsuomea samoina kielinä. Maasta- ja maahanmuuttojen myötä kielet saavat uusia puhujia. Heidänkin kielensä määritellään suhteessa ”puhtaaseen” normikieleen, mitä kuvaa esimerkiksi termi *venäläissuomalainen* aksentti. Oikeaa puhdasta kieltä ei todellisuudessa ole kuitenkaan olemassa, vaan jokainen tällää siihen tahransa: murteensa, ensikielensä tai ärrävikansa.

MIA HALONEN

II Valtio ja yhteisö

Julkisen vallan oikeutus nojaa tarpeeseen turvata yhteiskunnallinen turvallisuus ja hyvinvointi. Modernien poliittisten ideologioiden ytimessä on kysymys julkisen vallan rajoista. Mitkä ovat ne päämäärät, joiden nojalla yksilöiden vapautta voidaan rajoittaa?

Muiden kollektivististen aatteiden tavoin nationalismi hahmottaa yksilön oikeuksien ja vapauksien saavan sisältönsä vain osana laajempaa poliittista yhteisöä, joka määrittää niiden rajat. Sitä vastaan asettuu uusliberalismi, joka venyttää markkina-aatteen rajat pitkälle valtioiden ydintehtäviin.

Kuinka toimiva on Isaiiah Berlinin uraaauurtava jaottelu, jossa yhteiskunnallinen vapaus jaetaan negatiivisiin ja positiivisiin vapauksiin? Mitä se yksinkertaistaa ja mitä jättää varjoon? Entä mitä äärimmilleen viety julkinen valta voisi pitää sisällään?

Nationalismin monet kasvot

MARJA JALAVA

Aave kummittelee Euroopassa – nationalismin aave. Tämä 1700–1800-lukujen vaihteessa Amerikkohen itsenäisyystaisteluiden, Ranskan vallankumouksen ja Napoleonin sotien ahjossa taottu oppi kansakunnista ja kansallisvaltioista on julistettu kuolleeksi monta kertaa. Jo 1800-luvulla sen hautaa kaivoivat niin internationalistinen proletariaatti, kosmopoliittinen älymystö kuin ylijarainen suurkapitalismikin. Yhteiskuntatieteen klassikot Karl Marxista ja Max Weberistä Émile Durkheimiin ja Talcott Parsonsiin käsittivät sen vain siirtymävaiheeksi ihmiskunnan tiellä kohti modernia, teollistunutta, rationaalista ja yksilökeskeistä luokkayhteiskuntaa.

Yhdentyvän Euroopan optimismin vuosina 1990-luvun alussa nationalismi näytti suoranaiselta muinaisjäänöksestä. Globalisaatio oli päivän sana ja kansallisvaltiollinen tapa jäsentää maailmaa yksi niistä ”suurista kertomuksista”, joilla ei enää näyttänyt olevan postmodernilla, jälkikansallisella aikakaudella uskottavuutta eikä tulevaisuutta. Tästä näkökulmasta Jugoslavian hajoamissotia ja entisten neuvostotasavaltojen väkivaltaisuuksia voitiin pitää nationalismin kuolinkouristuksina.

Ja silti se on täällä tänään – nationalismin aave kummittelee Euroopassa voimakkaampana kuin koskaan toisen maailmansodan jälkeen.

KAMELEONTTIMAINEN NATIONALISMI

Nationalismin pitkäikäisyyttä on tutkimuskirjallisuudessa selitetty sen kameleonttimaisella luonteella. Äärimmäisen muuntautumiskykyisenä aatejärjestelmänä se on sopeutunut mitä erilaisimpiin historiallisiin tilanteisiin ja olosuhteisiin. Muuttuneet olosuhteet ja tilanteet vuorostaan ovat luoneet yhä uusia nationalismin muotoja. Kun nämä muodot ovat lisäksi vaihdelleet pienten paikallisten vähemmistöjen selviytymiskamppailuista mannertenlaajuiseen liikehdintään, yksikkömuotoisen ”nationalismin” sijasta nykytutkimuksessa puhutaan mieluummin monikollisesti ”nationalismeista”.

Nationalismin tieteellisissä määrittelyissä ilmiö on usein ymmärretty ennen kaikkea kulttuuriseksi. Tällöin nationalismin perustana pidetään oletusta siitä, että ihmiskunta jakautuu toisistaan selvästi erottuviin kansakuntiin (*natio*). Kansakuntia pidetään omaleimaisina etnikulttuurisina yhteisöinä, eräänlaisina kollektiivyksilöinä, joiden jäsenillä on – tai kuten reaali maailmassa pikemminkin on asianlaita, pitäisi olla – yhteinen kieli, tavat, arvot, kulttuuriperintö, uskonto, alkuperä eli etnisyys ja alue. Nationalististen vaatimusten keskipisteessä on näiden erilaisten kansallisiksi käsitettyjen asioiden puolustaminen, vaaliminen ja vahvistaminen.

Toisinaan taas nationalismi näyttäytyy leimallisesti poliittisena ideologiana. Poliittisen nationalismin käyttövoimana toimii kulttuurinen kansallisuusajattelu. Kulttuurinationalismi ei kuitenkaan ole aina välttämättä luonteeltaan poliittista, vaan etnikulttuurisille vähemmistöryhmille saattaa myös riittää niiden kulttuuristen oikeuksien tunnustaminen ja turvaaminen. Poliittisessa nationalismissa päätavoitteena sen sijaan on muodostaa

oletetusta kansakunnasta oma poliittinen yksikkönsä, määrättyllä maantieteellisellä alueella suvereeni kansallisvaltio tai vähintäänkin autonominen alue, jolla on laajat itsehallinnolliset oikeudet. Poliittisen nationalismin ytimessä on siten vaatimus, että valtion ja kansakunnan tulisi olla yhtä niin, että kansallisvaltio olisi poliittisesti, etnisesti ja kulttuurisesti yhtenäinen kokonaisuus.

Ranskan ja Ison-Britannian kaltaisten läntisen Euroopan vanhojen ja vakiintuneiden valtioiden nationalismia on puolestaan luonnehdittu valtionationalismiksi. Sen tavoitteena on ollut esimerkiksi joukkotiedotuksen, koulujärjestelmän ja kulttuurilaitosten avulla luoda ja vahvistaa väestön yhteenkuuluvuuden tunnetta, kansallista identiteettiä ja lojaalisuutta valtiota kohtaan tilanteessa, jossa maan rajojen sisällä asuu useita etniskulttuuriselta identiteetiltään erilaisia ihmisryhmiä. Kun poliittinen nationalismi pyrkii luomaan kansakunnalle valtion, valtionationalismi siis päinvastoin yrittää luoda jo olemassa olevan valtion asukkaista kansakunnan. Valtio on toisin sanoen tässä nationalismin lajissa korostetussa asemassa etniskulttuurisiin yhteisöihin nähden. Usein vähemmistöihin kohdistetaan tällöin määrätietoista ja voimakasta sulauttamispolitiikkaa.

Marxilaiselta pohjalta ponnistavien tutkijoiden nationalismiteorioissa tärkeimmäksi kansallista identiteettiä luovaksi ja vahvistavaksi tekijäksi nostetaan taloudelliset rakenteet. Heidän mukaansa Euroopasta alkanut ja ympäri maailmaa laajentunut moderni maailmantalous synnytti kansallisvaltiot poliittisina yksikköinä, sillä globaali kapitalistinen järjestelmä tarvitsee toimiakseen yksittäisten maiden muodostamia kansantalouksia. Varallisuus on kuitenkin jakautunut epätasaisesti sekä valtioiden välillä että

niiden sisällä, ja nationalismi on syntynyt puolustusreaktion tätä eriarvoisuutta vastaan. Valtaeliiteille nationalismi tarjoaa keinon mobilisoida kansan taisteluun oman valtion ja kansantalouden puolesta, kun taas alamaiset voivat kansan ja kansakunnan nimissä kyseenalaistaa vallitsevia valtarakenteita ja eliittiryhmien asemia.

Toisenlaisen tulokulman nationalismiin tarjoavat sosiaalipsykologia, kulttuuriantropologia ja kognitiiviset tieteet. Ne selittävät nationalismin syntyä ihmisille lajityypillisenä pidetyllä tarpeella samastua ja kuulua johonkin ryhmään. Modernisaation myötä suku-, heimo- ja paikallisyhteisöt ovat laajentuneet alueellisesti yhtenäisiksi ja keskitetyiksi hallituiksi nykyaikaisiksi valtioiksi. Samalla tässä prosessissa rakentuneesta kansallisesta kulttuurista on tullut nykypäivänä keskeisin merkitysjärjestelmä, joka antaa asioille ja esineille pohjimmaisen merkityksen.

Evolutionistinen sosiobiologia täydentää tätä käsitystä eläinten käyttäytymisestä saadulla tutkimustiedolla. Sen mukaan ryhmän- ja yhteisönmuodostuksen mekanismit perustuvat yleisesti samantyyppisiä lajitovereita suosivaan kumppanivalintaan, molempia osapuolia hyödyttävään vastavuoroisuuteen ja pakottamiseen. Näin ollen nationalismin taustalla olevia yhteenkuuluvuuden tunteita voidaan tarkastella eräänlaisina sukulaisuustuntemusten laajennettuina muotoina.

Lopulta nationalismin synty ja pitkäikäisyys on liitetty myös historiallisten valtauskontojen vaikutuksen heikkenemiseen tai vähintäänkin niiden perinpohjaiseen muodonmuutokseen. Nationalismi näyttäytyy tässä valossa uskontoa muistuttavana rakennelmana. Se on noussut 1700-luvulta lähtien perinteisen uskonnon paikalle luomaan yhteisöllisyyttä ja tarjoamaan ihmisille yksilön

ylittävän kansallisen jatkuvuuden muodossa uudenlaisen kuolemattomuusjärjestelmän. Kansakunta on siis ottanut tuonpuoleiselle jumaluudelle kuuluneen paikan. Toisaalta nationalismi on myös kehittynyt uskonnon pohjalta ja uskonnollisiin käsityksiin tiiviisti lomittuneena niin, että määrätystä uskonnollisesta vakaumuksesta on tullut yksi keskeinen tekijä etniskulttuurisessa kansallisuusajattelussa.

**”HYVÄÄ” PATRIOTISMIA VAI
”PAHAA” NATIONALISMIA?**

Mistä nationalismissa siis on kysymys? Edellä sanotun jälkeen lienee selvää, ettei nationalismiksi nimettyjä ilmiöitä voida palauttaa mihinkään yksittäiseen osatekijään, vaan eri tekijöiden merkitystä on mahdollista arvioida vain suhteessa nationalismien historiallisiin ja paikallisiin ilmenemismuotoihin. Uusien nationalismien muotojen kehittymisen myötä on lisäksi todennäköistä, että nykyiset nationalismiteoriat saavat tulevaisuudessa rinnalleen uusia selitysmalleja.

Nationalismien monimuotoisuuden vuoksi on mahdotonta myöskään vastata yksiselitteisesti siihen, onko nationalismi myönteinen vai kielteinen ilmiö. Tutkimuskirjallisuudessa asia on toisinaan yritetty ratkaista erottamalla ”hyvä” patriotismi ”pahasta” nationalismista.

Patriotismilla tarkoitetaan tällaisessa erottelussa pitkän ajan kuluessa kehittynyttä isänmaanrakkautta. Patriootti on ylpeä kansallisesta identiteetistään ja pyrkii rakentamaan maataan rauhanomaisesti muiden kansakuntien olemassaolon oikeuden tunnustaen. Nationalismi sen sijaan on isänmaanrakkauden kehittymättömämpi muoto. Sen kannattajille on ominaista etniskulttuurisesta ykseysajattelusta

kumpuava aggressiivisuus. Kaikki vähemmistöryhmät tai muuten joukosta poikkeavat yksilöt pyritään tavalla tai toisella sulauttamaan enemmistöön tai poistamaan tarvittaessa avointa väkivaltaa käyttäen.

Usein tätä kahtiajakoa täydennetään vielä maantieteellisellä vastakkainasettelulla. Väestöä hyväntahtoisesti valtioon integroivaa, järkevää ja maltillista patriotismia pidetään leimallisesti länsieurooppalaisena ilmiönä. Populistinen, tunteisiin vetoava ja erilaisuutta karsastava nationalismi puolestaan nähdään sen itäeurooppalaisena vääristymänä.

Kokemus on kuitenkin osoittanut, että jyvien erotelu akanoista on käytännössä vaikeaa. Esimerkiksi Ison-Britannian kansallisuusajattelua pidetään usein länsimaisen liberaalin patriotismin arkkityypinä. Sitä on kutsuttu tutkimuskirjallisuudessa myös kansalaisnationalismiksi (*civic nationalism*), sillä sen ääneen lausuttuna periaatteena on kaikkien maan kansalaisten kuuluminen samaan kansakuntaan, olivatpa nämä sitten etniseltä taustaltaan skotteja, walesilaisia, englantilaisia, irlantilaisia tai entisten siirtomaiden asukkaita. Pintaa raaputtamalla nousee kuitenkin pian näkyviin, että yleisbrittiläinen identiteetti on osaltaan tulosta vuosisatoja kestäneestä symbolisesta ja konkreettisesta väkivallasta sekä kielivähemmistöjen pakkosulauttamisesta. Kuten tuore kiista Brexitistä eli Ison-Britannian eroamisesta Euroopan unionista sekä sen yhteydessä voimistunut ulkomaalaisvastaisuus osoittavat, ”hyvä” patriotismi voi myös hetkessä taantua ”pahaksi” nationalismiksi, jos olosuhteet tämän mahdollistavat. Lisäksi tutkijat – kuten ihmiset ylipäätään – ovat taipuvaisia pitämään juuri omaa kansallisuusajatteluaan kehittyneenä patriotismina.

Väheksyvästi ymmärrettynä nationalismi taas on aina joidenkin toisten kansakuntien ja ihmisten ongelma.

Jos nationalismin hyviä ja huonoja puolia halutaan puntaroida, tarkastelun lähtökohdaksi on siten otettava ilmiön aikaan ja paikkaan sidottu, historiallinen ja alati muuttuva luonne. Yksinkertaistavien jaotteluiden ja abstraktien tyyppitelyiden sijasta kysymys kuuluu, mitä nationalismi on merkinnyt kussakin nimenomaisessa tapauksessa ja mitä konkreettisia seurauksia sillä on ollut.

SUOMALAINEN ETNISKULTTUURINEN KIELINATIONALISMI

Suomi on hyvä esimerkki siitä, miten tuore keksintö kansallisvaltiollinen tapa jäsentää maailmaa on. Kun Ruotsin itäiset alueet erotettiin vuonna 1809 Napoleonin sotien sivutuotteena yhteydestään vanhaan emämaahan, ”Suomea” kulttuurisena, poliittisena tai taloudellisena yksikkönä ei vielä ollut olemassa. Suomen suuriruhtinaskunta syntyi aluksi hallinnolliseksi yksiköksi, jonka ympärille alkoi vasta vuosikymmenten saatossa kehkeytyä ajatus suomalaisista erityisenä etniskulttuurisena yhteisönä ja lopulta Suomesta kansallisvaltiona. Kuten filosofi Johan Vilhelm Snellman, yksi nousevan suomalaisuusliikkeen ideologisista johtajista, asian vuonna 1844 *Maamiehen ystävä* -lehdessä ilmaisi: ”Lieneekö moni meidän maanmiehistä ikään ajatellutkaan sen asian päälle, mitähän se Suomi ja Suomalaiset tahtoo sanoa?”

Snellmanille ajatus Suomesta ja suomalaisista tuli merkitemään ennen kaikkea kielinationalismia. Hänen mukaansa kaikki inhimillinen ajattelu edellytti kieltä ja kieliyhteisöä, jonka tietämykseen ja tapoihin jokainen

kielenkäyttäjää liittyi. Jos ja kun Suomesta ja suomalaisista haluttiin tehdä yksi kansa, jolla oli yksi mieli, oli tämän ”tietämisen ja tavan yhteisyyden” välttämättömänä ehtona yhteinen kieli. Suomessa tämän kielen tuli olla maan asukkaiden enemmistön äidinkieli eli suomi – olkoonkin, ettei ruotsinkielinen Snellman itse koskaan oppinut kunnolla suomea eikä maan väestö muutenkaan ollut etnisesti, kielellisesti tai kulttuurisesti yhtenäistä.

Etniskulttuurinen vaatimus sekakoosteisen väestön yhdenmukaistamisesta herätti vastustusta alusta saakka. Kielinationalismin haastoivat Suomessa jo 1800-luvulla muun muassa liberaali kansalaisnationalismi, Pohjoismaiden yhteenkuuluvuutta vaalinut skandinavismi ja kulttuuriradikaali kosmopolitismi eli maailmankansalaisuus. Näistä viimeksi mainittu piti nationalismia sen kaikissa muodoissa vaarallisena vihan ja vastakohtaisuuksien lietsontana. Viholliskuvien rakentelun sijasta kosmopolitismen kannattajat halusivat vahvistaa yhteenkuuluvuuden tunnetta koko ihmiskunnan kesken niin, että kaikkien ihmisten yhteisille ihmisoikeuksille olisi myönnetty korkein moraalinen arvo.

Vaikka Snellmanin kaltaiset nationalistitkin tarkastelivat kansakuntaa ihmiskunnan osana, heille kansakuntaan kuulumisen oli ihmisyyden välttämätön edellytys ja isänmaallisuus siten korkein arvo. Vastaavalla tavalla he myös pitivät kansakuntaa ja kansallisvaltioita maailmanhistorian todellisina toimijoina. Kun suomalaisen nationalismin valtavirraksi näin vakiintui 1800-luvulla etniskulttuurinen kielinationalismi, hahmottui modernisoituvan Suomen perustaksi sen myötä kansalaisidentiteetti, jossa korostettiin yksilöoikeuksien toissijaisuutta suhteessa kansallisen yhteisön ensisijaisuuteen.

NATIONALISMI TOTEUTUNEEN JA**TOTEUTUMATTOMAN HISTORIAN PUNTARISSA**

Muodostuiko nationalismista Suomessa yhteiskunnan ja kulttuurin kehitystä edistävä vai rajoittava tekijä? Historian toteutumattomien mahdollisuuksien äärellä on mahdollonta sanoa, millainen maa Suomesta – tai millainen maanosa Euroopasta – olisi tullut, jos vaikkapa kosmopolitismi olisi 1800–1900-lukujen vaihteessa onnistunut selättämään etniskulttuurisen kielinationalismin. Jossittelu on kuitenkin historiantutkimuksessa toisinaan paikallaan. Se muistuttaa siitä, että myös menneet tulevaisuudet ovat olleet avoimia ja asiat olisivat voineet kehittyä toisinkin.

Jossittelu voidaan aloittaa vaikkapa siitä, olisiko nyt käsillä olevaa julkaisua kirjoitettu suomen kielellä ilman etniskulttuurista kielinationalismia. Kuten tunnettua, suomi oli vielä 1800-luvun alkupuoliskolla pelkääntään kansankieli, johon tieteellinen ja valtiollispoliittinen sanasto oli keksittävä osin tyhjästä 1840-luvulta alkaen. Myös kieliopin ja kirjoitusasun yhtenäistäminen oli työläs prosessi. Murrekiista oli ankara, sillä puhutun suomen eri murteet poikkesivat toisistaan niin huomattavasti, että puhujilla oli paikoin suuria vaikeuksia ymmärtää toisiaan. Tuloksena oli 1800-luvun lopulla itäisten ja läntisten murteiden välinen kompromissi, mutta lopullisesti suomen kirjakieli otti paikkansa tieteen, hallinnon ja politiikan valtakielenä vasta itsenäisessä Suomessa.

Ruotsin kielen valta-aseman säilyminen olisi luultavasti voimistanut sivistyneistön ja rahvaan välisiä jännitteitä, sillä kieliraja merkitsi usein myös yhteiskuntaryhmien välistä rajaa. Toisaalta ruotsi olisi kuitenkin pitänyt Suomen kulttuurisesti ja poliittisesti tiiviimmin muiden Pohjoismaiden yhteydessä. Tämä taas olisi saattanut hillitä

esimerkiksi sotienvälisen ajan yhteiskunnassa äärioikeistolaista liikehdintää.

Oma lukunsa Suomen kielisuhteiden historiassa on 1800-luvun puolivälissä käynnistynyt suomen ja ruotsin välinen kielikiista, jonka kaikuja voi yhä kuulla ”pakko-ruotsin” vastaisessa kampanjoinnissa. On avoin kysymys, olisiko kansalaisnationalismi tai kosmopolitismi koskaan johtanut suomenkielisen kulttuurin nousuun ja kukoistukseen. Varmaa on kuitenkin, että paljon energiaa tuhlattiin tulevien vuosikymmenten ja -satojen saatossa hedelmättömiin kieliriitoihin.

Suomen taiteen historiassa 1800–1900-lukujen vaihdetta on kutsuttu ”kultakaudeksi”. Samalla kun Suomen taide kytkeytyi osaksi aikakauden yleiseurooppalaisia virtauksia, se pyrki ilmentämään Suomen kansakunnan erityislaatua ja tietynlaista suomalaisuutta. Muun muassa säveltäjä Jean Sibelius, taidemaalari Akseli Gallen-Kallela ja runoilija Eino Leino ammensivat innoitustaan Kalevalan ja karjalaisen maiseman kaltaisista perikansallisiksi mielletyistä lähteistä. Heille kaikille kansallisuusaajattelu toimi näin keskeisenä luomistyön polttoaineena.

Samalla taiteen ja tieteen harjoittajille kuitenkin asetettiin suoranaiseksi velvollisuudeksi suomalaiskansallisen kulttuuriperinnön keksiminen, edistäminen ja kehittäminen. Tämä johti yhdenmukaistamiseen, jossa ”epäkansallisiksi” leimatut teokset ja tutkimukset jäivät kansallisen kaanonin ja virallisen Suomi-kuvaston varjoon. Tällainen kohtalo oli esimerkiksi ruotsinkielisellä suomalaiskirjailija Karl August Tavaststjernalla. Hänen 1860-luvun suuriin nälkävuosiin sijoittuvan, viiltävän analyttisen romaaninsa *Kovina aikoina (Hårda tider, 1896)* voi tulkitä olleen hyökkäys suomalaisuusaatteen maalaamaa

yhtenäisen kansan kuvaa vastaan. Yhtenäisyyden sijasta hän kuvasi vallanpitäjien pyrkimyksiä valjastaa hätää kärsivä rahvas halpatyövoimaksi eliitin tarpeisiin, ilman että ylemmät yhteiskuntaluokat olisivat hänen mukaansa tosiasiassa juurikaan piitanneet köyhälistön hädästä. Siitä hän maksoi kovan hinnan elinikäisellä ulkopuolisuudella, sillä kirjallisuuskriitikot eivät koskaan hyväksyneet häntä ”oikeiden” kansalliskirjailijoiden joukkoon, sekä osin myös kuolemanjälkeisellä unohduksella.

Nationalismin moninaiset kasvot tulevat havainnollisesti näkyviin myös toisen maailmansodan jälkeisessä hyvinvointivaltiossa. Etniskulttuurisesti motivoitunutta kansallista solidaarisuutta on usein pidetty keskeisenä syynä siihen, että tulot, omaisuus ja kulttuuriset voimavarat ovat jakautuneet Suomessa ja muissa Pohjoismaissa näihin päiviin saakka suhteellisen tasa-arvoisesti eri väestöryhmien kesken. Tästä näkökulmasta kansallisvaltio on ollut se mahti, joka on suojellut kansalaisiaan kapitalistisen maailmantalouden riistolta ja armottomalta kilpailulta.

Toisaalta hyvinvointivaltion huolenpidon kääntöpuolella on ollut valtiovallan oikeus tunkeutua syvälle kansalaisten yksityiselämään. Esimerkistä käy Suomessa vuoteen 1970 voimassa ollut pakkosterilisaatiolaki. Sen perusteella sterilointiin muun muassa tuhansia aviottomia äitejä näiden väitetyn moraalisen rappeutuneisuuden vuoksi. Pohjoismailla on myös synkkä historia saamelais- ja romanivähemmistöjensä kohtelussa – eivätkä yritykset sopeuttaa maahanmuuttajia oletettuihin kansallisiin kulttuuriarvoihin ole usein kunnioittaneet sen enempää erilaisten väestöryhmien henkilökohtaisia oikeuksia kuin kulttuurisia vapauksia.

Globaalista näkökulmasta etnisen nationalismin voi jopa nähdä ideologisena oikeutuksena oman edun

tavoittelulle taistelussa, jota käydään maapallon rajallisista resursseista. Jos ihmiskunnan kaikkien jäsenten yhtäläiset ja luovuttamattomat oikeudet ja ihmisarvo tunnustetaan, on vaikea perustella, miksi jonkin ryhmän pitäisi olla pelkän kuvitellun syntyperänsä vuoksi muihin nähden etuoikeutetussa asemassa.

YHDENMUKAISUUDEN VAATIMUKSESTA ERILAISUUDEN SIETÄMISEEN

Nationalismin ytimessä on alusta saakka ollut paradoksi. Se on luvannut yhteenkuuluvuutta, sosiaalista tunnustusta ja arvostusta sekä elämälle mielekkyyttä antavan merkitysjärjestelmän tilanteessa, jossa yksikään valtio tai muu poliittinen yksikkö ei ole ollut etnisesti, kielellisesti tai kulttuurisesti yhtenäinen. Tämän vuoksi nationalismi on johtanut jatkuvaan rajojen määrittelyyn, jonka kautta ”meitä” on tuotettu suhteessa ”muihin”: niihin, jotka eivät kuulu ”meihin”. Näin järjestelmä, joka on luotu tuottamaan ykseyttä, on ikään kuin välttämättömänä sivutuotteena synnyttänyt myös jatkuvaa erilaisuutta, jota se sitten on yrittänyt eri tavoin hallita ja eliminoida.

Nationalismin kannattajat ovat varmasti oikeassa sen suhteen, ettei yhteiskunta pysy kasassa ilman jonkinlaista yhteenkuuluvuuden tunnetta, kollektiivista vastuuta ja yhteisesti jaettua identiteettiä. Suomen yhteiskunta ei kuitenkaan ole suku- tai heimoyhteisö. Se on aina koostunut ja tulee jatkossakin koostumaan lukuisista erilaisista väestöryhmistä. Siten erilaisuuden sietäminen ei ole vaihtoehto. Se on välttämättömyys maailmassa, jossa etninen ja kulttuurinen monimuotoisuus ei ole makuasia vaan tosiasia.

LISÄLUKEMISTA

- Anderson, Benedict (2007). *Kuvitellut yhteisöt. Nationalismin alkuperän ja leviämisen tarkastelua*. Suomenos Joel Kuortti. Tampere: Vastapaino. Alkuteos *Imagined Communities*, 1983.
- Calhoun, Craig (1997). *Nationalism*. Buckingham: Open University Press.
- Miscevic, Nenad (2014). Nationalism. Teoksessa Edward N. Zalta (toim.): *Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2014 Edition). plato.stanford.edu/entries/nationalism.
- Pakkasvirta, Jussi & Pasi Saukkonen (toim.) (2005). *Nationalismit*. Helsinki: WSOY.
- Saukkonen, Pasi (2007). *Politiikka monikulttuurisessa yhteiskunnassa*. Helsinki: WSOY.

UUSI KAMPPAILU KANSALLISTUNNUKSISTA

Vuosi 2015 muistetaan kertarysäyksellä kasvaneesta maahanmuutosta. Sen aiheuttaman mielenkuohun ja jopa väkivallan seurauksena Suomessa alettiin pohtia suomalaisuuden määritelmää ja rajoja. Tätä ennen Suomen lippu oli liehunut jo useita vuosikymmeniä melko huomaamattomasti liputuspäivinä tai urheilukilpailujen katsomoissa. Keskustelu siitä, kenelle lipun edustama kansakunta tai valtio kuuluivat, oli oikeastaan vaimennut toisen maailmansodan jälkimainingeissa. Lipusta oli tullut arkipäiväinen ja huomaamaton osa kansakunnan määrittelyä, ikään kuin itseäänselvyys. Yhtäkkiä syksyllä 2015 tiedotusvälineet kuitenkin kohisivat pienoissiniristilippua liehuttaneesta Ku Klux Klan -lakanaan pukeutuneesta miehestä ja Suomen leijonan koristamiin jääkiekkopaitoihin sonnustautuneista rajat kiinni -mielensoihtajista. Keskustelu lipun merkityksestä roihahti. Monia kansalaisia kuohutti, että nimenomaan maahanmuuton vastustajat häpäisivät lipun ja samalla aatekokonaisuuden, jota lippu enemmistölle symboloi.

Kansalaiset joutuivat kysymään, kenelle lippu kuului ja mitä se ylipäätään edusti. Nyky-äärioikeisto on 1990-luvun skinhead-ajoista saakka esiintynyt siniristilipun suojasta. Leijonavaakuna sen sijaan liitetään mielikuvissa valtiollisen käytön ulkopuolella selvästi kansallismielisyyteen. Vuoden 2015 tapahtumien jälkeen monet kansalaiset kokivat, ettei valtaa kansallissymbolien merkityksen määrittämisestä ollut syytä antaa vain yhdelle ajatussuunnalle. Syksyn 2015 julkinen keskustelu teki näkyväksi monia mielenkiintoisia piirteitä suomalaisten suhteesta kansallistunnuksiin. Esimerkiksi muutamat ääriyhmiä toiminnasta suivaantuneet vaativat, että Suomen lipun käyttö poliittisissa mielenosoituksissa tulee kieltää. 1930-luvulla puolestaan sen ajan äärioikeisto oli ajanut läpi vaatimuksen, jonka mukaan siniristilipun nimenomaan täytyi liehua näkyvimällä paikalla jokaisessa julkisessa poliittisessä kokoontumisessa eikä poliittisten ryhmien omia lippuja

saanut lopulta käyttää lainkaan.

Mikä näitä ensisilmäyksellä vastakkaisia näkökantoja yhdistää? Vaikuttaa siltä, että suomalaisessa yhteiskunnassa kansakuntaa ja jopa valtiota saatetaan edelleen pitää epäpoliittisina kokonaisuuksina. Tämä ajatusperinne liitetään tavallisesti 1900-luvun alkupuolen fasismiin ja oikeisto-radikalismiin, joille kansakunta oli orgaaninen ja ikuinen kokonaisuus. Sen verellä maksettua pyhyyttä ei saanut tahria puoluepolitiikoinnilla. Tästä näkökulmasta kansallislippu on pyhyyden uhrisymboli ja siksi lipun häpäisyä verrataan yleisesti kansakunnan ruumiilliseen häpäisyyn.

Nyky-Suomessa lipun käyttökiellon kannattajat eivät kuitenkaan edustaneet äärioikeistoa, vaan kansallismielisten toiminnasta tuhtuneita kansalaisia. Hekin vetosivat silti kansakunnan epäpoliittisuuteen. He pelkäsivät, että jotkin poliittiset ryhmät, lähinnä äärioikeisto tai esimerkiksi anarkistit, joko omisivat Suomen lipun tai häpäisisivät sitä tietien. Sotien välisenä aikana pakkoliputtamista vaatineet puolestaan pitivät pyhäinhäväistyksenä omien tunnusten perässä marssinutta järjestäytyntä työväkeä, joka haastoi Suomen lipun politiikoinnilla ja punaisella lipulla.

Voiko kansallislippu koskaan olla epäpoliittinen? Eikö lipun epäpoliittisuuden vaalinta ole politiikan kieltämistä? Viimeaikaiset tapahtumat tai sotien välisen ajan kuumentunut ilmapiiri osoittavat, että lippu ja muutkin tunnukset ovat nimenomaan jatkuvan määrittelykamppailun kohteina. Kuka saa edustaa lipun arvoja? Mitä nämä arvot ylipäätään ovat? Onneksi vastaus vaihtelee vastaajan mukaan, sillä yksitotisuus on tylsintä symboliikkaa. Mitä tulee vaatimukseen Suomen lipun kieltämisestä mielenosoituksissa, on asiantuntijoiden vastaus selvä ei kielloille. Liputtaminen on kaikkien kansalaisten oikeus, ei pakko. Jos oikeutta käyttää, suotavaa olisi muistaa velvollisuus osoittaa hyvää makua, josta tosin viime kädessä säädetään lailla.

TUOMAS TEPORA

KANSALAISTOTTELEMATTOMUUDEN LYHYT HISTORIA

Alamaisten tyytymättömyyttä hallitsijoitaan kohtaan on esiintynyt aina ja kaikkialla. Pienissä kylä- ja kaupunki-yhteisöissä asioista voitiin vielä päättää yhdessä, mutta väestön kasvaessa ja yhteiskunnan monimutkaistuessa suora kansanvalta kävi hankalaksi toteuttaa. Vallan keskitäminen yhdelle hallitsijalle tai pienelle eliitille hyödynsi kasvavan yhteisön resursseja paremmin. Ateenan demokratiassa asioista päättivät vain vapaat miehet, murto-osa koko väestöstä. Rooman tasavallan laajetessa äänivaltaisia olivat ainoastaan pääkaupungissa asuvat miehet, hekin käytännössä pienen eliitin johtamina.

Kehittyessään valtiovalta alkoi ulottua yhä useammille elämänaloille, joista ihmiset olivat ennen päättäneet itse. Kasvatus ja moraalit, omistus- ja valtasuhteet, keskinäiset riidat ja omaisuuden jako päättyivät viranomaisten säätelyn alaisiksi. Nykyisillä valtioilla on monessa suhteessa enemmän valtaa ihmisten elämään kuin muinaisilla jumal-kuninkailta. Edustuksellisessa demokratiassa tätä epäsuhtaa pyritään tasapainottamaan jakamalla kansalaisille oikeutta päättää vallankäyttäjistä, mutta käytännössä valta siirtyy tällöin enemmistölle, ei kaikille. Vaaleissa enemmistön taakseen saanut katsoo olevansa oikeutettu edustamaan kaikkia, myös niitä, jotka vastustivat hänen valintaansa.

Äänivallalta jääneiden on ollut vaikeaa saada huomiota omille tarpeilleen. Naisten äänioikeudesta käytiin 1900-luvun taitteessa ankaraa kamppailua, sillä sen myöntäminen heikensi miesten valtaa ja välillisesti myös etuja. Enemmistövallassa vähemmistö saa tavoitteensa läpi vain vetoamalla enemmistöön, kuten vaikkapa seksuaalivähemmistöt ovat joutuneet tekemään. Jos enemmistö sulkee rivinsä vähemmistön vaatimuksilta tai jos vallanpitäjät rajaavat tai manipuloivat vaalijärjestelmää niin, että pystyvät hallitsemaan pienen tukiryhmän turvin, jäävät vallankäytöstä syrjäytyneiden väkivallattomat vaihtoehdot

vähiin. Vetoamisen ohella he voivat turvautua tottelemattomuuteen ja kieltäytyä toteuttamasta epäoikeudenmukaisiksi koettuja hallinnon määräyksiä.

Monet kansalaistottelemattomuuden muodot kuten veronkierto, sotapalveluksen välttely tai ostoboikotit ovat ikivanhoja vastarinnan keinoja. Valtiovallan kiristyttyä niistä on tullut entistä näkyvämpiä ja avoimemmin poliittisia. Tunnetuin esimerkki lienee Mahatma Gandhin 1930-luvun Intiassa ajama *satyāgraha*-liike brittiläistä siirtomaavaltaa vastaan. Sen menestyksen takana olivat poikkeuksellisen edulliset olosuhteet. Brittivalta esiintyi Intiassa rasistisena valloittajana, jota vastaan voitiin koota väestön enemmistö. Itä-Euroopan sosialististen hallintojen romahdus 1980-luvun lopulla oli samaten seurausta valtion voimattomuudesta laajan kansalaistottelemattomuuden edessä.

Vähemmistöille tottelemattomuus tarjoaa yleensä vain keinon huomion herättämiseen. Jos vastakaikua ei saada ja varsinkin jos valtio ryhtyy tukahduttamaan protesteja voimatoimin, voi katkeruus purkautua terroristisena väkivaltana. Jakautuneissa yhteiskunnissa eri ryhmien tottelemattomuus voi myös kääntyä toisiaan vastaan. Pasifistisena vastarinnan muotona kansalaistottelemattomuus joutuu aina luovimaan linjaansa niin hallinnon kuin omista riveistäänkin kumpuavan väkivallan välissä. Usein se myös päättyy niiden uhriksi. Kun väkivalta kerran alkaa, ei sitä pystytä enää helposti lopettamaan.

RISTO MARJOMAA

Rajat Euroopassa

EMILIA PALONEN

Kysymys Euroopan fyysisistä ja henkisistä rajoista on kiinnostanut tutkijoita pitkään. Euroopan sisällä on tutkittu ja pohdittu alueellisia rajoja esimerkiksi ruokakulttuurien kautta. Poliittiset rajat ovat puolestaan eläneet sotien ja liittoumien vaikutuksesta. Viime aikoina ovat puhututtaneet erityisesti Euroopan unionin rajat. Islannin pois vedetty jäsenhakemus, neuvottelut Turkin jäsenyydestä ja Britannian euroero Brexit ovat nostaneet esille juuri rajat ja rajallisuuden. Pakolaistulvat Syyriasta ja muualta paljastavat Euroopan ja muun maailman rajan ja muun muassa näiden ilmiöiden ylirajaisuuden. Pakolaisten vastareaktion raja-aitoja on pystytetty Euroopan eri kulmille – sinnekin, missä perinteisesti on vaalittu rajattomuutta tai rajat ylittävää liikkuvuutta.

Tässä kirjoituksessa käsitellään Euroopan poliittisia rajoja: ne eivät ole fyysisiä, mutta määrittävät eri tavoin meitä ja muita. Ensimmäiseksi tarkastellaan Euroopan rajojen ja rajattomuuden menneisyyttä sekä toiseutta ja sitä, kuinka juuri rajan toisella puolella voidaan luoda Eurooppaa. Tämän jälkeen pohdin, miten itä-länsijakolinja dominoi edelleen Eurooppaa ja muistamista. Viimeiseksi käsittelen populismia ja nationalismia. Nationalismi yksinään ei selitä, miksi populismi nyt nousee eri puolilla Eurooppaa. Rajoja tarvitaan, ne ovat osa politiikkaa, mutta pelkkä rajanveto voi hämärtää sitä, mistä poliittisissa vaatimuksissa on

kyse. Euroopassa rajoja on rajattomasti. Siksi tämä teksti rajautuu kirjoittajan omiin tutkimuskohteisiin.

RAJAT JA TOISEUS

Kulttuurimaantieteellinen *frontier* on raja tutun ja turvallisen sekä tuntemattoman ja mahdollisuuksia avaavan välillä. Käsitteellä on kuvattu Amerikan uudisasukkaiden raivaamia rajoja tai Euroopan ja Aasian välistä rajaa, jota kohti sivilisaatio on jatkuvasti puskenut ja samalla työntänyt sydänmaita kauemmas. Professori Anssi Paasi on viitannut Suomen ja Venäjän väliseen rajaan *boundary*-käsitteellä, joka merkitsee niin symbolista kuin poliittista rajaa. Raja-alueet ovat omanlaisiaan, ja usein raja määrittää enemmän kuin erottaa. Rajan toista puolta saatetaan pitää barbaarisena, uhkaavana tai vähäpätöisenä. Sen kanssa ei käydä dialogia – vaikka toiseus määrittää itseäkin.

Kun toinen puoli nimetään, raja politisoituu. Muutoin on vain olemassa jokin toinen, joka ei ole osa meitä. Jacques Derrida on puhunut rakentavasta toiseudesta mutta myös vieraanvaraisuudesta toista kohtaan. Vain poliittiset diskurssit kärjistävät toisen yksiulotteiseksi vastapuoleksi. Eurooppaa määrittelee myös politisoidun rajan takainen ulkopuoli – on jotain muutakin kuin Eurooppa. Toisaalta Euroopan unionin ja Euroopan rajat voivat olla hyvinkin erilaiset – sekä mielikuvissa että konkreettisesti.

Eurooppaa on luotu juuri raja-alueilla vuosisatojen ajan. Eurooppalaiseen yhteistyöhön kuuluu esimerkki 1200-luvulta, jolloin Unkarin kristityt kuninkaat kutsuivat nykyisen Romanian Transylvaniaan linnantekijöitä Saksalais-roomalaisesta keisarikunnasta nykyisen Luxembourgin alueelta. Tarkoituksena oli puolustaa rajaseutua

valloittajilta. Transylvanian saksankielinen nimi onkin Siebenbürgen seitsemän sinne rakennetun linnoituskaupungin mukaan. Yksi näistä oli Sibiu (Hermannstadt). Kun Romania liittyi Euroopan unioniin vuonna 2007 ja Sibiu toimi Luxembourgin alueen rinnalla toisena Euroopan kulttuuripääkaupungeista, tätä varhaista eurooppalaista yhteistyötä muisteltiin kovasti. Nykyään Unkarin ja Romanian naapurissa Ukrainassa politiikalle ovat keskeisiä eurooppalaisuuden ja siitä ikään kuin erillisen venäläisyyden määrittelykamppailut. Poliittista kenttää dominoi vastakkainasettelu.

Pakolaiskriisi ja maahanmuuton uusi aalto toi ”toisia” Eurooppaan, jolla on menneisyys niin muuttoliikkeiden kuin globaalien maastamuuton mantereena. Kuvat raja-alueilta, raja-aidoista ja jopa väkivallasta tulijoita kohtaan paljastavat, että raja on tärkeä merkityksenannon paikka. Esimerkiksi Unkarin hallituksen päätös alkaa rakennuttaa aita kesällä 2015 maan etelärajalle palautti mieliin Unkarin ja Euroopan aiempia taisteluita länteen vyöryviä ”barbaareja” vastaan. Eronteko pakolaisten ja unkarilaisten välillä antoi maan pääministerille Viktor Orbánille vastapuolen, jota hänen poliittinen retoriikkansa aina kaipaa. Poliittisesti aiemmin tiukasti kahtiajakautuneessa maassa perinteinen oikeiston vastapuoli, liberaali, sosialistinen ja vihreä vasemmisto oli heikentynyt ja pirstaloitunut. Erityisesti Unkarin poliittinen johto loi vastakkainasettelua pakolaisten ja unkarilaisten välille. Kadunvarsien mainoksissa vaadittiin turvallisuutta, ja olympialaisia katsovat unkarilaiset näkivät mainostauoilla pakolaiskriittisiä mainoksia. Unkari on kuitenkin itsekin lähettänyt erilaisten poliittisten konfliktien aikana ja niiden jälkimainingeissa pakolaisia tai siirtolaisia muualle maailmaan.

Valtionrajat alkoivat vaikuttaa matkustamiseen vasta noin sata vuotta sitten. Ennen ensimmäistä maailmansotaa varakkaampi väki ylitteli rajoja jouhevasti. Köyhemät taas joutuivat anomaan matkalupaa paikkakunnalta toiseen siirtymiseen. Eräs näistä varakkaista oli marxilainen filosofi Georg Lukács (1885–1971). Lukács oli liikkunut erityisesti 1900-luvun alussa etenkin Heidelbergissä ja Berliinissä ja verkostoitunut saksalaisten intellektuellien kanssa. Lukács pakeni Unkarista vuonna 1919 maan lyhyen neuvostotasavaltavaiheen jälkeen Itävaltaan. Myöhemmin Stalin kutsui hänet Moskovaan, josta hän pääsi Berliiniin pakoon vainoja. Hän palasi kuitenkin takaisin Unkariin ja oli osallisena epäonnistuneessa neuvostotasavaltaa vastaan kapinoineessa kansannousussa eli vuoden 1956 vallankumouksessa. Hänen kuolemansa jälkeen moni vallanpitäjiä kritisoivan Budapestin koulukunnan intellektuelleista muutti ulkomaille, koska ei voinut kriittisten kirjoitustensa vuoksi tehdä töitä Unkarissa.

Lukácsin oppilaisiin kuului filosofi Ágnes Heller (s. 1929), joka on muistelmissaan kertonut kaipuusta Euroopan kulttuurisiin keskuksiin rautaesiripun takana: kommunikointi kollegoiden kanssa oli mahdollista, mutta hidasta, sillä pääsy vaikkapa nyt kolmen tunnin junamatkan päässä Budapestista olevaan Wieniin saattoi viedä viikkoja lupakirjeprosessin takia. Kun Heller ja osa hänen kollegoistaan muuttivat Australiaan, Wien olikin enää pitkän lentomatkan päässä. Globaalina intellektuellina hän tahtoi varmistaa pääsyn Eurooppaan ja lopulta Unkariin, kun se oli mahdollista. Heller kollegoineen kehitti unkarilaista yhteiskuntateoriaa ensin Australiassa. Myöhemmin Heller ja hänen miehensä, politiikan teoreetikko Ferenc Feher, työskentelivät New Schoolin yliopistossa New Yorkissa, yhdessä

keskeisimmistä eurooppalaisen poliittisen ajattelun etäpesäkkeistä. Nämä ajattelijat, jotka ammensivat kiinnostavalla tavalla niin kutsutusta ”läntisestä marxismista” mutta joilla oli kokemusta ”rautaesiripun” itäpuolelta, olivat kiinnostavia muualla Euroopassa ja mantereen ulkopuolella. Hellerin ja hänen kollegoidensa toiminnan kautta on helppo hahmottaa, että Eurooppa intellektuaalisena tilana onkin laajempi kuin manner itse. Heidän esimerkinsä näyttää, että Eurooppa rakentuu myös rajojensa ulkopuolella.

Nykyäikää tarkasteltaessa huomataan, että Eurooppaa luodaan yhä intellektuellien toiminnan kautta sekä globaalilla että kansallisella tasolla. Ágnes Heller on ollut yksi populistisen Viktor Orbánin hallituksen kriitikoista, ja hän on jatkuvasti korostanut Unkarin eurooppalaisuutta. Samaan aikaan hänestä on tullut juutalaisena vasemmistoliberaalina naisfilosofina Orbánin hallituksen vastapooli: esimerkki epäilyttävästä Eurooppa-myönteisyydestä ja epäisänmaallisesta hallituksen kritiikistä ulkomaisissa lehdissä – mutta myös unkarilaisesta poliittisen rajanvedon perinteestä.

TRANSATLANTTISEN EUROOPAN HARHA

Raja-alueet ovat kiinnostavia myös erilaisten jakolinjojen tarkasteluun: ajatellaan nyt vaikka näitä lukáseja ja heliereitä, läntisiä marxilaisia entisessä itäblokissa Unkarissa – ja kuitenkin keskellä mannerta. Kylmän sodan synnyttämä Euroopan jako itään ja länteen elää esimerkiksi gulagin ja holokaustin vastakkainasettelussa. Idässä ei ennen vuotta 1989 käsitelty holokaustia, sillä muuten olisi pitänyt käsitellä myös Neuvostoliiton gulageja. Vuoden 1989 jälkeen taas on tahdottu käsitellä nimenomaan neuvostoajan

traumoja, minkä jalkoihin holokaustin muistaminen on jäänyt. Miten käsitellä ainutkertaista holokaustia ja samaan aikaan lähes vastaavissa olosuhteissa kärsineitä kansoja idempänä? Miksi yhden muistaminen vaikuttaa toisen muistamiseen? Miksei voida vain muistaa ja surra molempia – ja pyrkiä siihen, etteivät ne toistu? Näin me saatamme kysyä Pohjois-Euroopassa, mutta holokaustin ainutlaatuisuuteen ei mahdu gulag eikä gulagiin holokaustin ainutkertaisuus. Kyseessä ei ole pelkkä looginen ristiriita vaan poliittisen vastakkainasettelun luoma kulttuurinen ristiriita.

Entä mitä tiedämme julmuuksista, jotka liittyivät Espanjan sisällissotaan tai Portugalin tai Kreikan sotilasvallan aikaan? Niiden vaikutukset tavallisiin perheisiin ja ihmisten mahdollisuuksiin ovat vahvasti maiden nykysukupolvien muistissa. Viime vuosiin asti olemme kenties tienneet enemmän Argentiinan menneisyydestä ja vaikkapa siellä kadonneista sukupolvista kuin Espanjan julmuuksista. Muistamattomuus, amnesia, valikoitiin julkiseksi politiikaksi demokratisoitumisen jälkeen Espanjassa. Menneeseen kivuliaaseen aikaan ei kajottu. Totuuskomiteat, joita Itä-Euroopassa pystytettiin ja jotka – vaihtelevan tehokkaasti tai eettisesti – kävivät läpi, kuka teki mitä, mahdollistivat menneisyyden käsittelyn julkisessa tilassa. Unkarissa jopa ylikäsittelyn, koska politiikkaa tehdään menneisyydellä. Espanjassa, Portugalissa ja Kreikassa siirryttiin ikään kuin nopeasti toiseen aikaan ja vaiheeseen eikä menneisyyttä pengottu. Espanjan, Portugalin ja Kreikan Euroopan unioniin liittymisen jälkeen (Portugali liittyi ensin EFTA:an 1975) niistä tuli osa länttä ja niiden autoritääriset kokemukset unohdettiin. Kylmän sodan aikaisen vahvan rajanvedon vuoksi ”Länsi-Eurooppa” EU:na oli

idän tai vaikkapa Yhdysvaltain kuvitelmissa homogeeninen kokonaisuus, samoin kuin Itä-Eurooppa näyttäytyi homogeenisena lännen näkökulmasta. Voidaan sanoa, että Euroopan unioni ei ole kyennyt käsittelemään sisäisiä rajojaan ja erilaisuutta. Nyky-EU on todellisuudessa hyvin heterogeeninen ja monitasoinen projekti Britannioineen, Pohjoismaineen, Baltian maineen ja Visegrád-ryhmineen. Yksi syy homogeenisuuden illuusioon on, että rauhanprojektina EU ei ole tahtonut korostaa unionin sisäisiä eroja.

Toisaalta kyse voi olla transatlanttisen näkökulman luomasta harhasta. Kun Euroopan tarinaa kerrotaan ulkoa päin, nousee Itä-Euroopan erityisyys usein esiin. Tätä näkökulmaa on ollut ansiokkaidenkin yhdysvaltalaisen historian tutkijoiden, kuten edesmenneen Tony Judtin, vaikea karistaa. Yksittäinen maa ”itäisessä” Euroopassa tahdotaan rinnastaa muihin neuvostovallan kokeneisiin maihin, vaikka neuvosto-aika ei ollut samanlainen kaikissa maissa, eikä juuri se välttämättä määritä niiden nykyoloja.

Myös politiikassa käsiteltävät myytit voivat nousta pikemminkin sotienvälisen ajan tai 1800-luvun kokemuksesta. Syytä on akateemisen maailman jaottelussa. Stereotypian mukaan: jos tutkimus käsittelee vaikkapa Liettuaa ja Puolaa, se on väistämättä jälkisosialistinen tai Itä-Eurooppaa käsittelevä tutkimus – vaikka lähtökohtaisesti tutkittaisiin yleisellä tasolla Eurooppaa tai konfliktinjälkeisiä alueita.

Eurooppalaisessa politiikan tutkimuksen konferenssissa Prahassa syyskuussa 2016 kehoitettiin tutkimaan etenkin ”itäistä Keski-Eurooppaa” (*East Central Europe*). Tutkimuskohteena se on väliinputoaja. Moni nimittää kyseistä aluetta eri painotuksella ”keskiseksi Itä-Euroopaksi”, jota on ollut luontevaa tutkia esimerkiksi slaavikielten hallitsemana kokonaisuutena. Tällöin Itä-Eurooppa dominoi.

Toisaalta monissa Itä-Eurooppaan keskittyneissä tutkimuslaitoksissa katse on käännetty EU:n itäosista jo kokonaan Venäjään ja entisen Neuvostoliiton alueen (Baltian maita lukuun ottamatta) niin sanottuihin CIS-maihin. Vaihtoehtoisella nimityksellä aluetta ankkuroidaan enemmän Keski-Eurooppaan. Nimityksistä riippumatta aluetta kannattaisi tarkastella eikä jättää kummalliseksi EU:n takapajulaksi tai raja-alueeksi. 1990-luvulla oletus oli, että uudet jäsenmaat integroituisivat helposti länteen, eli Euroopan unioniin ja Natoon, eikä niiden erityisyydellä olisi juuri väliä. Alueeseen on sovellettu läntisiä teorioita, pohtimatta miten toisenlainen konteksti haastaa näitä valtavirtateorioita, jopa paljastaa niistä uusia puolia. Niistä voisi oppia enemmän, ja tunnistaa ajatusvirtauksia myös idästä länteen.

Lisäksi jos hyväksyttäisiin se, että itäinen Keski-Eurooppa ei ole homogeeninen alue, voitaisiin myös muita suurvaltapolitiikassa idän ja lännen väliin jääviä maita kuten Suomea ja Kreikkaa tutkia helpommin tästä näkökulmasta. Tässä on tietenkin omat haasteensa, sillä Suomea ei useinkaan poliittisesti tahdota rinnastaa muualle kuin Euroopan läntiseen ytimeen tai Pohjoismaihin.

Yksinkertaistavat jaottelut ovat monella tapaa haitallisia. Ukrainan kriisissä tämä on kärjistynyt: median mukaan maa on jakautunut kahtia läntiseen ja itäiseen Ukrainaan, mutta monien ukrainalaisten kokemukset ja samaistumiset eivät tue tätä jakoa. Ukrainalaisten tutkijoidenkin mukaan maa on paljon monijakoisempi: ei ole vain kahta Ukrainaa ja niin kauan kuin korostetaan kahta Ukrainaa, moninaisuudesta ei synny yhtä. Yhtä ongelmallista on pitää länttä yhtenä kulttuurisena tilana. Etelä-Euroopan autoritääristen kokemusten painaminen pinnan alle taas antaa siellä tilaa anti-elitismille ja populismin nousulle. Itäisen

Keski-Euroopan ”nuorissa demokratioissa” eli vuoden 1989 jälkeen liberaalistuneissa ja demokratisoituneissa maissa noussut liberalismiin vastustus on leviämässä länteen EU-kritiikin kautta.

POPULISMI JA RAJANVETO

Ensimmäisen maailmansodan jälkimainingeissa vedettiin rajoja ja ajateltiin, että kansakunnilla tulisi olla itsemääräämisoikeus omiin alueisiinsa. Eurooppa nähtiin tilkkutäkinä, jonne jokainen kansa voisi saada oman palasensa. Jo ennen ensimmäistä maailmansotaa etnisiä ryhmiä siirrettiin maasta toiseen. Sodan aikana siirtoja jatkettiin, ja sodan jälkeen muun muassa Kreikan ja Turkin raja-alueella vaihdettiin kylien asukkaita. Tämä oli nationalismiteorian tukema poliittinen valinta. Sodan jälkeisillä väestönsiirroilla pyrittiin luomaan etnisesti homogeenisia valtioita ympäri Euroopan. Monen eurooppalaisen perheen muistossa siirtojen ja identiteettikysymysten aiheuttamat traumat elävät yhä.

Nationalismipolitiikassa osansa oli Yhdysvaltojen presidentillä Woodrow Wilsonilla, joka tuki ajatusta siitä, että Euroopassa jokaisella kansalla olisi oma valtionsa. Yhdysvaltalaisella interventionismilla väitetään olevan unkari-laiset juuret. Euroopan hullun vuoden (1848) ja Unkarin kansannousun, ensimmäisen epäonnistuneen vallankumouksen (1848–1849) jälkeen eräs Habsburgien valtaa vastustaneen liikehdinnän isistä, Lajos (Louis) Kossuth vietiin Istanbulista yhdysvaltalaisella sota-aluksella ”kansakunnan vieraaksi”. Kossuth oli valovoimainen puhuja, joka haki Yhdysvalloista tukea kansansa itsemääräämisvaateelle. Itsenäistyneessä Yhdysvalloissa Kossuthin puheet menivät

kuin kuumille kiville. Hän aiheutti oikean buumin, ja Kosuth-hatut loivat miesten muotia. Ajatukset ja ihmiset ovat liikkuneet paitsi Euroopassa myös sen rajojen takana vaikuttaen Eurooppaan, vaikkakin tässä Kossuthin tapauksessa viiveellä.

Myöhemmin Euroopan tilkkutäkki on yhdysvaltalaisesta näkökulmasta näyttänyt erikoiselta: onhan Yhdysvalloissakin erilaisia kulttuureja, tapoja ja jopa lakeja ja etnisyyksiä eri osavaltioissa. Euroopasta puuttuu ylikansallinen yhteinen identiteetti. Napoleonin valloitusten jälkeen Wienin kongressi (1814–1815) toi rauhaa ja valtatasapainon, mutta se ei tarjonnut minkäänlaista laajamittaista identiteettiä. Euroopan viimeisimmät yhtenäisyshankkeet taas ovat syntyneet toisen maailmansodan jälkeen. Niiden ei koskaan ollut tarkoituskaan korvata kansallisia identiteettejä. Euroopan yhteisöä tai alun perin hiili- ja teräsunionia toisen maailmansodan jälkeen perustettaessa identiteetti oli jo monelle kirosana, sillä juuri kansallinen identifioiminen oli aiheuttanut sodan: kilpavarustelu, sotienvälisen ajan nationalismi ja poliittinen totalitarismi, Hitlerin nousu. Olisiko EU:n tarina erilainen, jos yhteisön identiteettiä olisi korostettu? Kontrafaktuaalit eli vaihtoehdot, mahdollista historiaa kartoittavat näkemykset muistuttavat, että unioneja on ollut Euroopassa useita ja että yhteisö aina samalla erottaa ja yhdistää. Voi olla, että EU:n perustajat olivat oikeassa ja että Euroopan rauha kannatti turvata juuri talousyhteistyöhön keskittymällä – sen sijaan että olisi ryhdytty pohtimaan päällekkäisiä, limittäisiä ja moninaisia identiteettejä.

Euroopan unionin projektin rajallisuus on aina kietoutunut Euroopan rajoihin. Unionia on kritisoitu toisaalta kansallisen suvereniteetin kahlehtimisesta eli rajojen

merkityksen kutistamisesta. Toisaalta kritiikkiä on herättänyt myös se, että unionin ulkorajat ovat tiukat. Sisäistä solidaarisuutta on pidetty globaalia solidaarisuutta tärkeämpänä: talouspolitiikalla pyritään varmistamaan omat edut ja tullit kolmanteen maailmaan ovat korkeita. On kuitenkin aika pohtia rajanvetoa muustakin kuin konkreettisten rajojen näkökulmasta.

Identiteettejä tarvitaan. Ilman niitä ei olisi yhteisiä asioita. Eikä sitä, mitä melko banaalisti kutsutaan yhteisten asioiden hoitamiseksi: politiikkaa. Poliittikka perustuu vaihtoehdolle ja päätöksille niiden välillä. Vain siellä, missä on rajoja, on politiikkaa, kuten argentiinalainen (mitä identiteetteihin tulee, myös baskitaustainen ja Englannissa työskennellyt) poliittinen ajattelija Ernesto Laclau asian ilmaisi. Raja tämän ja tuon välillä on myös raja meidän, jotka näitä asioita kannatamme, ja muiden, jotka kannattavat jotain muuta, välillä. Niin raja kuin yhteiset vaatimuksemmekin ovat kuitenkin alttiita muutoksille. Vallan paikka on niin sanotusti tyhjä: sitä täytetään aina tilapäisesti – kuten etenkin ranskalainen filosofi Claude Lefort on korostanut. Tällä tarkoitetaan, että politiikka ei ole vain tiettyjen ryhmien intressien ajamista vaan oikeastaan vaatimusten luomista. Poliittikka alkaa yhteisten nimittäjien eli ”tyhjien merkitsijöiden” tunnistamisesta tai nimeämisestä: eri ryhmät voivat vaatia samoja asioita, vaikka ryhmien vaikuttimet olisivatkin erilaiset. Poliittikan tarkoitus ei olekaan pelkkä rajanveto vaan myös yhteisen luominen.

Euroopan nykytilan, eli talouden, poliittikan ja yhteiskunnallisten mahdollisuuksien, kritiikki yhdistää monia eurooppalaisia. Monin paikoin kriitikot kannattavat nationalismia, mutta jos keskitymme nationalismiin ja rajanvedon tutkimiseen sinänsä, ohitamme paljon

olennaisemmat kysymykset: mitä nykytilassa oikein kritisoidaan ja onko sille vaihtoehtoja? Nationalismi on harvoin ratkaisu itsessään, vaikka se luokin fantasian yhteisyydestä – ihmiset kokevat olevansa yhdessä ja samaa porukkaa yleensä etnisen määrittelyn kautta.

Nykytilaan tyytymättömät populistiset liikkeet luovat poliittista ”meitä” ja kritisoivat valtaa pitävää eliittiä ja sen poliittisia toimintatapoja. Populismi haastaa politiikkaa pitkään dominoineet ajatukset: individualismin ja sosioekonomisten äänestäjäryhmien ennalta annetut intressit. Määritelmällisesti populismi luo meitä: politiikka ei ole sosioekonomisten intressien vaalimista vaan konstituttiivista, perustavaa ja jatkuvasti uudistuvaa kamppailua siitä, mikä on se moninainen joukko, jonka nimissä politiikkaa tehdään ja mitkä ovat heidän vaatimuksensa. Wilsonin aikaan kansa ja kansallisvaltio sen pönkittäjänä nähtiin demokratian peruspilariksi. Vaikka yksi etno-kulttuurinen kansa yksien rajojen sisällä on mahdoton yhtälö, ”me” ei ole poistunut politiikasta.

Euroopassa näitä meitä on monia. EU-myönteinen poliittinen ”me” on luotu lähinnä Brysselissä ja muissa EU-keskuksissa. Paikoin vaikuttaa siltä, että EU-Euroopassa olisimme jälleen 1800-luvun tilanteessa, jossa kansa saa leipää ja sirkushuveja, mutta valta on tietyn pienen ryhmän käsissä: tähän kuuluvat koulutetut ja hyvätaustaiset eurokraatit ja poliittiset eliitit. Tämän politisoivan väitteen taustalla on todellisuus, jossa Ranskassa eliittikoulut kasvattavat hallinnon ja politiikan toimijat ja Isossa-Britanniassa tietyt koulut, yliopistot ja jopa Oxfordin yliopiston yksittäinen kandidaatinohjelma tuottavat vallanpitäjiä niin kansallisiin kupliin kuin Brysseliin. Kuitenkin unionin rakennerahastojen kautta on tehty paljon kulttuuripolitiikkaa ja

tuettu yhteisöjä ja identiteettejä paikallisesti ja alueellisesti. Näin artikuloidun eurooppalaisuuden ytimestä paljastuu-kin usein alueellisuus, johon samaistutaan EU:n sijaan.

Monien eurooppalaisten päätösten perusta on kansallisissa parlamenteissa, vaikka poliitikot ovat ulkoistaneet ongelmat EU:hun. Populisteille unionista on tullut rajan toisella puolella oleva toinen, jolla rakennetaan ”meitä”. Timo Soinin mantra ”Missä EU, siellä ongelma” on otettu käyttöön muuallakin kuin Suomessa. Se on konkretisoitunut Brexitiin, Ison-Britannian eroon EU:sta, jossa rajaa Eurooppaan vedettiin paikoin valheellisinkin perustein: kansallisen terveysjärjestelmän NHS:n leikkausten takana oli maan oma hallitus, ei suinkaan unioni. Toisaalta muutama kuukausi Ison-Britannian kansanäänestyksen jälkeen 3,4 miljoonaa unkarilaista – vain noin kaksi viidestä ääni-oikeutetusta – vastusti Unkarin parlamentin tavoin turva-paikanhakijoiden pakkosiirtoja Unkariin. Äänestystulos voidaan tulkita jonkinlaisena vastalauseena Unkarin nykytilalle ja kannanottona EU:n puolesta.

Vaikka rajanveto on tärkeää politiikassa, pelkkä raja itsessään ei kerro juuri mitään politiikasta, vaatimuksista ja identiteeteistä. Rajaan keskittyminen pikemminkin hämärtää sen, mistä politiikassa on kyse. Siksi Euroopan unionin ei pitäisi myöskään vain todeta, että britit hylkäsivät laivan, vaan tarkastella ongelman taustoja. Samanlainen kritiikki on kytenyt pitkään muuallakin, ja olisi tärkeä pohtia, mistä se kumpuaa, eikä vain yksinkertaistaen väittää sen olevan tympeää tai vaarallista nationalismia. Populistinen ”me” ei ole automaattisesti rasismia, vaikka sitäkin populistisiin liikkeisiin voi kytkeytyä. Pikemminkin olisi hyvä saada lisää populismia! Kamppailua siitä, keiden nimissä politiikkaa tehdään ja miten yhteiset poliittiset

vaatimukset syntyvät. Poliitiikkaan tarvitaan teknokraattisen, järki- ja pakkoargumentoivan EU-politiikan sijaan ”meitä”, ”taviksia”, samaistumista ja innostumista sekä erityisesti poliittisia vaatimuksia, joista käydä kamppailua.

Italialainen tutkija Claudio Magris tarkastelee Tonavasta kertovassa teoksessaan sitä, kuinka joki yhdistää erilaisia kansallisvaltioita. Eurooppalaisuus on myös ilmiö, jolla ei ole rajoja eikä keskusta, niin kuin ei ole Tonavallakaan. Aina kun eurooppalaisuus yritetään määrittää, huomataan, että vesi liikkuu edelleen. Eurooppa elää juuri ylirajaisten ilmiöiden kautta. Paradoksaalisesti sodat sekä luovat rajoja että ylittävät niitä. Ajatellaan vaikka Napoleonia marsimassa Moskovaan tai toista maailmansotaa kylvämässä tuhoa. Molempien jälkeen luotiin rajat ylittävää yhteistyötä, jotta Eurooppa voisi toipua. Nykyään populismi kuuluu näihin Eurooppaa yhdistäviin ja samalla erottaviin ilmiöihin. Transatlanttisen näkökulman harha sumentaa esimerkiksi Etelä-Euroopassa vasemmistopopulismien nousun taustat, jotka liittyvät ennen kaikkea menneisyyden poliittisen käsittelyn puutteeseen, amnesiaan.

Tätä tekstiä on kirjoitettu paitsi Helsingissä myös Dessausissa, entisessä Itä-Saksassa, ja Roomaa ympäröivän Lazion alueen pohjoisosissa: kaikkialla puhututtavat Euroopan rajat, maahanmuuttajat ja resurssien rajallisuus, vallanpitäjät ja nousevat populistiset liikkeet. Konkreettiset raja-aidat näiden maiden välillä ovat nousseet uudestaan esiin. Saksaan tulee pakolaisia Unkarinkin kautta, ja Italia ottaa vastaan Välimeren ylittäviä tulijoita ilman varsinaista pakolaispolitiikkaa. Euroopan menneisyyden, nykyisyyden ja tulevaisuuden käsittely on keskeistä, jotta Euroopan rajoja ja niihin liittyviä poliittisia vaatimuksia voisi ymmärtää – ja tuottaa yhteistä eurooppalaisuutta, joka

pikemminkin sulkee sisäänsä kuin sulkeutuu sisäänpäin. Riippumatta siitä, minne Euroopan ulkorajat on milloinkin piirretty, monet alueen maihin, asukkaisiin ja alueisiin liittyvät akuutit ja pitkäjänteiset ilmiöt ovat samankaltaisia. Niiden kohtaamiseen tarvitaan rajat ylittävää yhteistyötä enemmän kuin rajanvetoa ja erillisten identiteettien luomista.

LISÄLUKEMISTA

- Aalto, Sari & Saara Vihko (2008). *The Idea of Europe: Continuity and Change*. Helsinki: Euroopan kulttuurisäätiön Suomen osasto. www.eurocult.fi/julkaisut/idea_of_europe.pdf (sisältää Ágnes Hellerin puheen Euroopasta)
- Aittokoski, Heikki (2016). *Kuolemantanssi*. Helsinki: HS-kirjat.
- Judt, Tony (2005). *Postwar: A History of Europe Since 1945*. London: Penguin Press.
- (2011). *Huonosti käy maan*. Suomenos Petri Stenman. Helsinki: Like. Alkuteos *Ill Fares the Land*, 2010.
- Kadarkay, Arpad (1991). *Georg Lukács. Life, thought and politics*. Oxford: Blackwell.
- Laclau, Ernesto (2005). *On Populist Reason*. London: Verso.
- Magris, Claudio (2000). *Tonava*. Helsinki: WSOY. Alkuteos *Danubio*, 1986.
- Nyysönen, Heino (tulossa). *Tasavallan loppu? Unkarin demokratian romahdus*. Jyväskylä: Atena.
- Palonen, Emilia (2012-). kirjoituksia *Politiikasta.fi*-verkkolehdestä.

KUN SUOMEA EI OLLUT

Suomen ”keksi” 1500-luvun puolimaissa Kustaa Vaasa. Osa-syynä oli suurvaltopolitiikka: kun Venäjän tsaari määräsi Ruotsin kuninkaan neuvottelukumppaniksi Novgorodin käskynhaltijan, piti tilanne tasoittaa. Läntisestä Suomesta muodostettiin Suomen herttuakunta. Juhana-herttualle luodun vaakunan eräs aihe oli Ruotsin keskiaikaisen mahtisuvun Folkungien leijona. Kun Juhana tuli kuningas, hän tilasi alankomaalaiselta Willem Boylta Kustalle hauta-muistomerkin, joka valmistui vuonna 1591. Tällä välin kuninkaan tituluuriin oli ehditty lisätä Suomen suuriruh-tinaan arvo, jota varten Boy yhdisteli tunnuksen Folkungien leijonasta ja Karjalan vaakunasta. Kokonaan vailla edeltäjiä ajatus ei ollut; entisistä Itämaista oli jo 1400-luvulla alettu käyttää nimeä Itämaa ja lopulta nimeä ”Finland”. Moderni kansallinen identiteetti perustettiin 1500-luvun symboleiden varaan. Sitä edelsi suurvaltakauden götistinen historiankirjoitus, jonka tavoitteena oli luoda mahtava menneisyys myös Suomen asujaimistolle. Osa historiakuvaa olivat sepitetyt tarinat Suomen muinaisista kuninkaista.

Vielä keskiajalla Suomea, sen maata tai kansaa ei ollut. Alueita ei jäsenetty ”kansojen”, etnisen ryhmän tai kielen mukaan, vaan tuomioyhteisöinä ja seutuina. Kansallishenki oli vieras, joskin yliopistot jakautuivat ”kansallisuuksiin” (*nationes*) ja hiippakunnista voitiin käyttää latinankielistä nimeä *patria*, isänmaa. Identiteetti vaihteli paikallisesta kokemuksesta ylipaikallisiin verkostoihin, joissa ”meisyys”, ”teisyys”, tuttuus ja toiseus olivat kokemuksellisesti liukuvia osia.

Suomen seuduista Suomi eli Varsinais-Suomi ja Häme mainitaan jo riimukivissä. Ensimmäiset tunnetut tuomioyhteisöt olivat 1200-luvun lopulla kirkon verotuk-sen sopijapuoliksi muodostetut Suomen, Ahvenanmaan, Hämeen, Uudenmaan ja Satakunnan sinettimaakunnat, joiden tunnukset olivat kristillisiä. Sittenkin joukkoon liittyivät Karjala, Pohjanmaa ja Savo. Pohjanlahden

ympäryys käsitettiin kauan Suomesta erillisenä alueena, jossa liminkalaiset uhkasivat vielä vuonna 1642 paeta verojaan ”Ruotsiin tai Suomeen”. Sisämaassa aukeni metsäsäämelaisten ja eränkävijöiden hallitsema erä- ja lapinmaiden sokkelo, joka annettiin viljelylle vuonna 1552. Nykyinen Lappi ja Saamenmaa eivät Peräpohjan rannikkoa lukuun ottamatta kuuluneet Ruotsin valtakuntaan.

Millaisilla nimillä nykyisen Suomen aluetta keskiajalla kutsuttiin? Kun lammilainen ritari ja Hämeen linnan vouti Olaf Nilsson (Tavast) 1450-luvulla listasi omistuksiaan, hän kirjoitti tiloistaan ”täällä Hämeessä”, ”alhaalla Suomessa” ja ”Uudellamaalla”. Tallinnan kirjeenvaihdossa Suomi näyttäytyy ”teidän puolenanne” tai joukkona ”saaristoja”, jonka asukkaat olivat linnanpäälliköiden, Ruotsin tai Tanskan kuninkaan alamaisia. Ruotsin, Turun, Raaseporin, Uudenmaan ja Viipurin saariston lisäksi puhutaan linnojen ”lääneistä” tai ”seuduista”. Maata kutsutaan Ruotsiksi tai Ruotsin valtakunnaksi ja sen asukkaat ovat ”ruotsalaisia”, ”suomalaisia” ja ”saksalaisia”, jossa ruotsalainen saattoi tarkoittaa mitä tahansa ryhmää. Kun paikkakuntia haluttiin sijoittaa tarkemmin, kirjoitettiin Kokemäen pitäjästä Suomessa, Pälkäneestä Hämeessä tai Viipurista Ruotsissa. Novgorodilaisten mukaan alueella sijaitsivat 1300-luvun alussa Sum ja Jem, Suomi ja Häme. Sitten seudun asukkaat olivat ”ruotsalaisia” tai ”nemtsejä”, mikä oli yleinen eislavilaisista käytetty termi. Keskiaikaisissa laeissa Suomenimistä kokonaisuutta ei mainita, mutta ei varsinaista Ruotsiakaan. Kansallisuuksina ja valtioina molemmat syntyivät vasta vuoden 1809 jälkeen. Porvoon valtiopäivät takasivat Suomelle autonomian ja Ruotsin ajan lait. Ruotsi muodosti Norjan kanssa personaaliunionin vuoteen 1905 saakka. Molemmassa kansallisvaltion syntyyn vaikuttivat Hegelin ajatukset kansallishengestä, jotka kulminoituivat 1800-luvun kansallisessa historiankirjoituksessa.

TAPIO SALMINEN

Valtion vallan rajat: orwellilaisia opetuksia

SAMI PIHLSTRÖM

Valtio käyttää valtaa kansalaisiinsa monin eri tavoin. Esimerkiksi autossa istuvan on pakko käyttää turvavyötä ja ansiotuloja saavan on maksettava tuloistaan veroa. Suomalainen mies on asevelvollinen ja joutuu siten suorittamaan joko varusmiespalveluksen tai siviilipalveluksen – muuten valtion valta vie hänet vankilaan. Äärimmillään valtion valta on väkivaltaa, jonka oikeutettu käyttö kuitenkin rajautuu armeijaan ja poliisiin.

Tällaisista ja lukemattomista muista vallankäytön muodoista ja rajoista säädetään laeilla, jotka demokraattisessa oikeusvaltiossa pohjautuvat vapailla vaaleilla valitun parlamentin päätöksiin. Valtion valta on lakeihin perustueensa määritelmällisesti legaaliala (lakien mukaista), mutta se ei välttämättä silti ole aina eikä kaikkien mielestä *legitiimiä*, jos koetaan, että säädetyltä lailta puuttuu moraalinen oikeutus. Siksi esiin nousee toistuvasti moraalialisia ja poliittialisia vaatimuksiala muuttaa vallitsevaa lainsäädäntöä. Esimerkiksi Suomessa säädettiin laajan kansalaiskeskustelun jälkeen uusi avioliittolaki, joka mahdollistaa avioliiton samaa sukupuolta olevien välillä. Vanhassa avioliittolainsäädännössä valtio käytti valtaa monien mielestä epälegitiimillä tavalla rajoittaessaan homoseksualien oikeutta solmia avioliitto rakastamansa ihmisen kanssa.

Vuodesta 2017 Suomessa on voimassa tässä suhteessa laajalti legitimiimmäksi koettu lainsäädäntö.

Liberaaleissa länsimaisissa demokratioissa onkin totuttu ajattelemaan, ettei valtion valta ulotu, eikä sen missään tapauksessa pidä ulottua, läheskään kaikkialle. Valtion ulottumattomissa ovat esimerkiksi yksilöiden ja perheiden taloudelliset päätökset omistaa, ostaa tai myydä yksityistä omaisuutta (paitsi tietenkin verotuksen kautta, koska veroja ei voi jättää maksamatta ilman sanktioita), heidän poliittiset näkemyksensä, maailmankatsomukselliset ajattelutapansa (esimerkiksi uskonto tai uskonnottomuus) ja käsityksensä moraalista sekä muista elämän tärkeistä asioista, rakkaudesta ja ihmissuhteista puhumattakaan. *Liberalismin* perinteessä katsotaan, että ihmiset ovat ja heidän tulee olla vapaita valitsemaan, mitä he ajattelevat tällaisista yksilöllisistä asioista ja miten he niiden alueella toimivat, kunhan heidän vapautensa ajatella ja toimia ei rajoita muiden vastaavaa vapautta. Yksilönvapautta voidaan pitää perustavana ihmisoikeutena, jota mikään valtio ei voi legitimiesti rajoittaa.

Totalitarismissa valtion valta voi kuitenkin ulottua tällaisiinkin mielipiteen- tai ilmaisunvapauden piiriin kuuluviin asioihin, jolloin yksilön oikeuksia helposti poljetaan. Karkeimmillaan vaikkapa natsi-Saksassa, Neuvostoliitossa tai nykyisessä Pohjois-Koreassa kansalaisten oikeudet valita esimerkiksi asuinpaikkansa, puolisonsa, ammattinsa tai poliittiset ajattelutapansa ovat olleet hyvin rajoitetut. Vainon ja väkivallan uhka pitää näitä rajoituksia voimassa. Yksilön oikeuksien ja vapauksien edelle asettuu aina valtiokokonaisuuden etu, ja valtion kontrolli kurottuu hyvin laajalle yksityiselämään. Siinä missä liberaaleissa demokratioissa ihmisillä on laajat vapaudet ja oikeudet

etsiä ja toteuttaa hyvää elämää omien yksilöllisten käsitystensä ja ihanteittensa mukaan (muiden ihanteita loukkaamatta), totalitarismissa tuollaisia vapauksia ei ole, vaan hyvän elämän ihanne on annettu etukäteen – valtiokeskeisesti. Yksilön on tarvittaessa uhrauduttava kokonaisuuden puolesta.

Kuitenkaan edes historiallisesti kaikkein kärjistyneimmissä totalitaarisissa valtioissa vallan ei ole ajateltu voivan ulottua ihmisten *ajatuksiin* ja kansalaisten ”mielen sisälle”. Toki ajatusten *ilmaisemisen* vapautta on rajoitettu, usein hyvinkin rajusti ja väkivaltaisesti, koska toisinajatteli joita on vainottu ja salainen poliisi on tarkkaillut ihmisten yksityisissäkin tilanteissa esittämiä mielipiteitä. Ajatusten *sisältöjen* rajoittamista sen sijaan pidetään mahdottomana. Jos joku ajattelee, että lumi on valkoista, mikään tuntemamme valtiomahti ei voi muuttaa tuota ajatukseksi, jonka mukaan lumi olisi vihreää. Myös todellisuus itse – ja se, vastaavtko ajatukset tai väitteet todellisuutta vai eivät, eli ovatko ne tosia vai epätosia – on katsottu valtion vallasta riippumattomaksi. Vaikka erilaisin aivopesumekanismien olisikin saatu ihmiset uskomaan, että lumi on vihreää, tämä ei olisi muuttanut valkoista lunta vihreäksi.

Tällaisen viimeisenkin valtion vallankäytön rajoitteen häivyttäminen kuitenkin kuvitellaan erittäin kiinnostavasti ja pelottavasti brittiläisen kirjailijan ja esseistin George Orwellin romaanissa *Nineteen Eighty-Four* (suomennos *Vuonna 1984*). Teoksen käsittely tarjoaa siis erityisen kiinnostavan näköalan otsikon aiheeseen. Orwellin kirjan yksi pääteema on *totuuden käsitteen merkitys* elämässämme. Totuuden ja epätotuuden välistä erottelua kai voidaan pitää asiana, johon valtion valta ei äärimmäisessäkään totalitarismissa ulotu – vai voidaanko?

VUONNA 1984

Orwellin vuonna 1949 ilmestynyt *Nineteen Eighty-Four* esittelee tulevaisuuden yhteiskunnan, jota hallitsee itsevaltaisesti Puolue. Lähes kaikki myöhemmät dystopiakirjat ja -elokuvat (kuten myös television ”Big Brother” -ohjelma) ovat saaneet tästä teoksesta vaikutteita. Siitä on peräisin sanonta ”Isoveli valvoo”: Puolueen valvontakoneisto ulottuu ”Isonveljen” tarkkailevan katseen kautta kansalaisten yksityisimpiinkin asioihin. Kukaan ei voi tehdä yksityisesti yhtään mitään. Kaikkea katsellaan koko ajan, eikä mitään yksityisiä tiloja edes ole. Puolueen linjasta poikkeavia kohtaa ankara rangaistus. Puolueen johdolla kehitetään myös ”uuskieltä” (*Newspeak*), joka kääntää asioita vastakohtikseen: sota on rauhaa ja orjuus on vapautta.

Orwellin maailma muistuttaa historiasta tuttuja totalitaarisia yhteiskuntia, kuten Neuvostoliittoa ja natsi-Saksaa. Sen totalitarismi on kuitenkin vielä paljon äärimmäisempää, koska kansalaisten valvonta on viety paitsi tekojen ja puheiden myös kaikkein yksityisimmän ajattelun alueelle.

Kirjan päähenkilö Winston ja hänen rakastettunsa Julia yrittävät säilyttää Puolueesta ja Isostaveljestä riippumattoman pienen yksityisen tilan, tässä lopulta kuitenkin onnistumatta. Kirjan viimeisessä osassa kuvataan kiinni jääneen kapinallisen Winstonin ja Puolueen terrorikoneistossa työskentelevän O’Brienin keskusteluja. Winstonia kiduttamalla O’Brien saa tämän uskomaan ilmeisiä epätotuuksia, kuten $2 + 2 = 5$, ja samalla myöntämään, että Puolueen valta tosiaan ulottuu myös tällaisiin asioihin eli että jopa matemaattiset totuudet ja epätotuudet ovat riippuvaisia Puolueen kannasta. Winstonin minuuksessa romahuttaa O’Brienin käsittelyssä muutenkin: hän on valmis pettämään rakastettunsa. Lopulta Winston rakastaa Isoaveljeä.

Orwellin romaani käsittelee paljon syvempiä ja vakavampia teemoja kuin ilmaisun ”orwellilainen maailma” populaarista käytöstä tai tosi-tv-ohjelma Big Brotherin suosiesta voitaisiin päätellä. Yksi teoksen peruskysymyksistä koskee objektiivisen totuuden käsitettä. Juuri tämän kysymyksen kautta on kiinnostavaa lähestyä valtion – tai periaatteessa minkä tahansa vallankäyttäjän – vallan rajoja. Kyse ei ole vain legitiimin vallan vaan ylipäänsä *mahdollisen* vallan rajoista.

Winstonin ja O’Brienin filosofinen kiista romaanin loppupuolella – kiista, jonka O’Brien väkivalloin voittaa – käsittelee muun muassa sitä, miten voimme perustella todellisuutta koskevia uskomuksiamme ja väitteitämme. Winston uskoo – aluksi – tosiksi eräitä historian tapahtumia koskevia väitteitä, joita Puolue ei hyväksy. Vastaavasti hän pitää epätosina eräitä Puolueen viralliseksi totuuksiksi julistamia väitteitä, kuten sitä, että lentokone keksittiin vasta Puolueen tultua valtaan. Hänellä on näiden uskomustensa tueksi todistusaineistoa, esimerkiksi valokuvia. Puolue käyttää kuitenkin rajatonta valtaa ja voi kontrolloida valokuvia ja kaikkea muutakin mahdollista todistusaineistoa, jota historian tapahtumista on saatavilla. Kaikki Puolueen kannan vastaiset todisteet voidaan tuhota. O’Brienin mukaan Puolue ei siksi kontrolloi vain sitä, mitä ihmiset saavat tai voivat uskoa, vaan lopulta myös sitä, mikä *on* totta ja mikä epätotta.

O’Brienin mukaan Puolueen valta ei siis rajoitu sen määräämiseen, mitä historian tapahtumista saa ajatella ja mitä todistusaineistoa niistä voi tai pitää säilyttää. Tähänhän kykeni myös Neuvostoliiton kommunistinen puolue – ja samaa pyrkivät tekemään jotkin nykyisistäkin valtioista, esimerkiksi Pohjois-Korea. Etenkin Stalinin Neuvostoliitossa

oli tapana retusoida virallisia valokuvia niin, että poliittisesti arveluttaviksi muuttuneet henkilöt poistettiin niistä. Tällainen valtion vallankäyttö muuttaa ja ohjaa kansalaisten kykyä tuntea historiaa ja ilmaista sitä koskevia käsityksiä, ja samaan päämäärään pyritään muun muassa kontrolloimalla historian oppikirjojen sisältöjä. Orwellin romaanissa kuvitellun valtion valta ei kuitenkaan rajaudu tällaiseen historian muistamisen edellytysten muokkaamiseen. Puolue määrää paljon radikaalimmin siitä, *mitä historiassa on tapahtunut*. Historialliset totuudet (ja epätotuudet) ovat riippuvaisia Puolueen näkemyksestä. Jos tuo näkemys muuttuu, myös historia muuttuu. Romaanissa tämä on tarkoitus ymmärtää kirjaimellisesti: jos Puolue sanoo, että historiasta on ajateltava eri tavalla kuin ennen, historia muuttuu Puolueen kannan mukaiseksi. Muutos ei siis koske vain ihmisten ajattelua vaan ajattelun kohdetta. Ajattelulla ei oikeastaan olekaan siitä itsestään riippumatonta kohdetta.

Voidaan väittää, että todellisissa totalitaarisissa valtioissa olisi kyse orwellilaisesta historian muuttamisesta, kun niissä kirjoitetaan historiaa uuteen uskoon ja poistetaan käytöstä virallisten totuuksien vastaisia oppikirjoja. Tämä olisi kuitenkin vakava väärinymmärrys. Tosiasialliset totalitaariset valtiot ovat tunnetusti muokanneet kansalaistensa historiakäsityksiä ja historiaa koskevia *uskomuksia* monin tavoin, mutta radikaaleimmillaankaan niiden historiapolitiikkaan ei ole sisältynyt oletusta siitä, että historian ”uudelleen kirjoittaminen” vaikuttaisi ajassa taaksepäin historian tapahtumiin ja muuttaisi niitä. Orwellin maailma on paljon pelottavampi: historiallinen totuus – tai totuus ylipäänsä – ei ole riippumaton vallankäyttäjän historiaa koskevista tulkinnoista. ”Normaaleissa” totalitarismeissa tuollainen riippumattomuus pikemminkin

oletetaan kuin kielletään, koska muuten historiaa koskevien käsitysten ja todistusaineiston kontrolloimisessa ei olisi mitään mieltä: on nimenomaan tarpeen estää ihmisiä tuntemasta ”oikeaa” totuutta, todellista historiaa. O’Brienin näkemyksessä tuo ero on kadonnut.

TOTUUDEN KÄSITE JA VALLAN RAJAT

Orwellin kirjan merkitys on osin siinä, että hän onnistuu vakuuttavasti kuvittelemaan, kuinka totaalinen aivopesu on mahdollista. O’Brien onnistuu saattamaan Winstonin tilaan, jossa tämä ikään kuin omasta vapaasta tahdostaan – tai siitä, mitä tuosta tahdosta on silloin vielä jäljellä – sitoutuukin aiemmin epätosina pitämiinsä käsityksiin maailmasta, historiasta, jopa matematiikasta – aivan kaikesta.

Nineteen Eighty-Four kuvaa siksi maailmaa, jossa totuuksien *tavoitteleminen* on käynyt mahdottomaksi ja jossa objektiivisen, ihmisten mielipiteistä riippumattoman totuuden käsite on murentunut tai jopa kokonaan kadonnut. Totuuksia ei voi enää uskoa tai pyrkiä uskomaan sillä perusteella, että ne *ovat* tosia yksilön uskomuksista riippumatta. Jotkin tietyt todet väitteet ovat tosia sen vuoksi, että joku tai jokin – Puolue, valtio, totaalinen vallankäyttäjä – uskoo niiden olevan tosia ja väittää niitä tosiksi. Totuus ei olekaan enää se perusta, jota vasten ihmisten (yksilöiden tai yhteisöjen) mielipiteitä mitataan, vaan tietty etuoikeutettu mielipide – valtion rajoittamattomaan valtaan perustuva mielipide – ratkaisee perustavalla metafyyisellä tasolla, mikä on totta ja epätotta. Näin *ei* suinkaan ajatellut Neuvostoliiton kommunistinen puolue eikä Saksan natsipuolue. Ne joutuivat hyväksymään valtion vallasta riippumattoman totuuden ja turvautumaan historiallisten

totuuksien huolelliseen kätkentään ja muunteluun. Äärimmäisessä totalitarismissa historian tulkintojen kontrollointi käy lopulta tarpeettomaksi, koska kaikkien käsitykset historiasta ja kaikesta muustakin mukautuvat ”itsestään” vallankäyttäjän käsityksiin.

Äärimmäisen totalitarismin maailmassa on mahdollonta harjoittaa älyllistä toimintaa tai tutkimusta. Ei voida pyrkiä selvittämään, miten asiat ovat, koska ne eivät ylipäinsä *ole* millään tietyllä objektiivisella tavalla. Kaikki on riippuvaista auktoriteetista, vallankäyttäjistä, joka mahtikäskyllään sanelee, miten asiat ovat. Voitaisiin tietenkin ajatella, että objektiivinen tutkimus voisi periaatteessa kohdistua vallitsevan vallan käsitykseen siitä, miten asiat ovat. Voitaisiin pyrkiä selvittämään, mitä tuo suvereeni valtataho ajattelee jostakin asiasta, ja suorittaa tuo tutkimus objektiivisuuden ja riippumattomuuden kriteerejä noudattaen. Ongelmalliseksi tämänkin tekee kuitenkin se, että Orwellin romaanissa Puolueen käsitys mistä tahansa asiasta voi muuttua milloin tahansa. Puolueen mielipide itsessään ei siksi tarjoa pysyvää, muuttumatonta mittapuuta sille, mikä on totta, koska tuo mielipide ei alistu kiinteäksi, objektiiviseksi tutkimuskohteeksi. Puolue voi täysin mielivaltaisesti muuttaa käsitystään mistä tahansa, jopa siitä, mikä sen käsitys on ja voiko käsityksiä muuttaa (tai onko sillä ylipäinsä käsityksiä mistään), eikä sen tarvitse perustella tällaisia muutoksia mitenkään. Mittapuuta ei yksinkertaisesti ole, ja tämä juuri on absoluuttista valtaa.

Olisi mahdollista ehdottaa, että tässä yhteydessä olisi hyödyllistä erottaa toisistaan totuus esimerkiksi luonnontieteissä käytettynä objektiivisena käsitteenä ja inhimillistä kulttuuria tutkivissa tieteissä, kuten historiassa, käytettävänä tulkinnallisena käsitteenä. Tämä ero ei kuitenkaan

ole Orwellin romaania tarkasteltaessa merkityksellinen. Teos nostaa esiin kysymyksen hyvin perustavasta totuuden käsitteeseen itseensä kuuluvasta piirteestä, paljon perustavammasta kuin erot totuuden käsitteen tieteenalakohtaisissa käyttötavoissa. Ajatus totuuden periaatteellisesta riippumattomuudesta kaikkien auktoriteettien mielipiteistä ei myöskään edellytä minkään tietyn filosofisen totuusteorian, esimerkiksi perinteisen vastaavuus- eli korrespondenssiteorian, hyväksymistä.

On tärkeää huomata, että näkemys, jonka mukaan totuus maailmasta (historiasta, matematiikasta, kaikesta) on riippuvainen valtiiovallan tai muun auktoriteetin käsityksistä, perustuu itsekin lopulta kehämäisesti vain tuohon samaan auktoriteettiasemassa olevaan käsitykseen. Tuota käsitystä totuuden luonteesta ei voida kumota millään oletetulla perustavammalla teorialla totuuden objektiivisuudesta tai riippumattomuudesta. Siksi edellä luonnosteltu ajatus totuuden objektiivisuudesta ja riippumattomuudesta ei – ikävä kyllä – toimi argumenttina O'Brienin totuuskäsitystä vastaan. Kerta kaikkiaan mikään ei rajoita Puolueen valtaa kontrolloida totuuksia – jopa totuuden käsitettä itseään koskevia totuuksia. Juuri tämän rajoittamattomuuden seuraukset ovat hyvin vakavia. Orwellilaisessa maailmassa ei oikeastaan ole enää mahdollista edes ajatella. Winstonin koko ajatteleva minuus romahtaa.

Vaikka Orwell kuvittelee hyvin äärimmäisen yhteiskunnan, jota raaihin totalitaariset valtiot eivät ole todellisessa maailmassa pystyneet edes likimain toteuttamaan, hänen romaaninsa opetuksilla on paikkansa myös yksilönvapauksia ja demokratiaa korostavissa ”vapaisissa” länsimaissa. Nykyajassa on paljon sellaisia piirteitä, jotka kyseenalaistavat riippumattoman totuuden etsinnän

itseisarvoisena pyrkimyksenä. Kulttuuri on täynnä ”ääniä” – sosiaalisen median päivityksiä, tykkäyksiä, kaikenlaista hälinää – joiden ei ole tarkoitukseen esittää totuutta mistään ja jotka eivät noudata totuuden ja epätotuuden logiikkaa. Ehkä myös vapaiden, avointen yhteiskuntien asukkailta on jossain määrin hämärtynyt se, että tosia väitteitä tulisi uskoa tosiksi nimenomaan sen vuoksi, että ne ovat tosia. Monet uskovat erilaisia asioita esimerkiksi siksi, että niiden uskominen tuntuu kivalta, siksi, että muutkin uskovat niihin tai että ne ovat ”cooleja” tai hauskoja käsityksiä. Uskomista ja totuuksia ei määrää mikään auktoriteetti: ne eivät perustu valtion julmaan vallankäyttöön. Tästä huolimatta 2000-luvun länsimaisenkin ihmisen vapaus uskoa siihen, mitä hän pitää totena, juuri sen vuoksi, että hän tosiaan uskoo sen olevan objektiivisesti totta, saattaa olla yhä pahasti kadoksissa kuin Winstonilla. Ainakaan ei ole selvää, että aina tavoittelisimme totuutta siinä totuuden käsitteen merkityksessä, jossa totuus on uskomuksistamme riippumaton. Tämä ei seuraa valtion rajoittamattomasta vallasta vaan pikemminkin yksilöiden rajoittamattomista vapauksista etsiä jokseenkin sattumanvaraisesti ja mielivaltaisten impulssien ohjaamina minkä tahansa uskomus-, virike- ja kuvavirran vietäviksi. Esimerkiksi kritiikittömän konsulttijargon kaikkialle yhteiskuntaan levittäytyvine latteuksineen vähentää kansalaisten positiivista vapautta uskoa totuuksia niiden totuuden vuoksi miltei yhtä vääjäämättömästi kuin totalitaariset pakkokeinot.

Orwellin romaani on kauhistuttava siksi, että O'Brien voittaa. Kirjassa ei ole mitään positiivista sanomaa, vaan sen lopputulema on lohduksen: äärimmäisellä väkivallalla voidaan turmella totuus ja ihmisen sielu. O'Brien nimenomaan tuhoaa Winstonin ajattelukyvyyn, sekä tiedollisen

että moraalisen harkinnan. Orwellin valtava merkitys piilee siinä, että hän on onnistunut kuvittelemaan O'Brienin hämmentävän hahmon. Kuten 1900-luvun jälkipuoliskon ja 2000-luvun alun merkittävimpiin yhdysvaltalaisfilosofeihin lukeutuva Richard Rorty on Orwellia käsittelevässä esseessään todennut, Orwell *ei* esitä, että O'Brienilla olisi virheellinen käsitys totuudesta, historiasta, ihmisestä tai maailmasta tai että jossakin filosofisessa merkityksessä hän lopulta sittenkin ”häviäisi”. Orwell osoittaa vain, että O'Brien on vaarallinen ja mahdollinen. Käsittelemme siitä, että ihmisillä on perustavia ihmisoikeuksia, joita mikään Puolueen kaltainen vallankäyttökoneisto ei voi heiltä viedä, on historiallisesti satunnaisten kehityskulujen ja ajattelutapojen tulos. Se voidaan turmella, jos vallankäytölle ei ole pidäkkeitä. Ihmisoikeudet eivät ole historiallisen muutoksen yläpuolella olevia ikuisia ja pysyviä periaatteita. Ihmisarvoinen elämä ja tulevaisuus edellyttävät, että ihmiskunta käy jatkuvaa keskustelua arvoista ja ihmisoikeuksista ja vaalii jatkuvasti vapautta pienin, mutta tärkein teoin. Tästä olemme kaikki vastuussa.

Moni filosofi on pitänyt Orwellin romaania *realismin* puolustuksena siinä mielessä, että teoksen sanomana on nähty huoli objektiivisen totuuden käsitteen kohtalosta – huoli, johon edellä olen omassa Orwell-luennassani pienin varauksin liittynyt. Rorty kuitenkin korostaa, että totuutta tärkeämpi käsite on *vapaus*. Hänen Orwell-esseeseensä sisältyy yksi hänen tunnetuimmista toteamuksistaan: ”jos pidetään huolta vapaudesta, totuus voi pitää huolta itsestään”. Rortyn kriitikot, kuten hänen Orwell-luennastaan laajan esseen kirjoittanut James Conant, ovat huomauttaneet, että Rortyn kritiikki osuu vain filosofian perinteen metafyyfiseen, totuuden korrespondenssiteorian

mukaiseen totuuskäsitykseen. Totuuden käsitteen tavanomaisemmassa, arkisemmassa merkityksessä Orwellin teoksen voidaan kyllä katsoa puolustavan objektiivista, mielipiteistämme riippumatonta totuutta ja osoittavan, kuinka totuuden käsitteen tuhoutuminen romuttaa kyvyn ylipäänsä ajatella. Tässä kiistassa tuntuu luontevalta asettua Conantin puolelle Rortya vastaan.

Orwellin *Nineteen Eighty-Four* tarkastelee vapauden, totuuden ja vallan käsitteiden ohella kärsimystä. Inhimillisen kärsimyksen syistä ja oikeutuksesta on keskusteltu laajasti uskonnonfilosofiassa ja teologiassa erityisesti niin kutsuttujen *teodikea*-argumenttien yhteydessä. Teodikealla tarkoitetaan yritystä osoittaa, että Jumalalla on viime kädessä hyvä peruste sallia kärsimystä. Teodikea-ajattelusta on myös sekulaareja versioita, joissa kärsimys oikeutetaan esimerkiksi historiallisella välttämättömyydellä tai päämäärällä. Orwellin romaania on aihetta lukea paitsi dystopiana myös (sekulaarina) *antiteodikeana*, jonka mukaan inhimilliselle kärsimykselle ei voida antaa mitään oikeutusta. O'Brienin (utooppinen) narratiivi pyrkii oikeuttamaan Winstonin kärsimyksen Puolueen vallan näkökulmasta. Vallan väärinkäytön vastustamiseen sen sijaan sisältyy ehdottomasti ajatus kaikkien viattoman kärsimyksen oikeuttamispyrkimysten turmeltuneisuudesta.

Myös totuuden käsitteen asema tuollaisten oikeutuspyrkimysten vastustamisessa – toisin sanoen antiteodikea-ajattelussa, olipa se teologista tai sekulaaria – on ratkaisevan tärkeä, koska kärsimyksestä täytyy voida puhua ja kertoa todesti. Kertomuksen kuulijalla on oltava käytössään riittävän rikas kieli, jotta hän voi todella ymmärtää, mistä kuvatussa kärsimyksessä on kysymys. Pahimpia vallan väärinkäytön tapoja on kielen näivettäminen

orwellilaiseksi *Newspeakiksi*. Tämä voidaan tehdä paitsi valtion totalitaarisin alistusmekanismein myös heikentämällä näennäisen demokraattisesti ja avoimesti kriittisen ajattelun edellytyksiä – vaikkapa rajuin koulutusleikkauksin. (Olen Sari Kivistön kanssa käsitellyt laajemmin Orwellin dystopian suhdetta antiteodikea-ajatteluun: Kivistö & Pihlström 2016, Pihlström & Kivistö 2016.)

TOTUUS JA VAPAAUS, POLITIIKKA JA KIRJALLISUUS

Vapaus ja totuus liittyvät lopulta kiinteästi yhteen, vaikka Rorty tavallaan asettaa ne vastakkain. Vaaliessamme vapautta uskoa siihen, mitä itse vilpittömästi pidämme totena, vaalimme myös totuuden käsitettä itseään, toden ja epätoden välistä erottelua. Samalla oletamme, että totuus on uskomuksestamme riippumatonta ja että voimme erehtyä sen suhteen. Ilman vapauden ja totuuden käsitteitä emme oikeastaan voi lainkaan toimia, emme muodostaa maailmaa koskevia käsityksiä, emme edes ajatella. Nämä käsitteet ovat haavoittuvaisia, ja niiden suojelemiseen tarvitaan sekä politiikkaa että kirjallisuutta. Orwell onnistuu romaani-kirjailijana puolustamaan vapautta paljon väkevämmin kuin useimmat vapaudesta latteuksia lausuvat poliitikot.

Sekä politiikka että kirjallisuus rajoittavat siis valtion valtaa omalla tavallaan. Poliitiikka ei ole vain häikäilemättömyyttä vallan tavoittelua vaan keskustelua siitä, miten ihmiselämän yhteisölliset asiat tulisi järjestää. Tällainen keskustelu ei onnistu ilman riittävän sofistikoitunutta kieltä, jolla tärkeistä asioista voidaan puhua. Se ei myöskään onnistu ilman totuuden ja epätotuuden kaltaisia käsitteitä, jotka mahdollistavat maailmasta puhumisen ja ajatusten kriittisen vertaamisen siihen, miten asiat ovat tai saattavat olla.

Parhaimmillaan politiikka ja kirjallisuus yhdessä vaativat sellaista kieltä, jossa voimme kliseisiin ja ”uuskieleen” sortumatta puhua ihmiselämän olennaisista asioista, kuten vapaudesta. Kaunokirjallisuuden moraalinen ja poliittinen merkitys on näin hyvin syvälinen, eikä se rajaudu ainoastaan esimerkiksi moraalisten tunteiden rekisterin avaamiseen (vaikka sekin on tärkeä tehtävä). Kirjallisuus pitää yllä kielen monimuotoisuutta, mikä samalla edistää kykyämme ajatella vapaasti, toisin sanoen avaa ja pitää jatkuvasti avoimena sellaista vapauden tilaa, johon valtion tai minkään muunkaan vallankäyttäjän toimet eivät saa puuttua.

LISÄLUKEMISTA

- Conant, James (2000). Freedom, cruelty, and truth: Rorty versus Orwell. Teoksessa Robert B. Brandom (toim.): *Rorty and His Critics*. Oxford, MA & Cambridge: Blackwell, 268–341.
- Kivistö, Sari & Sami Pihlström (2016). *Kantian Antitheodicy: Philosophical and Literary Varieties*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Orwell, George (1992). *Nineteen Eighty-Four*. Ilmestynyt alun perin 1949. London: Penguin. Teoksen viimeisin suomennos *Vuonna 1984* on vuodelta 1999, Raija Mattila, WSOY.
- Pihlström, Sami & Sari Kivistö (2016). Kärsimyksen todellisuus: Filosofian ja kirjallisuudentutkimuksen keinoin teodikeoiden tuolle puolen. *Vartija* 1/2016, 4–14.
- Rorty, Richard (1989). The last intellectual in Europe: Orwell on cruelty. Teoksessa Richard Rorty: *Contingency, Irony and Solidarity*. Cambridge: Cambridge University Press, 169–188.
- (2000). Response to Conant. Teoksessa Robert B. Brandom (toim.): *Rorty and His Critics*. Oxford, MA & Cambridge: Blackwell, 242–350.

MITEN TASAVERTAISTA ON PÄÄSY TIETOON JA INFORMAATIOON SUOMESSA?

Eri viestintäpolitiikan toimijat jakavat periaatteessa käsityksen siitä, että viestintäpolitiikan keskeisenä tavoitteena on kansalaisten demokraattisten oikeuksien edistäminen ja informoitu kansalaisuus. Pyrkimyksenä on, että yhteiskunnan jäsenet kykenevät tekemään parhaaseen tietoon perustuvia valintoja. Ehkä tärkeimpänä kansainvälisenä dokumenttina tässä toimii YK:n Ihmisoikeuksien julistus, jossa jäsenvaltiot ovat sitoutuneet edistämään sanan- ja ilmaisuvapautta, tiedon julkisuutta sekä kansalaisten tiedonsaantia ja sivistyksellisiä oikeuksia.

Ihmisoikeuksien julistus ja sitä konkretisoivat kansainväliset sopimukset eivät kuitenkaan toteudu itsestään. Maiden välillä onkin suuria eroja siinä, miten esimerkiksi sananvapautta tai tiedon julkisuutta edistetään. Sopimusten saattaminen voimaan myös käytännössä ja oikeudellisesti sitoviksi ei käy käden käänteessä. Tutkijat ja kansalaisliikkeet ovat alkaneet puhua kansalaisten viestinnällisistä oikeuksista (*information and communication rights*). Tavoitteena on saada viestinnälliset oikeudet osaksi kansallista (ja kansainvälistä) lainsäädäntöä.

Suomessa tärkein viestinnällisiä oikeuksia määrittävä säädös on perustuslaki, josta voidaan johtaa muun muassa sananvapautteen, julkisuusperiaatteeseen ja vähemmistöjen oikeuksiin liittyviä viestinnällisiä velvoitteita. Alemman tasoiseen lainsäädäntöön kuuluvat muun muassa julkisuuslaki, laki Yleisradiosta, sananvapauslaki, kielilainsäädäntö sekä vuoden 2014 tietoyhteiskuntakaari.

Millainen on viestinnällisten oikeuksien tilanne Suomessa? Niiden toteutumista voidaan tarkastella viidestä eri näkökulmasta. Ensimmäinen niistä koskee pääsyä viestintäverkkoihin: miten tasavertaiset mahdollisuudet kansalaisilla on päästä tiedon lähteille, tietojen jakelumuodosta tai teknologiasta riippumatta? Pelkkä pääsyn turvaaminen ei kuitenkaan riitä viestinnällisten oikeuksien toteutumiseen,

vaan kansalaisten saatavilla on oltava yhtäläisin ehdoin myös paras saatavilla oleva tieto ja asiantuntemus. Jotta tiedosta olisi kansalaisille käytännön hyötyä, heillä on oltava tietynlaista toimintakykyä ja taitoja. Kansalaisella tulisi olla myös mahdollisuus vaikuttaa päätöksentekoon, mikä edellyttää, että viestintäjärjestelmä tukee avointa ja vuorovaikutteista julkista keskustelua, dialogisuutta. Viime aikoina on entisestään korostunut myös kansalaisten oikeus yksityisyyteen: internetin ja mobiilin viestinnän myötä meistä kerätään entistä enemmän henkilökohtaisia tietoja, joiden käyttöä emme kykene juurikaan valvomaan.

Ongelmana on, että vaikka kaikki edellä mainitut oikeudet ovat periaatteessa olemassa ja kansalaisten tasavertaisuus tiedon ja informaation suhteen on Suomessa lainsäädännössä turvattu, käytännössä tilanne on toinen. Esimerkiksi kansalaisten yksityisyyden suojaa on entistä hankalampaa valvoa, kun median käyttö perustuu enenevästi henkilökohtaiseen kirjautumiseen palveluihin. Sen myötä meidän arkitoimistamme ja käyttäytymisestämme kerätään jatkuvasti tietoja – mitä ostamme, mitä katsomme, mitä luemme, missä liikumme ja kenen kanssa viestimme – joiden käyttöä emme pysty tehokkaasti valvomaan. Tätä kehitystä ja sen vaikutuksia demokratialle on alettu pohtia vakavammin vasta viime aikoina. Kuka valvoo ja millä keinoin tätä ”algoritmien valtaa”?

HANNU NIEMINEN

Kolmas tie: restoratiivinen oikeus ja rikosten sovittelu

HENRIK ELONHEIMO

Millä tavoin suhtaudumme konflikteihin? Millaisia reagoititapoja meillä on niihin ja kuinka järkeviä tai menestyksekkäitä ne ovat? Konfliktin ja toisen osapuolen *välttäminen* on yleinen toimintapa, mutta se ei paranna perusongelmia eikä ihmissuhteita. Ongelmien ratkaiseminen *väkivallan* avulla laajentaa ja ylläpitää konfliktia ja on sekä lain että moraalin perusteella hylättävä keino. *Neuvottelu* edellyttää valtasapainoa osapuolten välillä, mitä sovittelussa ei aina ole. *Oikeuslaitoksen* puoleen kääntyminen taas on hidas, kallis ja muodollinen keino, joka heikentää ihmissuhteita eikä ratkaise perusongelmia. Ainakin toinen osapuoli on oikeusprosessin jälkeen tyytymätön hävittyään juttunsa. Näiden mallien puutteisiin pystyy vastaamaan *restoratiivinen oikeus*, joka luottaa osapuolten välisen kohtaamisen ja dialogin voimaan.

Sovittelua sanotaan oikeuden megatrendiksi, uudeksi paradigmaksi, joka haastaa muodollisen lainkäytön ja perinteiset rangaistuksia tai hoitoa painottavat oikeussuunnaukset. Tässä kirjoituksessa tarkastelen sitä, mitä sovittelu ja sen taustalla oleva restoratiivinen oikeusajattelu tarkoittavat.

KONFLIKTIEN JA RISTIRIITATILANTEIDEN SOVITTELUA

Restoratiivinen oikeus (*restorative justice*) voidaan suomentaa termillä *korjaava oikeus*, mutta kirjallisuudessa restoratiivinen oikeus on vakiintunut 1990-luvulta lähtien yleistermiksi, joten suosin sitä yhtenäisyyden vuoksi. Restoratiivinen oikeus on rikosten sovittelun akateeminen taustateoria, mutta se vaikuttaa myös muiden sovittelualueiden taustalla. Erilaiset sovittelum muodot voivat olla enemmän tai vähemmän restoratiivisia; restoratiivinen oikeus muodostaa jatkumon.

Restoratiivisen oikeuden ydinmääritelmän mukaan *kaikki, joita rikos on koskettanut, kokoontuvat yhteen ulkopuolisen koollekutsujan avulla keskustelemaan rikoksesta, sen seurauksista ja siitä, mitä sen johdosta pitäisi tehdä*. Rikoksen sijaan voidaan puhua myös yleisemmin konflikteista, koska rikos on juridinen termi ja restoratiivisen menettelyn avulla voidaan käsitellä myös muita ongelmallisia tilanteita kuin varsinaisia rikoksia.

Sovittelu on löytänyt tiensä esimerkiksi kouluihin ja työpaikoille. Suomalaisessa Verso-hankkeessa oppilaista on koulutettu vertaissovittelijoita, jotka sovittelevat toistensa konflikteja. Työelämässä sovitellaan niin sanottuja lämpimiä konflikteja, mistä tyyppiesimerkki on työpaikkakiusaaminen. Arkikielessä sovittelu saatetaan liittää työmarkkinaneuvotteluihin, mutta tällainen aineellisista eduista käytävä neuvottelu edustaa kylmää konfliktia, mikä ei ole tässä tarkoitettua sovittelua.

Sovittelua hyödynnetään myös paikallisyhteisöjen ristiriitatilanteissa. Tuore esimerkki tästä on vastaanotto-keskuspaikkakunnilla käytetty naapurustosovittelu, jonka tarkoituksena on edistää vuoropuhelua kantaväestön ja

tulokkaiden välillä. Erilaisissa projekteissa myös maahanmuuttajia on koulutettu sovittelijoiksi. Norjassa ja Suomessa on ideoitu katusovitteluhankkeita, joiden avulla on pyritty reagoimaan nopeasti nuorten rikoksiin. Myös kansainvälisiä sekä eri kansanryhmien välisiä konflikteja sovitellaan. Etelä-Afrikan totuuskomissio on tunnetuimpia esimerkkejä restoratiivisen oikeuden käytöstä laajamittaisiin ja vakaviin ihmisoikeusloukkauksiin.

Vaikka yleisin ja antoisin restoratiivinen metodi on se, että osapuolet kohtaavat, sovittelija voi myös toimia välittäjänä, jos riitatilanteen osapuolet eivät halua tavata toisiaan. Laajimman määritelmän mukaan mitä tahansa metodia voidaan kutsua restoratiiviseksi, jos sen avulla voidaan korjata rikoksen aiheuttamia vahinkoja, lievittää ristiriitoja, lisätä asianosaisten tyytyväisyyttä ja parantaa heidän asemaansa.

RIKKOOKO RIKOLLINEN LAKIA VAI UHRIA VASTAAN?

Historiallisesti ja globaalisti restoratiivisen oikeuden esimuotojen arvioidaan olleen hallitseva rikoskontrollin tyyppi. Oikeusajattelu muuttui rankaisukeskeiseksi, kun valtio vahvistui ja tuli uhrin tilalle vaatimaan korvausta rikoksesta. Kun valtio teki itsensä asianosaiseksi, rikosoikeuden päätehtäväksi tuli ristiriidan ratkaisemisen sijaan syyllisen rankaiseminen.

Nykymuotoisen restoratiivisen oikeusajattelun kehityksen kannalta erityisen vaikutusvaltainen oli norjalaisen Nils Christien artikkeli ”Conflicts as property” vuodelta 1977, jossa Christie kritisoi länsimaista oikeusprosessia. Hän määritteli rikokset konflikteiksi ja konfliktit omaisuudeksi sekä tärkeäksi resurssiksi. Valtio on varastanut

konfliktit niiden osapuolilta ja ammattilaiset (asianajajat, syyttäjät, tuomarit, psykologit jne.) syrjäyttävät heidät heidän omien konfliktiensä käsittelystä. Uhri on *kaksois-häviöjä*: Ensin rikollinen on rikkonut häntä vastaan, ja tuomioistuimessa uhri menettää oman juttunsa hallinnan, kun syytetyn ajatellaan rikkoneen pikemminkin lakia kuin uhria vastaan. Vertailukohtana Christie esitti tansanialaisen oikeudenkäytön, jossa osapuolet ovat keskipisteessä: istunnossa on mukana sukulaisia, ystäviä ja paljon yleisöä. Tuomarit ovat passiivisia ja kaikki muut läsnäolijat ovat asiantuntijoita.

Christien ajatukset ovat saaneet Suomessakin aikaan pohdintoja siitä, pitäisikö asianosaiskäsitettämme muuttaa niin, että rikos olisi enemmän osapuolten kuin rikoksen-tekijän ja valtion välinen. Sovitteluideologiassa rikoksen nähdäänkin suuntautuvan pikemminkin uhria ja ihmis-suhteita kuin valtiota tai lakia vastaan ja uhrin tarpeiden tyydyttämistä pidetään tärkeämpänä kuin tekijän rankaisemista.

Christien mukaan etenkin professionaaliset intressit estävät palauttamasta konflikteja asianosaisille, sillä eri ammattiryhmiä on varta vasten koulutettu varastamaan konflikteja. Toisaalta olemme myös etäännyneet toisistamme sosiaalisesti: tunnemme ihmiset vain rooleina ja meillä on huonot mahdollisuudet ymmärtää vieraiden käyttäytymistä. Seurauksena on, että kun ammattilaiset haluavat ottaa konfliktimme pois, olemme valmiit ne antamaan.

Christien johtopäätös oli, että ammattilaisten roolia konfliktinratkaisussa pitäisi vähentää. Ammattituomarit pitäisi korvata maallikkotuomareilla, jotka vaihdettaisiin muutaman jutun välein. Tuomari voisi puuttua sovitteluun

ainoastaan, jos osapuolet eivät itse saa aikaan ratkaisua, mutta silloinkin heidän vertaisenaan.

Vaikka restoratiivinen oikeus sisältää vanhoja elementtejä, moderni sovitteluliike ei kuitenkaan tarkoita taantumista sääntelemättömään, yksityiseen, sukujen väliseen rikosoikeuteen. Sovittelumenettely on strukturoitua ja sitä ohjaavat tietyt arvot ja periaatteet. Koulutetut sovittelijat valvovat osapuolten kohtaamisen turvallisuutta ja sopimusten kohtuullisuutta ja tasapainottavat osapuolten valtasuhdetta. Halutessaan osapuolet voivat kääntyä valtiollisen, muodollisen oikeuslaitoksen puoleen. Sovittelua sovelletaan sopusoinnussa modernin perus- ja ihmisoikeuskäsityksen kanssa.

RESTORATIIVISEN MENETTELYN PIIRTEITÄ

Modernin sovitteluliikkeen pääarvoina voidaan pitää väkivallattomuutta, vapaaehtoisuutta, luottamuksellisuutta, sovinnollisuutta ja fasilitatiivisuutta. Sovinnollisuus viittaa siihen, että tavoitteena on lievittää konfliktia, ei vain saada aikaan sopimus. Fasilitatiivisuus viittaa sovittelijan työtapaan: hän mahdollistaa osapuolten rauhanomaisen kohtaamisen, mutta nämä ratkaisevat asian itse. Restoratiivisista arvoista osa, kuten väkivallattomuus ja kunnioittava vuoropuhelu, on niin tärkeitä, että niitä pitää noudattaa aina. Osa on suhteellisen tärkeitä, kuten vapaaehtoisuus ja luottamuksellisuus. Vapaaehtoisuudesta joustetaan joskus, esimerkiksi Norjassa eron jälkeen on pakko sovittaa, jos eroavalla parilla on lapsia. Luottamuksellisuus taas ei välttämättä toteudu täysin, jos osallistujia on paljon. Toiset arvoista tulevat sivutuotteina, jos ovat tullakseen (kuten

anteeksipyyntö ja anteeksianto, anteliaisuus, armo, ymmärrys, oppiminen ja sovinto).

Sovittelussa rikosvahingot pyritään korjaamaan kokonaisvaltaisesti. Korjaamisen kohteena ovat niin henkiset, aineelliset kuin ihmissuhteisiin liittyvät vahingot. Restoratiivinen oikeus ei ole ”pehmeää oikeutta”, vaan rikoksenteikijältä edellytetään vastuunottoa. Sovittelussa voidaan ottaa huomioon myös rikollisen taustatekijät, jotka ovat saattaneet lisätä hänen alttiuttaan tehdä rikos (kuten traumaattinen perhetausta, päihdeongelmat tai taloudelliset vaikeudet), mutta nämä *eivät poista hänen vastuutaan*. Vaikka rikoksenteikijä ei ole vastuussa taustastaan, on hän vastuussa sekä uhrin että oman tilanteensa parantamisesta. Sovittelijan on viime kädessä huolehdittava, että rikoksen hylättävyys tulee selväksi.

Restoratiivisessa menettelyssä on piirteitä, jotka edistävät vastuun ottamista ja vaikeuttavat vastuun vähättelyä ja selittelyä. Jo menettelyn vapaaehtoisuus motivoi. On hankala vähätellä teon vahingollisuutta, kun kohtaa uhrin ja kuulee hänen tarinansa. Juridista saivartelua vaikeuttaa se, että kertomuksia ei käännetä oikeudelliselle kielelle. Formaalisissa oikeusprosessissa tekijät ja uhrin pidetään erillään toisistaan ja juristit kyseenalaistavat uhrin kertomuksen, kärsimykset ja vahingot.

Sovittelu vastaa myös kysymykseen, miten voitaisiin välttää se syrjäyttäminen, leimaaminen ja uhmakas vastareaktio, jonka tavanomainen rikoskontrolli on vaarassa aiheuttaa. Sovittelussa rikoksenteikijää ei nähdä pelkästään rikollisena, vaan hänelle annetaan mahdollisuus nousta häpeästä, korjata vahingot ja ottaa vastuullinen ja rakentava rooli. Näin luodaan edellytyksiä myönteiselle muutokselle.

Restoratiivista menettelyä voidaankin kutsua *reintegratiiviseksi seremoniaksi*, jossa rikollinen teko hylätään mutta tekijää ei. Tekijä pyritään palauttamaan lainkuuliaisen yhteisön jäseneksi. Tuomioistuimen muodollista oikeutta taas voidaan kutsua *statuksen alentamisseremoniaksi*, jossa teko hylätään, tekijä alennetaan ja tuloksena on syrjäyttäminen; tekijä on yhä kauempana normaaliyhteiskunnasta.

Läheisten mukanaolo restoratiivisessa menettelyssä auttaa saamaan aikaan tehokkaita, pysyviä, toteuttamiskelpoisia ratkaisuja, sillä lähiyhteisö vaikuttaa tehokkaasti jäsenensä käytökseen ja voi kaikkein tehokkaimmin myös valvoa menettelyssä mahdollisesti syntyneen sopimuksen täytäntöönpanoa. Kun lähiyhteisö otetaan mukaan prosessiin, myös se sitoutuu ratkaisuun.

RESTORATIIVINEN OIKEUS JA POLITIIKKA

Poliittisesti sovitteluliike on kohdannut ristiriitaisen vastaanoton. Periaatteellisella tasolla sovitteluun on suhtauduttu pääosin myönteisesti ja nähty se mahdollisuutena purkaa oikeuslaitoksen jutturuuhkaa ja saada aikaan säästöjä. Toisaalta sovittelun käyttöalaa on haluttu rajoittaa niin, että se ei uhkaisi muodollista oikeusjärjestelmää ja perinteisiä juridisia ammattikuntia. Esimerkiksi vuoden 2011 hallitusohjelmassa asetettiin tavoitteeksi, että ”edistetään sovittelun käyttöä konfliktinratkaisukeinona erilaisissa rikos- ja riita-asioissa oikeudenkäyntimenettelyn nopeuttamiseksi”. Ohjelmassa huoltajuuskiistat mainittiin erityisen sopivaksi kohteeksi sovittelulle. Vuoden 2015 hallitusohjelmassa puolestaan asetettiin tavoitteeksi tuomioistuinten ulkopuolisten riidanratkaisumenetelmien

kehittäminen. Esimerkiksi Euroopan neuvoston ministeri-komitea on suositellut, että sovittelua on tarjolla läpi koko oikeusprosessin.

Sovittelun käyttöalueista lähisuhdeväkivalta on herät-tänyt erityisesti vastustusta. Esimerkiksi vuoden 2011 hallitusohjelmassa suositeltiin rajaamaan mahdollisuutta sovittelun käyttöön lähisuhdeväkivaltarikoksissa, koska tämänkaltaisissa jutuissa sovittelu saattaisi vaarantaa uhrin oikeusturvan. Vakavien rikosten sovittelu on poliit-tisesti vaikea teema. Kun sovittelulakia säädettiin, edus-kunnan lakivaliokunta linjasi, että mitä törkeämpi rikos, sitä vaikeampaa voi olla löytää yhteisymmärrystä osapuol-ten välillä. Valiokunta pelkäsi myös, että törkeiden rikos-ten sovittelu voi heikentää rikosoikeudellisen järjestelmän uskottavuutta. Myös valtakunnansyyttäjä on ohjeistanut, että sovitteluun sopivat erityisesti asianomistajarikokset ja lievät rikokset.

Laki rikosasioiden ja eräiden riita-asioiden sovittelusta tuli voimaan vuonna 2006. Tätä ennen sovittelun järjes-täminen oli kuntien vapaaehtoisuuden varassa ja sovitte-lusta oli vain hajanaisia mainintoja lainsäädännössä. Sovit-telua kokeiltiin ensimmäisiä kertoja Vantaalla vuoden 1984 alussa, mistä se laajentui vähitellen muillekin paikkakun-nille. Lain tärkeimpiä tehtäviä oli, että sovittelu valtakun-nallistettiin ja valtio alkoi vastata sen kustannuksista. Laki ei juuri säätele sovitteluprosessia vaan luo toiminnalle puit-teet. Paitsi rikoksia, sovittelulain tarkoittamassa menette-lyssä voidaan sovittaa myös vähäisiä riitoja, jos ainakin yksi osapuoli on luonnollinen henkilö.

Sovittelupalvelun johtaminen, ohjaus ja valvonta kuu-luvat sosiaali- ja terveystieteiden ministeriölle. Suomessa sovittelu nähdäänkin osana sosiaalitoimintaa; ulkomailla se sen sijaan

kuuluu usein oikeusministeriön alaisuuteen. Terveys- ja hyvinvoinnin laitos vastaa siitä, että sovittelua on tarjolla. Palvelun voi tuottaa esimerkiksi kunta tai yksityinen toimija. Sovittelu perustuu vapaaehtoistyöhön: sovittelijat ovat suhteellisen lyhyen sovitteijakurssin läpikäyneitä maallikoita ja he saavat vain kulukorvauksen. Sovittelu-toimistojen vetäjät sen sijaan ovat palkattuja.

Soviteltavat rikokset voivat olla yhtä hyvin asianomistaja- tai virallisen syytteen alaisia rikoksia. Asianomistajarikoksissa koko oikeusprosessi voi päättyä sovitteluun, jos uhri ei vaadi rangaistusta. Vaikka alle 15-vuotiaat eivät ole rikosoikeudellisessa vastuussa, myös heidän tekemiään rikoksia sovitellaan. Yleisimpiä soviteltaviksi päättyviä rikoslajeja ovat väkivaltarikokset, myös lähisuhdeväkivalta. Seuraavaksi yleisimpiä rikoslajeja ovat vahingonteot ja varkaudet. Rikoksista sovitellaan erityisesti lieviä teko-muotoja.

Sovellusala tarkasteltaessa voidaan nähdä ristiriita tutkimustiedon, käytännön ja poliittisten tarkoituspereien välillä. Sovittelun kohteena ovat suhteellisen harvat, lievät ja korostuneesti nuorten tekemät rikokset. Esimerkiksi vuonna 2015 sovitteluun tuli Suomessa yhteensä noin 12 000 rikosta, mikä vastaa vain muutamia prosentteja kaikista poliisiin tietoon tulleista rikoksista. Syiksi sovittelun vähäiselle käytölle on esitetty, että yhteistyö viranomaisten kesken on vielä kehittymätöntä, sovittelua ei ole resursoitu tarpeeksi ja että sovittelun soveltamisalaa tulkitaan konservatiivisesti.

Sovittelualoitteen voivat tehdä useat eri tahot. Ainoastaan lähisuhdeväkivaltatapauksissa aloiteoikeutta on rajattu vain poliisiin tai syyttäjään. Käytännössä aloitteen tekee useimmiten poliisi, asianosaisten oma yhteydenotto

sovittelutoimistoon sen sijaan on harvinainen. Sovittelu on mahdollista kaikissa rikosprosessin vaiheissa, jopa vankilassa. Sovitteluun osallistuminen on vapaaehtoista ja maksutonta. Sovittelu on pääsääntöisesti luottamuksellista. Sovittelija ei saa todistaa siitä, mitä on saanut tietää sovittelavasta asiasta, jolleivät erittäin tärkeät syyt sitä vaadi. Osapuoli ei myöskään saa asian myöhemmässä käsittelyssä vedota siihen, mitä vastapuoli on esittänyt sovittelussa.

Useimmiten sovittelussa saadaan aikaan pitävä sopimus. Korvausmuodot voivat olla hyvin monenlaisia ja osapuolten itsemääräämisoikeutta rajoittaa vain se, että sopimukset eivät saa olla selvästi kohtuuttomia tai hyvien tapojen tai perustavanlaatuisen oikeussääntöjen vastaisia. Yleisin sopimustyyppi on niin sanottu aineeton sopimus, joka voi tarkoittaa esimerkiksi käytöksen muuttamista, anteeksipyyntöä ja omaisuuden palautusta. Myös rahakorvaus on yleinen. Työkorvaus sen sijaan on jäänyt melko harvinaiseksi, vaikka se voisi olla hyvin konkreettinen ja opettavainen seuraamus, joka kohdistuu suoraan rikoksentekijään eikä esimerkiksi hänen vanhempiinsa. Vaikka sovittelu ei ole varsinaista lainkäyttöä, tapahtuu se ikään kuin lain varjossa eikä siinä voida täysin välttää oikeudellista termistöä. Sovinto voi olla viranomaisten toimenpiteistä luopumisen, rangaistuksen lieventämisen tai vahingonkorvauksen perusteena.

RANGAISTUS, HOITO VAI SOVITTELU?

Restoratiivisen oikeuden ei ole tarkoitus täysin korvata rangaistusta tai hoitoa, vaan kriminaalipolitiikan painopistettä pitäisi siirtää siten, että restoratiivinen menettely olisi oletusarvona. Restoratiiviseen menettelyyn pitäisi päästä

aina, kun uhri niin haluaa ja tekijä on valmis ottamaan vastuun teostaan. Tarvittaessa restoratiivista oikeutta täydennettäisiin hoidollisilla menetelmillä ja vasta näiden osoit-tauduttua riittämättömiksi turvaututtaisiin rankaisevaan ja rajoittavaan oikeuteen, viime kädessä niin sanottuun inkapasitaatioon (esim. perheväkivallassa lähestymiskielto, lasten huostaanotto, valvotut tapaamiset, vankeus). Kuitenkin myös vakavien rikosten kohdalla pitäisi pääsääntöisesti ensin soveltaa restoratiivista kontrollia. Ellei restoratiivinen oikeus ole pakollinen vaihe, sen soveltaminen riippuu yksittäisistä virkamiehistä. Restoratiivinen oikeus parantaa myös pakkoon perustuvan oikeuden tehoa, koska lähtökohtana oleva, keskusteluun perustuva ja kansanvaltainen oikeus lisää koko järjestelmän legitimitettä.

Tuomioistuimilla ja vankiloilla on myös paikkansa: tuomioistuimeen mentäisiin, jos osapuolet eivät halua sovotella, jos tekijä kiistää tekonsa, ei täytä sopimusta tai jatkaa rikosten tekemistä. Osa rikollisista pitää eristää heidän itsensä tai muiden turvallisuuden takia. Tällaisia ihmisiä on kuitenkin vain osa vangeista. Vangitsemisen tarkoituksena tulisikin rankaisemisen sijaan olla turvallisuuden lisääminen sekä toipumisen ja keskustelun mahdollistaminen.

Restoratiivinen liike arvostelee sekä rangaistus- että hoitokeskeistä mallia samanlaisista ongelmista. Molemmissa ongelmana on etenkin vieraantuminen, joka aiheutuu siitä, että mallien prosessit ovat muodollisia, asian-tuntijavaltaisia ja passivoivat osapuolia. Rankaiseminen ja hoito ovat hitaita ja kalliita menetelmiä, ja varsinkin rankaisukeskeistä järjestelmää rasittaa lisäksi tehottomuus ja huono kustannus-hyötysuhde. Erilaisten uusintarikollisuutta ehkäisevien ohjelmien suosio on kuitenkin kasvanut

vankiloissa, ja tutkijayhteisö on toiveikkaampi niitä kohtaan kuin vielä muutama vuosikymmen sitten, jolloin valalla oli iskulause ”*Nothing works*”.

Rankaisemisen ongelmat voidaan jakaa eettisiin ja empiirisiin. Rankaiseminen on tarkoituksellista kärsimyksen aiheuttamista, ja se lisää kärsimyksen määrää maailmassa. Rankaisukeskeinen kontrolli jatkaa sitä huono-osaisen kehitysrataa, joka etenkin uusintarikollisten kohdalla on tutkimusten mukaan alkanut jo lapsuudessa. Esimerkiksi omassa FinnCrime-tutkimuksessamme olemme osoittaneet, että rikolliset kärsivät muita useammin psykososiaalisista ongelmista. Ongelmia on etenkin kaikkein aktiivisimmin rikoksia tekevällä ryhmällä. Rangaistuksin on hankala vaikuttaa käyttäytymiseen toivotulla tavalla, ja rankaisemisen haitat voivat olla hyötyjä suuremmat. Psykologian opetus on, että rankaiseminen aiheuttaa niin monia kielteisiä sivuvaikutuksia, että on aina parempi etsiä muita tapoja ratkaista konflikteja. Rankaisemisen vaikutus ei kestä, koska se ei johda sisäsyntyiseen motivaatioon. Rankaiseminen ei opeta taitoja, joita tarvitaan normaalielämässä. Rankaiseminen ei myöskään pelota moniongelmaisia rikosentekijöitä: sellaista ihmistä on vaikea hallita, jolla ei ole mitään hävittävää!

Rankaisemisen kohteeksi valikoituu myös vain osa rikollisista: etenkin niin sanotut valkokaulusrikolliset ovat kontrollin kohteina aliedustettuina. Vankeusrangaistuksen käyttöä säätelevät esimerkiksi oikeuslaitoksen resurssit ja poliittinen ilmapiiri. Historiallisesti tarkastellen rikosten määrän ja vankien määrän välillä ei ole suoraa yhteyttä. Vankila on kallis järjestelmä. Vankilaan kerran päätyneet päätyvät usein myös uudestaan, sillä vankila edistää rikollisen identiteetin syntymistä ja vähentää yksilön

sopeutumismahdollisuuksia lainmukaiseen yhteiskuntaan. Kärjistäen voidaan sanoa, että suurilla taloudellisilla kustannuksilla aiheutetaan suurta inhimillistä kärsimystä. Tutkimusten mukaan rangaistusten pelotusvaikutus on epävarma, eikä edes kuolemanrangaistuksen tiedetä vähentävän rikollisuutta väestötasolla. Voidaankin kysyä, vähentääkö rikosoikeussysteemi rikollisuutta vai onko kyse pikemminkin vain rikollisuuden hallinnoinnista.

OSAPUOLTEN TARPEIDEN MUKAINEN JA EETTINEN RATKAISU

Restoratiivinen oikeus ei ole ristiriidassa yhteiskunta- ja ihmistieteellisen tutkimustiedon kanssa. Tämä ei ole oikeustieteessä mitenkään itsestään selvää: kriminaalipoliitikka ja rangaistusteoriat perustuvat pikemminkin poliittiseen ilmastoon ja ”filosofointiin” kuin tutkimusnäyttöön. Sovittelusta on saatu kautta linjan hyviä kokemuksia, ja lukuisat tutkimukset osoittavat, että restoratiivinen oikeus vähentää uusintarikollisuutta. Miksi emme ratkaisisi konflikteja eettisesti kestäväällä tavalla ja sen mukaan mitä asianosaiset pitävät oikeudenmukaisena?

Restoratiivisia menetelmiä tulisi nyt kehittää ja laajentaa, jotta niistä saataisiin suurin mahdollinen hyöty. Voidaan kysyä, tarvitaanko rikosten ja riitojen välille tiukkaa erottelua. Sovitteluteoriassa kohteena ovat konfliktit: termi, joka tavoittaa hyvin kokonaisuuden. Kansalaisten näkökulmasta helpointa olisi, jos konfliktinratkaisupalveluita olisi tarjolla yhdestä paikasta. Sovittelua pitäisi myös yhdistää tiiviimmin muihin palveluihin. Jo nyt sovittelulain mukaan sovittelijan tulee antaa osapuolille tietoa saatavissa olevasta oikeusavusta ja muista palveluista.

Nils Christie varoitti, että sovittelijoiden koulutus saattaisi antaa heille liikaa valtaa, jolloin myös sovittelijat voivat varastaa konfliktit. Toisaalta koulutus lisää sovittelijoiden tietoisuutta restoratiivisesta teoriasta ja turvaa sovittelu- palvelujen tasalaatuisuutta. Sovittelijat tarvitsevat tietoja ja taitoja esimerkiksi siitä, kuinka aktivoida osapuolia ja tukihenkilöitä, mikä on kohtuullinen korvaustaso, kuinka ohjata osapuolet sopiviin jatkopalveluihin, miten kohdata moniongelmaiset rikosentekijät ja kuinka hallita isompia henkilömääriä yhdessä sovittelussa. Ammattimaistuminen voisi lisätä sovittelun legitimizeettiä ja painoarvoa oikeusviranomaisten silmissä ja varmistaa sen, että nyt vapaaehtoisesti toimivilla henkilöillä olisi aikaa koulutuksiin ja pidempään sovitteluprosesseihin.

Ulkomailta sekä suomalaisesta Kriminaalihuollon tukisäätiön hankkeesta on saatu hyviä kokemuksia myös vakavien rikosten sovittelusta. Etenkin vakavissa rikoksissa osapuolten tunteet ovat vahvoja ja tarpeet suuria. Sovittelulla on myös perusoikeudellinen ulottuvuutensa: Se vahvistaa kansalaisten mahdollisuutta osallistua omien asioidensa käsittelyyn. Perustuslakimme (14. §) edellyttää, että julkisen vallan on edistettävä yksilön mahdollisuuksia osallistua yhteiskunnalliseen toimintaan ja vaikuttaa häntä itseään koskevaan päätöksentekoon. On erikoista, jos ”yleisen edun” käsite voi sivuuttaa uhrin mielipiteen. On yleisen edun mukaista käsitellä rikoksia tavalla, joka on osapuolten toiveiden ja tarpeiden mukaista, nopeaa, edullista, konkreettista ja vähentää uusimisriskiä. Christien mukaan tarvitaan mieluummin ala- kuin yläraja sille, millaisia tapauksia sovitteluun voidaan ottaa. Hänen mukaansa *surua ei voida välttää, mutta ihmisten luoma helvetti ei ole mitenkään välttämätön.*

LISÄLUKEMISTA

- Braithwaite, John (2002). *Restorative Justice & Responsive Regulation*. Oxford: Oxford University Press.
- Christie, Nils (1977). Conflicts as property. *British Journal of Criminology* 17:1, 1–15.
- Elonheimo, Henrik (2010). *Nuorisrikollisuuden esiintyvyys, taustatekijät ja sovittelu*. Turun yliopiston julkaisu, Annales Universitatis Turkuensis, C 299. Turku: Turun yliopisto.
- Iivari, Juhani (2010). *Oikeutta oikeuden varjossa. Rikossovittelulain täytäntöönpanon arviointitutkimus*. Terveyden ja hyvinvoinnin laitos, Raportti 5/2010. Helsinki: THL.
- Poikela, Esa (toim.) (2010). *Sovittelu. Ristiriitojen kohtaamisesta konfliktin hallintaan*. Jyväskylä: PS-kustannus.

Ihmisen vapaus ja luonnon ekologiset rajat

SIMO KYLLÖNEN

Kuvittele yhteiskunta, joka on asettanut erityisen ”periaatteen” määrittelemään oikean yhteiskunnallisen käytöksen jokaiselle kansalaiselleen. Tätä periaatetta sovelletaan kaikkeen, mitä syöt ja puet yllesi, millaisessa kodissa asut, mitä liikennevälinettä käytät työmatkoillasi, miten hävität jätteesi, ehkä jopa siihen, kuinka monta lasta hankit tai mihin ammattiin päätät kouluttautua.

Kestävä kehitys on tuo ”periaate” [...] Meidän on vastustettava kestävää kehitystä, mikäli haluamme pitää kiinni kaikesta siitä, mikä on meille arvokasta – henkilökohtainen vapaus, omistusoikeus, vapaa yritteliäisyys, vapaa liikkuminen, vapaa yhdistymisoikeus – jopa elämä itsessään.

Näin ääriolibertaristisen, Yhdysvaltain republikaani-
puolueen konservatiivisiipeä lähellä olevan *American Policy Centerin* sivuilla puolustetaan periamerikkalaisia vapauksia liittovaltion ajamia ympäristön- ja luonnonsuojelulakeja vastaan. Tässä stereotyyppisessä oikeistolaisessa kuvassa kestävä kehityksen tavoitteet nähdään yksinomaan yksilönvapauden perusteettomina rajoituksina, joita vastaan kaikkien vapautta puolustavien tulee taistella.

Pelko ympäristönsuojelun asettamasta uhasta amerikkalaisen elämäntavan hellimille vapauksille ei tosin ole täysin aiheeton. Jo vuonna 1968 yhdysvaltalainen biologi Garrett Hardin julkaisi *Science*-lehdessä vaikutusvaltaisen artikkelinsa ”Yhteislaidunten tragedia”, jossa ihmisten vapauksien rajoittaminen nähtiin ainoana keinona välttää uhkaava ekokatastrofi. Hardinin tragediassa ihmisten vapaus luonnonvarojen kulutuksessa – oli kyse sitten yhteisestä laidunmaasta tai vapaudesta lisääntyä – johtaa väistämättä luonnonvarojen liikakäyttöön ja uusiutumiskyvyn romahtamiseen. Vuonna 1972 julkaistun *Kasvun rajat*-raportin innoittamana toinen amerikkalainen, William Ophuls jo kirjoittikin: ”Lyhyesti sanottuna, yksilöllisyyden, vapauden ja demokratian kultaiset vuodet ovat ohi. Monen tärkeän asian suhteen joudumme palaamaan johonkin, mikä muistuttaa esimodernia, suljettua yhteiskuntaa.”

Yhteistä näissä muuten täysin vastakkaisissa näkökannoissa on se, että ne asettavat ihmisten vapauden ja luonnon ekologiset reunaehdot jyrkästi toisiaan vastaan. Tietystä hyvin triviaalissa mielessä näin tietysti onkin. Jos vapaus ymmärretään esimodernin brittifilosofin Thomas Hobbesin tavoin yksinkertaisesti vain minkä tahansa ”vastustuksen puuttumiseksi”, niin ulkoisen ympäristön asettamat fyysiset rajat kaventavat inhimillistä vapauttamme aivan samalla tavoin kuin ”töyräät tai astiat pidättävät vettä, joka muuten leviäisi laajempaan tilaan”.

Voimakkaita tunteita herättäväksi aiheeksi vapauden ja luonnon välinen suhde on kuitenkin tullut vasta, kun luonnonsuojelu ja kestävä kehitys on nostettu yhteiskuntapolitiikan ”periaatteiksi”. Vapaus on liberaalin ja demokraattisen yhteiskunnan tärkeimpiä arvoja, jonka nimissä on helppo puolustaa ja vastustaa mitä erilaisimpia

yhteiskunnallisia tavoitteita. Puolustettavan vapauden tarkempi sisältö ja todellinen arvo jäävät yhteiskunnallisessa keskustelussa usein kuitenkin hämäriksi. Lopputuloksena on alussa lainatun American Policy Centerin kaltaista yksinkertaistavaa ”vapaus”-retoriikkaa, jossa omille yhteiskuntapoliittisille tavoitteille koetetaan saada tukea puolustamalla mitä erilaisimpia vapauksia ja leimaamalla vastustettu käsitys näille vapauksille väistämättä vahingolliseksi.

Todellisuudessa yhteiskunnallisena arvona vapaus sisältää useita erilaisia merkityksiä ja tavoitteita, eikä kaikki se, mitä vapauksien nimissä puolustamme, välttämättä ole niin luovuttamattoman arvokasta kuin kuvittelemme. Ei myöskään ole lainkaan itsestään selvää, että luonnon ja ympäristönsuojelu lopulta rajoittaa tai on vastakkaista yhteiskunnallisesti arvokkaalle vapaudelle. Päinvastoin, tarkempi kuva siitä, millainen vapaus on yhteiskunnallisesti arvokasta ja tavoiteltavaa, saattaa paljastaa, että itse asiassa hyvin voimakkaatkin rajoitukset ovat toisinaan välttämättömiä vapautemme toteutumiseksi.

BERLIN JA VAPAUDEN KAKSI KÄSITYSTÄ

Nykyinen tapa hahmottaa yhteiskunnallista vapautta on velkaa paljolti brittifilosofi Sir Isaiah Berlinille. Vuonna 1958 pitämässään virkaanastujaispuheessaan Oxfordin yliopiston poliittisen teorian professoriksi Berlin jakoi yhteiskunnallisen vapauden negatiivisiin ja positiivisiin vapauksiin.

Berlinin vaikutusvaltaisen jaottelun mukaan ihminen on negatiivisesti vapaa, kun kukaan toinen ihminen ei estä tai rajoita hänen toimintaansa. Historialliset esikuvat tälle vapauskäsitteelle Berlin löysi liberalistisen yhteiskuntafilosofian klassikoista, etenkin jo mainitulta Hobbesilta sekä

Jeremy Benthamilta. Siinä missä hobbesilainen laaja negatiivisen vapauden käsitys kaikkinaisten ulkoisten esteiden puuttumisena koski niin ihmisiä, eläimiä kuin elottomia luontokappaleitakin, Benthamille vapaus on ennen kaikkea ihmisten vapautta muiden ihmisten asettamista rajoituksista. Kuten Berlin toteaa: henkilö on sitä vapaampi, mitä suurempi on hänen sellaisen toiminta-alueensa suuruus, johon muut eivät voi puuttua.

Positiiviseksi vapaudeksi Berlin määritteli henkilön kyvyn hallita itse omaa elämäänsä. Vaikka vapauttamme tässä mielessä voivat rajoittaa myös muut ihmiset tai lainsäädäntö, keskeistä Berlinille oli ennen kaikkea ihmisen vapaus hallita elämäänsä vapaana omista ailahtelevista mielihaluistaan ja tunteistaan. Berlinin näkemyksessä positiivinen vapaus perustuu oletukseen ”korkeammasta, rationaalisemmasta minästä”, joka tietää hetkellisistä haluistani ja nautinnoistani vapaat, todelliset päämääräni, joiden mukaan toimiminen vasta on ”todellista vapautta”. Esikuvaksi Berlin mainitsee britti-idealisti Thomas Hill Greenin, jonka käsityksen mukaan vapaus on ennen kaikkea yhteiskunnan jäsenten kykyä toteuttaa ja kehittää itseään parhaalla mahdollisella tavalla. Samanlaisia ajatuksia vapaudesta kehittymisenä kohti korkeampaa ja aitoa ”minää” löytyy kuitenkin myös saksalaisidealisti Georg W. F. Hegeliltä sekä kommunistista vapautta vaatineelta Karl Marxilta.

Berlinin analyysi ei ollut vaikutusvaltainen vain yksinkertaistetussa kahtiajaossaan. Berlin myös asettui selkeästi kannattamaan määrittelemäänsä negatiivista vapautta. Berlinin mielestä positiiviseen vapauteen sisältyi aina vaara siitä, että ihmisten ”korkeamman minän” päämäärät asetetaankin ulkoapäin, esimerkiksi hallitsevan luokan,

puolueen tai kansanennemmistön toimesta. Liberalismin ajatusten vastaisesti nämä tahot voisivat sitten pakottaa ihmiset ”todelliseen vapauteensa”. Lähihistoria myös antoi tästä Berlinille useita huolestuttavia esimerkkejä: totalitarismia puolustettaessa oli vedottu juuri ihmisten ”todelliseen vapauteen”.

Berlinin vanavedessä onkin usein tullut tavaksi painottaa yhteiskunnallisesti arvokasta vapautta nimenomaan negatiivisessa mielessä. Monille liberalisteille yksilön vapauksien ja oikeuksien keskeinen sisältö liittyy niiden antamaan suojaan ja turvaan muita kansalaisia ja valtiotavasta vastaan. Juuri tästä suojasta vapauksien perustuslaillisuudessa katsotaan usein olevan kyse.

Tästä näkökulmasta johdannossa esitetty ristiriita yhteiskunnallisen vapauden ja ympäristönsuojelun välillä ei ole mikään yllätys. Jos vapaus on vapautta muiden – ja ennen kaikkea yhteiskunnan – asettamista rajoituksista, ovat luonnon- ja ympäristönsuojelun nimissä asetetut lait yleensä vapautta rajoittavia. Kuten alun lainauksesta kävi ilmi, kestävä kehitys myös edustaa monille tämän ajan vaarallista ”positiivisen vapauden” käsitystä, jossa valtiovalta pakottaa ihmiset ”oikeaan”, ekologisesti hyveellisen kansalaisen elämäntapaan.

Mutta liittykö se, mitä pidämme arvokkaana vapauksessa, vain ja yksinomaan negatiiviseen käsitykseen ja rajoitusten puuttumiseen? Ja avaako positiivinen vapaus aina portin totalitarismiin? Ja lopulta: onko Berlinin luoma kahtiajako edes hyvä tapa tarkastella käsityksiämme yhteiskunnallisesta vapaudesta?

BERLININ ”MUURI” MURTUU

Viimeaikainen yhteiskuntafilosofinen kirjallisuus on pyrkinyt murtamaan Berlinin liian yksinkertaista ja historiaa vääristävää kahtiajakoa, ”Berlinin muuria”, kuten sitä on kärjekkäästi nimitetty. Eerik Lagerspetz löytää länsimaisesta poliittisen filosofian traditiosta jopa seitsemän erilaista vapauden käsitystä. On huomautettu muun muassa, etteivät keskeisimmät liberalistiset filosofit, kuten John Locke tai John Stuart Mill, olleet yksioikoisesti vain negatiivisen vapauden kannattajia, ainakaan Berlinin ja Benthamin muotoilemassa merkityksessä.

Amerikkalaisfilosofi Gerald MacCallumin kuuluisan Berlin-kritiikin mukaisesti jyrkän kahtiajaon sijaan vapaus on parempi ymmärtää kolmipaikkaisena käsitteenä: toimija x on vapaa rajoitteista y tekemään asiaa z . Kiistassa eri vapausnäkemysten välillä ei näin ollen ole niinkään kyse mittelöstä kahden erilaisen vapauskäsitteen välillä vaan siitä, mitä $x:n$, $y:n$ ja $z:n$ tulisi olla.

Näin ”negatiivista” vapautta vaativalle ääri-libertaristilekaan vapaus ei ole pelkästään minkä tahansa rajoitteiden puuttumista, kuten Hobbes ajatteli. Kyse on nimenomaan tiettyyn arvokkaana pidettyyn toimintaan – yksilön vapaudteen valita ja omistaa (z) – liittyvien yhteiskunnan asettamien rajoitteiden (y) puuttumisesta. Näin negatiivisenkin vapauskäsitteksen taustalla on aina myös ”positiivisempi” ajatus vapaudesta *johonkin* arvokkaana pidettyyn ja tavoiteltavaan inhimilliseen toimintaan.

”Positiivisempaa” vapauskäsitteystä puolustavat tasa-arvoliberalistit muistuttavat myös, että pelkkä valtion asettamien rajoitusten puute kertoo hyvin vähän todellisesta vapaudestamme, koska heille yhteiskunnallisessa vapauksessa arvokasta on aito mahdollisuus toimia itsenäisenä ja

tasavertaisena yhteiskunnan jäsenenä (z). Tästä näkökulmasta lakeja ja määräyksiä paljon suurempi rajoite (y) henkilön vapaudelle voi olla se, ettei yksilö esimerkiksi etnisen taustansa vuoksi tule huomioiduksi tasavertaisena yhteiskunnallisessa toiminnassa tai että yksilö joutuu jatkuvasti olemaan varuillaan muiden mielivaltaiselle kohtelulle.

Kun siis pohdimme ympäristönsuojelun ja ihmisten vapauden välistä suhdetta, ei pelkkä rajoitusten tarkastelu riitä. Tärkeämpää on keskustella niistä yhteiskunnallisista tavoitteista ja päämääristä, jotka vaikuttavat negatiivisenkin vapauskäsitteen taustalla – olivat ne ääneen lausuttuja tai eivät. Vain näitä päämääriä ja niiden perusteita tarkastelemalla voimme lopulta arvioida, onko ympäristönsuojelu ristiriidassa vapautemme kanssa.

VAPAUDEN ARVO JA SEN OIKEUTETTU RAJOITTAMINEN

Berlinin negatiivisen vapauden käsitteeseen vaikutti voimakkaasti Benthamin näkemys, jonka mukaan kaikki yhteiskunnan asettamat lait ja määräykset rajoittavat ihmisen vapautta. Tämä ei kuitenkaan tarkoittanut, etteikö yhteiskunta voisi asettaa lakeja. Benthamille negatiivinen vapauskäsite vain oli hyvä lähtökohta hänen utilitaristiselle kalkyytilleen, jossa lait oli oikeutettava niiden yleishyödyllisillä seurauksilla. Kalkyylin mukaan lait ovat perusteltuja, kun saavutettavat hyödyt ylittävät yhteenlasketut menetykset vapaudessa.

Useimmille liberalisteille yhteiskunnalliset päätökset eivät kuitenkaan voi olla tällaista laskuoppia. Vakiintuneen utilitarismikritiikin mukaan tällainen laskutapa on sokea muun muassa sille, miten rajoitusten kustannukset

jakautuvat. Utilitaristilla ei esimerkiksi ole periaatteessa mitään sitä vastaan, että suurin yhteiskunnallinen hyöty saataisiin pistämällä puolet kansalaisista mielivaltaisesti vankilaan. Tällainen lopputulos ei kuitenkaan vastaa sitä, mitä pidämme oikeana ja reiluna.

Kanadalaisfilosofi Charles Taylor muistuttaa myös, ettei vapautta voi käsitellä yksittäisten vapauksien summana. Taylor ottaa esimerkikseen Albanian pääkaupungin Tiranan, jossa uskonnonharjoittaminen oli kiellettyä Enver Hoxhan kommunistihallinnon aikana. Taylor vertasi Tiranaa Lontooseen, jossa ihmisillä on vapaus harjoittaa haluamaansa uskontoa mutta jossa asukkaiden liikennekäyttäytymistä ohjasi huomattavasti suurempi määrä liikennevaloja asukasta kohden kuin Tiranassa tuohon aikaan. Koska liikennevalot rajoittivat vapautta määrällisesti huomattavasti enemmän kuin uskonnonharjoittamis-kielto, näyttäisi siltä, että yhteenlaskettuna kommunistinen Tirana oli vapaampi paikka kuin Lontoo.

Tämä ei kuitenkaan vastaa käsitystämme siitä, mitä vapaudella tarkoitamme ja miksi pidämme sitä yhteiskunnallisesti arvokkaana. Tuntuu selvältä, että uskonnonharjoittamisen rajoittaminen on suurempi paha vapaudelle kuin liikennevalot. Mutta miksi?

Yhden vastauksen antaa utilitarismin kehittäjänä Benthamia seurannut ja liberalismiin tärkeäksi oppi-isäksi noussut John Stuart Mill. Mill tunnetusti erotti toisistaan laadullisesti alemmat ja korkeammat inhimilliset nautinnot ja piti jälkimmäisiä tavoiteltavampina ja arvokkaampina. Lisäksi Mill näki yksilöiden ehdottoman vapauden ”itsensä, oman ruumiinsa ja sielunsa suhteen” oleellisena osana korkeampia ”edistyvän ihmisen pysyviä etuja”. ”Ihmisille on enemmän etua siitä, että kukin saa elää

mielensä mukaan kuin että hänet pakotettaisiin elämään niin kuin kaikista muista näyttää parhaimmalta.” Tämän voisi nähdä Millin vastauksena Berlinin myöhemmin esiin nostamaan pelkoon positiivisten vapauksien luisumisesta totalitarismiin.

Ehdottoman yksilönvapauden vaatimuksen pohjalta Mill myös muotoili oman käsityksensä siitä, milloin ja miten yhteiskunnan asettamat rajoitukset ovat oikeutettuja: ”Ainoa oikeutus voimankäytölle sivistyneen yhteisön jäsentä kohtaan vastoin hänen omaa tahtoaan on muille ihmisille aiheutuvan vahingon estäminen.” Tämä kuuluisa vahinkoperiaate on toiminut liberalistisessa yhteiskunnassa perusteena, jolla kansalaisten vapauksiin on mitä erilaisimmissa asioissa voitu puuttua. Muille aiheutuva terveyshaitta on esimerkiksi keskeinen peruste kieltää tupakointi ravintoloissa tai työpaikoilla. Periaate on tärkeä lähtökohta myös ympäristönsuojelussa. Nyky-yhteiskunnissa ihmisten ja yritysten toimintavapautta voidaan hyvinkin perustellusti rajoittaa, mikäli toiminnasta aiheutuu päästöjä, jotka aiheuttavat vahinkoa etenkin ihmisten terveydelle tai omaisuudelle. Myös melu ja maisemahaitta voivat nykyään olla perusteita toiminnan rajoittamiselle.

Nykyisellä globaalilla ympäristökriisin aikakaudella ympäristönsuojelu ei kuitenkaan ole enää vain yksittäisten savupiippujen lähiympäristölle aiheuttaman vahingon rajoittamista. Ekokriisistä puhuvat ovat huolissaan myös koskemattoman luonnon häviämisestä ja ennen kaikkea maapallon elinehtojen hiipumisesta. Kyse on kokonaisista elämäntavoista ja yhteiskunnallisista rakenteista, joiden vahingolliset seuraukset leviävät vaikkapa kasvihuonekaasupäästöjen muodossa toiselle puolelle maapalloa ja aina vuosisatojen päähän.

Merkittävä osa nykyisestä yhteiskunnallisesta keskustelusta, jossa ympäristönsuojelu nähdään ainoastaan vapauden perusteettomana rajoituksena, näyttäisikin kumpuavan ajatuksesta, ettei vahinkoperiaatetta voi soveltaa globaaleihin ympäristöongelmiin. Kuten johtava ympäristöetikko Dale Jamieson kirjoittaa, tällaisten monimutkaisten globaalien ongelmien edessä perinteiset käsityksemme vahingosta ja vapaudesta tuntuvat menettävän täysin otteensa. Ongelma ei ole vain siinä, että meidän tuntuu olevan vaikea erottaa ihmisten aiheuttamat vahingot luonnon itsensä aiheuttamista, tai siinä, kuinka vastuu vahingon aiheuttamisesta tulisi jakaa ihmisten ja yhteiskuntien kesken. Ongelmaksi tuntuu muodostuvan myös se, millainen vapauskäsitys ylipäänsä laukaisee vahinkoperiaatteen soveltamisen globaalien ympäristöongelmien tapauksessa.

AUTONOMIA, VAHINGON AIHEUTTAMINEN JA GLOBAALI YMPÄRISTÖKRIISI

Kirjassaan *The Morality of Freedom* israelilaissyntyinen yhteiskuntafilosofi Joseph Raz määrittelee vahingon seuraavasti: vahingoitamme ihmistä, kun tekojemme seurauksena hänellä ei ole riittävästi mahdollisuuksia tai valmiuksia hyödyntää mahdollisuuksiaan.

Razille vahingoittaminen tarkoittaa yhteiskunnallisesti arvokkaan vapauden, ihmisten *autonomian* heikentämistä. Tässä hän tulee lähelle Berlinin positiivista vapauskäsitystä, yksilön kykyä hallita omaa elämäänsä. Razille kyse ei kuitenkaan ole jonkin ennalta (tai ulkoapäin) asetetun moraalisen ideaalin, rationaalisemman minän saavuttamisesta vaan ihmisten valmiuksien ja kapasiteettien vaalimisesta,

joiden avulla he pystyvät itse ”kontrolloimaan omaa kohtaloaan ja muovaamaan elämänsä kulkua päätös päätökseltä”.

Yksilöiden mahdollisuus valita itse omat päämääränsä ja tavoitteensa on tärkeä osa Razin vapauskäsitystä. Valinnanmahdollisuuksien ja vaihtoehtojen määrä – lähes samanlaisten kännyköiden, autojen tai aamiaismurojen paljous – ei kuitenkaan ole itsessään ratkaisevaa. Vaihtoehtojen lukumäärää tärkeämpää on se, että vaihtoehdot ovat mielekkäitä itsenäisen elämänhallintamme kannalta. Raz muistuttaa, että yhteiskunnan velvollisuus on tarjota jäsenilleen mielekkäitä vaihtoehtoja sekä aitoja mahdollisuuksia valita niistä. Usein tämä tarkoittaa autonomian kannalta toissijaisten vapauksien rajoittamista. Yhteiskunta voi esimerkiksi rajoittaa ihmisten valinnanvapautta tai jopa omistusoikeutta, jos näin voidaan turvata ihmisten autonomiaa.

Tästä näkökulmasta monet globaalit ja ylisukupolviset ympäristöongelmat täyttävät hyvinkin vahingonaiheuttamisen ehdot. Hallitustenvälisen ilmastopaneelin (IPCC) mukaan iso osa ilmastonmuutoksen seurauksista voidaan pitää ihmisten kasvihuonekaasupäästöjen aiheuttamina. Ilmastonmuutoksen myötä suurella todennäköisyydellä lisääntyvät tulvat, hirmumyrskyt ja äärimmäiset kuivuudet taas uhkaavat viedä lukuisten ihmisten aidot mahdollisuudet tehdä juuri minkäänlaisia valintoja elämänsä suhteen.

Ilmastopaneeli arvioi, että erityisen haavoittuvia tässä mielessä ovat esimerkiksi köyhien maatalousvaltaisten maiden asukkaat. Heitä uhkaavat ruoantuotannon vakava heikkeneminen, aliravitsemus ja sen elinikäiset terveysvaikutukset, vaikka lämpeneminen saataisiin rajoitettua usein tavoitteeksi mainittuun kahteen asteeseen. Tuntuukin

erittäin todennäköiseltä, että tämänhetkiset ylisuuret päätöt aiheuttavat vakavaa vahinkoa lukuisten ihmisten autonomialle ja että päästöjen rajoittaminen olisi siksi oikeutettua – ainakin siihen rajaan asti, kun rajoittamistoimet itse alkavat heikentää ihmisten autonomiaa.

Perustelua voi laajentaa koskemaan monia muitakin ihmisen autonomiselle elämänhallinnalle tärkeitä luonnonvaroja, kuten puhdasta juomavettä tai hedelmällistä maaperää. Ympäristöfilosofit ovat pohtineet myös ajatusta luonnonolioiden vapaudesta ja autonomiasta, jota yhteiskuntien tulisi yhtä lailla vaalia. Muistaen Hobbesin vapauskäsityksen, ei tämä ajatus ole aivan mahdoton. Laittaahan ihminen yhä suurempia ”töyriitä” luonnon ”vapaudelle” edetä pidäkkeettömästi. Tällaista ajatusta on pidetty tarpeellisena oikeuttamaan toimet, joilla suojellaan koskemattonta ja mahdollisimman monimuotoista luontoa. Suurin osa nopeasti häviävistä lajeistahan on hyönteisiä ja kasveja, joiden olemassaololla ei nykytietämyksen mukaan ole mitään suoraa vaikutusta ihmisten mielekkääseen elämänhallintaan.

Useimmat filosofit pitävät käsitesekaannuksena tällaista ajatusta ”luonnonolioiden autonomiasta kukoistaa ja elää omalla lajityypillisellä tavallaan”. Ihmisten yhteiskunnallisesti vaalimisen arvoisen autonomian olennaisin osa on juuri toimijuus: kyky ymmärtää ja asettaa itselleen mielekkään elämän tavoitteita ja toimia halutessaan niiden mukaisesti. Luonnonolioiden suhteen meillä ei kuitenkaan juuri voi olla muuta kuin Berlinin kammoamia ulkoapäin asetettuja käsityksiä siitä, mikä on kunkin eliölajin (ja lopulta eliöyksilönkin) lajityypillinen ”vapaus kukoistaa”. Kysymys luonnonolioiden ”autonomiasta” palautuu näin lopulta ihmisten väliseksi yhteiskunnalliseksi keskusteluksi

siitä, millainen luonnon ”vapaa” toteutuminen on arvokasta ja mikä sen suhde on vaalimaamme ihmisten autonomiaan.

Amerikkalaisfilosofi Martha Nussbaum esimerkiksi pitää oleellisena osana autonomista ja inhimillisesti mielekästä elämää ihmisten mahdollisuutta ”huolehtia ja elää yhteydessä eläimiin, kasveihin ja luontoon”. Australialaiselle Robert Goodinille taas mahdollisuus saada kokemuksia itseään suuremmasta koskemattomasta luonnosta on erottamaton osa inhimillistä hyvinvointia. Mikäli nämä näkemykset pitävät paikkansa, voidaan koskemattoman luonnon suojelua perustella sillä, että suojelemalla turvataan tällaiset kokemukset myös tuleville ihmisille.

LOPUKSI: VAPAAUS JA VASTUU

Olen puolustanut ajatusta, jonka mukaan ekologisiin haasteisiin vastaaminen ei rajoita vaan turvaa ja tukee vapauttamme. On selvää, että luonnon- ja ympäristönsuojelu rajoittaa toimintavapauksiamme monin tavoin. Voi tosiaan olla, ettemme voi enää syödä kaikkea mikä maistuisi tai valita täysin vapaasti, miten asumme tai miten kuljemme töihin. Rajoitukset näihin arkipäiväisiin valintoihimme ovat perusteltuja, koska nämä valinnat eivät enää vaikuta pelkästään itseemme vaan muiden – nykyisten ja tulevien – ihmisten vapauteen tehdä mielekkäitä valintoja elämänsä suhteen ja hallita omaa kohtaloaan.

Autonomiaan perustuvilla rajoituksilla on kuitenkin myös rajansa. Garrett Hardin ja muut ihmiskunnan väestöräjähdyksestä huolestuneet vaativat lisääntymisvapauden rajoittamista, mutta se ei ole autonomianäkemyksen mukaan hyväksyttävää. Myös ihmisten koulutus- ja

ammatinvalintojen, jopa yritteliäisyyden, suora rajoittaminen voi helposti heikentää heidän autonomiaansa.

Voi kuitenkin hyvin olla, että autonomian vaaliminen edellyttää nykyistä voimakkaampaa puuttumista moniin tapoihin, joilla käsityksiimme mielekkäistä valinnoista ja päämääristä koetetaan ulkoapäin vaikuttaa. Tuoreessa kirjassaan *Freedom and Environment* brittifilosofi Michael Hannis muun muassa pohtii, voitaisiinko ihmisten kuluuskäyttäytymistä ohjaavaa tuotemarkkinointia ja mainontaa jopa kieltää. Hannis vetoaa kasvavan kertakäyttökulttuurin aiheuttamiin vahinkoihin ihmisten vapaudelle.

Lisäksi on muistettava, ettei autonomia ole vapautta toimia kuinka tahansa. Vapauteen valita liittyy aina vastuu valintojen seurauksista. Oman elämän hallinta on myös jatkuvaa tietoisuutta siitä, miten riippuvaisia olemme muista ihmisistä ja ympäröivästä luonnosta. Vapaus ei lopultakaan ole rajoitusten puuttumista vaan lukematon määrä sosiaalisia ja ekologisia siteitä, jotka kannattelevat meitä ihmisinä.

LISÄLUKEMISTA

Hannis, Michael (2016). *Freedom and Environment. Autonomy, human flourishing and the political philosophy of sustainability*. New York: Routledge.

Kyllönen, Simo (2016). Climate change, no-harm principle and moral responsibility of individual emitters. *Journal of Applied Philosophy*.

Kyllönen, Simo, Juhana Lemetti, Niko Noponen & Markku Oksanen (2011). *Kiista yhteismaista. Garrett Hardin ja selviytymisen politiikka*. Tampere: Niin & näin.

Lagerspetz, Eerik (1998). Seitsemän vapauskäsitystä. Isaiah Berlinin ”positiivisen” ja ”negatiivisen” vapauden kritiikki. *Politiikka* 40:2, 87–104.

Raz, Joseph (1986). *Morality of Freedom*. Oxford: Clarendon Press.

ONKO MARKKINOIDEN VAPAAUS AINA NEGATIIVISTA?

Markkinat itsessään kiinnostavat harvemmin taloustieteilijöitä tai talouspolitiikan tekijöitä. Kaikkia sen sijaan kiinnostaa markkinoiden *taloudellisesti tehokas ydin*, joka mahdollistaa yhteiskunnan resurssien hyödyntämisen parhaalla mahdollisella tavalla. Tämä ajatus on iskostunut talouspolitiikan ohjenuoraksi esimerkiksi Maailman kauppajärjestön (WTO) vaikutusvallan kautta.

Markkinayhteiskunta voidaan määritellä yhteistoiminnan muotona, jossa kaikki voivat toimia mistä tahansa lähtökohdista ja arvoista käsin. Osa haluaa ehkä tavoitella vain omaa hyvänsä. Jotkut saattavat haluta toimia itseisarvojen pohjalta tai päättää asioista yhdessä. Jotta oman edun tavoittelusta voitaisiin irtaantua, saattavat rajoitukset omalle toiminnallemme olla tarpeen. Yhteisesti hyväksytyt, vapaaehtoisesti tehdyt poliittiset rajoitukset voidaan katsoa negatiivisen vapauden piiriin kuuluviksi. Markkinayhteiskunta voi periaatteessa olla hyvinkin rajoitettu tai vapaa – tämä riippuu siitä, mitä ihmiset haluavat. Mikäli yksilöllinen hyöty on päätavoite, pyrimme minimoimaan valtion sille asettamat rajoitukset. Mikäli haluamme korostaa jotakin itseisarvoa, kuten yksilöllisten ja yleisten päämäärien yhteensulautumista, johtaa tämä äärimmillään yksilöllisen hyödyntävöittelun sivuuttamiseen.

Markkinayhteiskunnan tehokas ydin – niin sanotun kilpailullisten markkinoiden teorian muodossa – sen sijaan ei voi toimia mistä tahansa lähtökohdista ja arvoista käsin. Tehokkaasti toimivilla markkinoilla kaikkien tulee tavoitella vain omaa hyvänsä, koska itseisarvoinen ja yhteiseen päätöksentekoon nojaava toiminta aiheuttavat markkinaosapuolille tehokkuus- ja hyvinvointitappioita. Kilpailullisten markkinoiden teoriassa hyvinvointi liitetään lähtökohtaisesti yksilöllisten ja itsekäiden tavoitteiden toteutumiseen. Teoria siis nojaa oletukseen itsekästä toiminnasta, jolloin sitä voidaan lähestyä *positiivisen*

*vapauskäsit*ksen kautta. Sen mukaan vapaudessa on kysymys sisällöllisestä ja ihanteellisesta toiminta- ja olemistavasta, jonka saavuttamiseksi toiminnallemme voidaan asettaa ulkopuolisia rajoituksia. Mikäli tavoitteena on uskonnollinen elämäntapa ja täyttyminen, voi tämä edellyttää rajoituksia ”alemmille” pyyteille. Samoin markkinataloudellisen tehokkuuden ihanteen toteutumista voidaan edistää itsekkyysoletusta tukevilla rajoituksilla, esimerkiksi itseisarvoisen demokraattisen päätöksenteon kaventamisella. Mikäli kaikki ihmiset eivät hyväksy näitä rajoituksia, ei olla enää negatiivisen vapauden ihannetta toteuttavassa markkinayhteiskunnassa. Sen sijaan siirrytään positiivisen vapauskäsitksen piiriin, jossa tiettyjen ihanteiden toteutumista rajoittamalla luodaan tilaa toisenlaisille ihanteille.

Markkinataloudelliseen tehokkuusihanteeseen liittyvä positiivinen vapauskäsitys muotoutuu juuri sen asettamien rajoitusten kautta. Esimerkiksi kansainvälisten vapaakauppasopimusten myötä sitoudumme rajoittamaan päätösvaltaamme kansallisissa taloudellisissa ja poliittisissa ratkaisuisa. Näin tulemme määrittäneeksi ihanteellisen version markkinayhteiskunnasta, johon ei helposti istu esimerkiksi yhteistä keskustelua ja päätöksentekoa korostava (deliberatiivinen) demokratiakäsitus. Taloudellisesti tehokkaan markkinayhteiskunnan ihanne asettaa myös reunaehdot rationaaliselle toiminnalle: yksipuolinen irtautuminen tehokkuusajattelusta ei useinkaan ole järkevää. Kun vapaakauppa ja pääomien vapaat liikkeet asettavat puitteet kansainväliselle taloudelle, ainakaan pienillä mailla ei ole paljon mahdollisuuksia irtiottoihin.

Markkinayhteiskunta ja sen tehokas ydin ovat kuvitteellisia ajatusrakennelmia, joille ei löydy vastineita todellisuudesta. Niiden luonne ja suhteellinen painoarvo elämässämme kuitenkin määrittävät vapautemme luonnetta.

PETRI RÄSÄNEN

MITÄ UUSLIBERALISMIN JÄLKEEN?

Uusliberalismi on kaikkialle maailmaan levinnyt oppi, joka kehystää ja tulkitsee yhteiskunnalliset ongelmat markkina-ajattelun ja sen tehokkuus-, vapaus- ja oikeudenmukaisuusihanteiden kautta. Oppi tunnetaan myös ”Washingtonin konsensusena”. Myös EU:n talouskuri- ja kilpailukyky-politiikka nojaa siihen. Uusliberalisti uskoo, että sen oman viitekehyksen kautta tulkitut ongelmat voidaan ratkoa, kun luodaan tilaa itseään sääteleville kilpailullisille markkinoille. Markkinat edellyttävät yksityisomistusta ja asioiden hyödykkeistämistä kauppatavaraksi. Vaihtoehtoisesti voidaan luoda hallinnollisesti simuloituja markkinoita tai yrity maailman sisäisiä hierarkioita, joihin kuuluvat tulosvastuun ja -johtamisen periaatteet.

Opin mukainen tulkinta yhteiskunnasta on epärealistinen. Epärealismi on sisäänrakennettu jo opin teoria-perustaan, johon kuuluvat usklassinen talousteoria ja sen johdannaiset, esimerkiksi rationaalisten valintojen teoria, peliteoria ja uuden julkisjohtamisen oppi. Teorioiden perustana ovat abstraktit ja kuvitteelliset oletukset. Esimerkiksi yksityistä omistusoikeutta ja markkinavapautta puolustavassa libertarianisessa politiikan teoriassa keskeiset todistettavat asiat yksinkertaisesti oletetaan paikkansa pitäviksi. Teorioissa voidaan myös olettaa, että markkinataloustoimijat tietävät kaiken nykyisyydestä ja tulevaisuudesta ja että talouden kokonaisuus on vain osiensa summa.

Näistä syistä ei ole yllättävää, että vastaavan ideologian soveltaminen käytäntöön tuottaa tarkoittamattomia ja myös itseään vahvistavia huonoja vaikutuksia. Käsitteellin uusliberalismin tuloa Suomeen ja sen tosiasiallisia taloudellisia ja yhteiskunnallisia seurauksia kirjassa *Uusliberalismi Suomessa* (2007). Esimerkiksi talouskasvun kuihtuminen on jatkunut kirjassa ennakoimallani tavalla. Vallitsevalla uskomuksella tehokkaista markkinoista on perusteltu myös rahoituskaupan laajentumista ja rahoituksen vallan ja merkityksen kasvua. Tehokkuus ei kuitenkaan ole

tämän seurauksena lisääntynyt, vaan päinvastoin investoinnit ovat kuihtuneet ja alttius rahoituskriiseille on kasvanut.

Eriarvoisuuden lisääntymisen vaikutuksia ja heikkoa kokonaiskysyntää on kompensoitu velan määrän lisäämisellä, ensisijaisesti yksityisellä, mutta myös julkisella. Globaalia rahoituskriisiä (2008–2009) seurasi eurokriisi, joka ei suinkaan ole tiivistänyt Euroopan unionia, vaan vahvistanut hajaannusta ja eropyrkimyksiä. Sama pätee yleisemminkin uusliberaaliin globalisaatioon. Kuten esimerkiksi kehityskulut Venäjällä, Brexit ja Donald Trumpin valinta presidentiksi kertovat, yhteiskunta on alkanut puolustautua markkinoita ja niiden seurauksia vastaan, mutta usein taantumuksellisella ja itsekeskeisellä tavalla.

Nationalismi vahvistaa entisestään taipumusta asioiden turvallistamiseen. Demagogien on helppo kääntää vapaamarkkinoiden ja darwinistisen kilpailun lietsoma eksistentiaalinen turvattomuus yhteisön vastareaktioksi. Syiden sijasta nimetään syntipukkeja. Uhri on aina ”kansaa”, joka nykymaailmassa tarkoittaa niin ”tavallisia ihmisiä” kuin ”kansakuntaa”. Turvallistamisella oikeutetaan poikkeustoimia ja myös sotilaallista varustautumista. Näin konfliktit ja riskit sotilaallisille suuronnettomuuksille ovat tulleet jopa ennakoitua nopeammin takaisin maailmantalouden keskusalueille.

Se, mitä uusliberalismin jälkeen tulee, riippuu kollektiivisen oppimisen ja kriisien vuorovaikutuksesta. Syksyllä 2008 ja talvella 2009 maailmanlaajuiselta suurlamalalta vältyttiin täpärästi pelastusoperaatioiden ja automaattisen ja tietoisien elvytyksen avulla. Hetken jotkut ajattelivat, että uusliberalismin aika on ohi, mutta tilanteen rauhoituttua palattiin pääosin ”*business-as-usual*”-politiikkaan. Eurokriisiin on vastattu leikkaamalla julkisia menoja, lisäämällä markkinakuria, yksityistämällä ja tekemällä työmarkkinoita ”joustavammiksi”. Samalla kun Eurooppaan tulvi pakolaisia, työttömyys tai sen uhka, työelämän epävarmuudet ja myös suoranainen kurjistuminen leimaavat arkielämää.

Maailmanhistorian rationaalinen suunta olisi kohti demokraattista globaalikeynesiläisyyttä. Dynaamisen maailmantalouden sisällä vallitsee paitsi epätasaisia ja ristiriitaisia kehityskulkuja myös suuria kehitys- ja eriarvoisuuskuiluja. Jos näihin maailmantalouden ristiriitoihin ja eriarvoisuuksiin puututtaisiin ja luotaisiin uusia planetaarisia institutionaalisia järjestelyjä, kokonaisuus saataisiin toimimaan nykyistä järkevämmiin, vakaammiin, pitkäjänteisempiin ja oikeudenmukaisempiin. Esimerkiksi niin sanottu Keynes-Davidson-suunnitelma mahdollistaisi maailmankaupan tasapainottamisen tavalla, joka tukisi sekä kokonaisuuden että sen heikompien osien kehitystä. Suunnitelmaan kuuluu maailman keskuspankki ja keskuspankkiraha, joka toimisi tarpeettomien ylijäämien uudelleen jakamisen ja siten tasapainottamisen välineenä.

Maailmantalouden kokonaiskehityksen kannalta olennaista on tehokas kysyntä. Valtioiden ja keskeisten kansainvälisten järjestöjen on yhteistuumiin ja yhteisten instituutioiden kautta säädeltävä sekä yksityistä että julkista kysyntää ja pidettävä sitä yllä maailmanlaajuisesti. Globaalikeynesiläiseen uusjakoon kuuluu myös rahoitusmarkkinoiden uudelleensääntely ja globaalit verot, esimerkiksi rahoitustransaktioverot ja globaali kasvihuonepäästövero. Työntekijöiden oikeuksia ja järjestäytymistä tuetaan planetaarisessa mittakaavassa ja kaikille ihmisille taataan kunnollinen peruskoulutus – sen rahoitus nähdään osana tulojen globaalia uusjakoa.

Globaalikeynesiläisestä näkökulmasta käänne voi tulla vain, jos finanssialan merkitystä ja eriarvoisuutta yhteiskunnissa saadaan vähennettyä ja esimerkiksi ylitettyä koostumuksen virhepäätelmästä kumpuavia ristiriitoja maailmantalouden hallinnassa. Koostumuksen virhepäätelmä syntyy kun oletetaan, että se mikä voi onnistua yhdelle toimijalle kerrallaan, olisi mahdollista kaikille yhtä aikaa. Esimerkiksi: yksi maa voi parantaa hintakilpailukykyään sisäisellä devalvaatiolla. Jos kaikki tekevät niin yhtä aikaa,

kenenkään kilpailukyky ei parane ja kokonaiskysyntä pienenee.

Olen tähän asti pitänyt (suhteellisen) rauhanomaisten muutosten skenaariota edelleen (melkein) todennäköisimpänä. 2000-luvulla jokseenkin kaikki prosessit ovat kuitenkin menneet huonoimman skenaariopolun mukaan ja kesän 2016 kuluessa muutinkin arviotani. Tällä hetkellä todennäköisin vaihtoehto on, että siirtyminen uusliberalismin jälkeiseen maailmaan onnistuu vasta tuhoisan, maailmanlaajuisen suuronnettomuuden jälkeen. Pahin vaihtoehto on suurvaltojen välinen sota, joka johtaa laajamittaiseen ydinaseiden käyttöön. Myös muut vaihtoehdot ovat silti edelleen uskottavia mahdollisuuksia.

HEIKKI PATOMÄKI

III

Luonto ja maailma

Ekosysteemien monimuotoisuus on jatkuva ja planeetanlaajuinen huolenaihe, mutta myös inhimillisen kulttuurin voi mieltää osaksi luontoa. Suomalaisuus on luonnollisesti kulttuurinen rakennelma, mutta samanaikaisesti fyysiset ja osin myös henkiset ominaisuutemme ovat kehittyneet geeniemme asettamissa rajoissa. Geenirihmastojemme juonteista voimme lukea menneisyytemme, kertomuksen kansojen vaeluksista ja puhekielen vaihdoksista, mutta tulevaisuuttamme ne eivät paljasta.

Luonnonlait asettavat kaikelle inhimilliselle toiminnalle universaalit reunaehdot. Voimme toimia vapaasti vain niiden asettamissa rajoissa. Luonnonlait eivät kuitenkaan merkitse determinismiiä, vaan pystymme muokkaamaan sekä ympäristöämme että ihmistä itseään. Mitä enemmän tiedämme esimerkiksi geneistä, sitä paremmin kykenemme manipuloidaan niitä. Tällä tavoin olemme avaamassa ovea paitsi erilaisten sairauksien hoitoon myös ihmisen ja eliöiden laajamittaiseen muokkaamiseen. Silloin tulemme törmäämään kysymyksiin sekä elämän olemuksesta että luonnon hyväksikäytön rajoista. Olemme jo tottuneet laitteista ja nykyään enenevässä määrin roboteista koostuvaan keinomaailmaan, mutta myös elävän ja keinotekoisien välinen raja voi olla häilyvä. Kenties tulevaisuudessa voimme jopa olla todistajina uudenselle elämälle.

Mitä geenit kertovat suomalaisten alkuperästä?

PÄIVI ONKAMO

Mitä ikinä odotinkaan, tätä en ollut aavistanut. Oli vuoden 2010 kevät, ja olin juuri saanut tiedon siitä, minkä niminen minun geneettinen äitilinjeni on. Äidiltä tyttärille periytyvää mitokondrio-DNA:ta esiintyy monena kymmenenä erilaisena linjana. Tätä nimenomaista linjaa ”R2” ei ollut koskaan ennen tavattu Suomesta. Ei läheltäkään. Haravoin maailmanlaajuisia äitilinjatietokantoja. Ainoa samanlainen löytyi Kazakstanista, seuraavaksi lähimmät Afganistanista ja Pohjois-Intiasta. Soitin äidilteni. ”Jos seurataan äitiemme linjaa niin kauas kuin päästään, oletko nyt aivan varma, että äidinäidinäidin...äiti oli tuiki tavallinen keskisuomalainen?”

Selvittelimme asiaa kirkonkirjoista kauas 1700-luvun puolelle, ja aina vain löytyi Saarijärvellä syntyneitä sekä kuolleita esiäitejä. Suvun suullinen perimätieto kertoi samaa, äitini suku on ”aina” asunut Saarijärvellä. He olivat siis olleet aivan tavallisia keskisuomalaisia. Voisi vaikka sanoa, että niitä kuuluisia ”supisuomalaisia”, sinisilmäisiä, keskimittaisia tai lyhyenläntiä, Keski-Suomen murretta puhuneita maanviljelijöitä ja uudisraivaajia. Sisu. Selviytyminen. Sodat ja velat. Sydänsairauksia ja sokeritautia. Mitä ihmeen tekemistä meillä muka oli kazakstanilaisten kanssa?

Mitä geenit ovat? Miten ne yleensäkin voivat kertoa mitään yksilön tai kokonaisen kansan sukuhistoriasta? Geenit, tai oikeastaan genomimme, ihmissolun sisältämä DNA, ovat se perinnöllinen aines, jonka olemme saaneet vanhemmiltamme. Genomi koostuu 46 kromosomista eli 23 kromosomiparista, missä jokaisen parin toinen kromosomi tulee äidiltä ja toinen isältä. Poikkeus sääntöön ovat mitokondriot, solujen energiatehtaat, joilla on oma pikkuruinen genominsa ja jotka periytyvät aina pelkästään äidiltä. Siksi niitä kutsutaan myös äitilinjoiksi. 23. kromosomipari koostuu X- ja Y-kromosomeista eli sukupuolikromosomeista. Y määrää sikiön kehittymään miespuoliseksi, ja siksi Y periytyy ainoastaan isiltä pojille.

Vanhempamme ovat vuorostaan saaneet genominsa omilta vanhemmiltaan. Siispä minä kannan neljäsosaltani äidinäitini perimää, neljännekseltäni äidinisäni ja samoin neljännesosuuden isänäitiäni ja isänisäänikin. Jokaisessa periytymistapahtumassa tapahtuu myös kromosomiparin välistä tekijäinvaihduntaa, mikä tarkoittaa sitä, että vaikkapa isältäni perimäni kromosomi 1 on itsessään mosaiikki isänäitini ja isänisäni vastaavista kromosomeista. Mitä edemmäs sukupolvissa mennään, sitä enemmän genomimme pirstaloituvat mosaiikeiksi siitä, mitä nuo kaukaiset esivanhemmat ovat kantaneet. Genomini kolme miljardia emäsparia sisältää miljoonia tällaisia mosaiikinpalasia – ja jokaisella on oma ainutlaatuinen historiansa, joka voi olla jäljitettävissä ihmiskunnan aamuhämäriin asti.

Jos jokin tai jotkin genomini mosaiikinpalat ovat kovin erityisen näköisiä ja tietyille maailmankolkille tyypillisempiä, voidaan päätellä, että niiltä alueilta on tullut esivanhempia, jotka näkyvät minussa vieläkin. Jos vastaavia palasia löydetään muidenkin suomalaisten genomeista, voidaan

sanoa, että ”meillä suomalaisilla” on sukujuuria tuossa(kin) maailmankolkassa. Kun tutkitaan suuri määrä nykysuomalaisia ja verrataan kaikkia genomien kohtia muiden väestöjen vastaaviin genomien kohtiin, saadaan keskimääräinen arvio siitä, keitä me muistutamme eniten ja keiden kanssa meillä on ehkä vähän enemmän yhteisiä esivanhempia.

GENEETTISET OMINAISUUDET?

Geenimme ovat ne rakennusohjeet, joiden perusteella solut, kudokset ja elimet muodostuvat. Monet fyysiset ja osin myös henkiset ominaisuudet määräytyvät perimän geenimuotojen asettamissa rajoissa. Ihmisen pituus on vahvasti perinnöllinen ominaisuus, samoin sormenjäljet, eli sormenpäiden ihourteiden muodostamat kuviot. Altius lapsuusajan korvatulehduksiin ja korvatulehduskierteisiin kulkee suvuissa. Mielenkiintoisesti myös musikaalisuus – sävelkorkeuksien erottamiskyky ja sävelkulkujen struktuurin havainnointi – on pitkälti perinnöllistä.

Ihmisen minuutta ei kuitenkaan ole kirjoitettu geeneihin valmiiksi: jos minut olisi vauvana adoptoitu Botswanaan ja kasvatettu siellä, olisin varmasti monilta ominaisuuksiltaan varsin erilainen kuin nyt olen. Julkisessa keskustelussa geneettinen determinismi on vielä voimissaan, mutta perinnöllisyystieteilijät ovat hylänneet sen jo aikaa sitten.

Ulospäin näkyviin ominaisuuksiin vaikuttavien geenimuotojen lisäksi genomimme sisältävät myös paljon sellaista vaihtelua, millä ei ole vaikutusta oikeastaan mihinkään, se vain on. Genomi on itse asiassa täynnä sitä. Pieniä muutoksia, mutaatioita, kertyy sukupolvien kulussa: jokaisella meistä on yli sata uutta mutaatiota verrattuna omiin vanhempiimme. Näiden vuoksi jokaisen genomissa on

myös jotakin uutta. Jos siirrämme juuri nämä uudet mutaatiot mahdollisille jälkeläisillemme, voivat jotkin niistä kymmenien sukupolvien päästä vallita paikallisväestössä ja tällä tavoin ”markkeerata” väestöä.

Muutamat mutaatiot ovat olleet sellaisia, että ne ovat vaikuttaneet näkyviin ominaisuuksiin: esimerkiksi sinisen silmänvärin aiheuttava mutaatio. On osoitettu, että sinisilmäisen hämäränäkö on hiukan parempi kuin ruskeasilmäisen. Maapallon pohjoisilla seuduilla, joissa on pitkät hämärän ajat, tämä ominaisuus on voinut luoda valintaedun: sinisilmäinen menestyy aavistuksen paremmin. Onpa esitetty myös, että sinisilmäiset kärsivät muita harvemmin pohjoisen Euroopan pimeän vuodenajan kuluessa suomeksi kaamosmasennukseksi kutsutusta ilmiöstä (*seasonal affective disorder*). Sen on osoitettu assosioituvan silmänväriin.

Pitkän ajan kuluessa hyödyllinen mutaatio on yleistynyt luonnonvalinnan ansiosta. Sinisilmäisyys on voinut olla myös melkoinen viehätystekijä parinvalinnassa sellaisissa muinaisissa yhteisöissä, joissa lähes kaikki muut ovat olleet tummasilmäisiä. Ehkä nämä tekijät yhdessä ovat vaikuttaneet siihen, että nykyisin vaikkapa Suomessa yli 80 prosenttia väestöstä on sinisilmäisiä.

Genetiikan tutkimus on aivan näihin vuosiin asti perustunut nykyisin elävien ihmisten tutkimiseen. Sen sijaan muinais-DNA mahdollistaa suoran näkymän muinaiseen genomiin. Kauan sitten eläneistä ihmisistä voi säilyä meidän päiviimme asti molekyylejä, joiden avulla pystymme tarkastelemaan suoraan heidän biologisia ominaisuuksiaan ja tutkimaan heidän alkuperäänsä. Nuo vanhat molekyylit tosin ovat useimmiten varsin pirstoutuneita, minkä vuoksi niiden tutkiminen on vaativaa: ensin

täytyy löytää sopivia kudosnäytteitä, joiden sisällä DNA:ta on voinut säilyä puhtaana, esimerkiksi luuta tai hammasta. Siitä porataan näyte steriileissä olosuhteissa, ja näytteestä eristetään DNA. DNA:sta tehdään ensin ”haulikkoammunnaksi” kutsuttu (engl. *shotgun*) sekvensointi, jossa DNA:ta sekvensoidaan satoina tuhansina pieninä paloina. Palojen perusteella päätellään, onko DNA ensiksikään aitoa, siis muinaista, vaiko ehkä maaperäbakteerien tai kenties modernin ihmis-DNA:n saastuttamaa. Vasta kun aitoudesta on vakuutettu, tehdään syvempi sekvensointi, jonka tuloksista muinainen genomi ”kasataan” laskennallisesti kokoon. Tätä muinaisgenomia vertaillaan tilastogeneettisiin työkaluin sekä nykyisiin että muinaisiin yksilöihin ja väestöihin.

Tällaista työtä on tehty vasta muutamien vuosien ajan, mutta sitäkin intensiivisemmin. Meidän nykyihmisten lähimpien sukulaisten, neandertalin- ja denisovan ihmisen lisäksi on tutkittu anatomisesti modernin ihmisen kivikaudenaikaisia genomeja – muun muassa 33 000 vuoden takaa Itä-Euroopasta, 20 000 vuotta vanhoja genomeja Altai-vuoristosta Etelä-Siperiasta sekä 6 000–8 000 vuotta sitten eläneiden ihmisten genomeja Ruotsista, Saksasta, Unkarista, Espanjasta ja Äänisjärveltä Karjalasta. Näiden muinaisten genomien vertailut nykyään elävien ihmisten genomeihin ovat antaneet kerrassaan hämmästyttäviä tuloksia: nykyiset euraasialaiset, suomalaiset mukaan lukien, ovat nykyihmisen ja neandertalin ihmisen sekä denisovan ihmisen välisten risteymien jälkeläisiä. Nykyihmisissä on 1–4 prosentin osuus näiden ”arkeaisempien” ihmisten genomia. Viimeaikaiset tutkimukset ovat osoittaneet, että osuus on aiempina vuosikymmentuhansina ollut selvästi suurempi. Osa neandertalin ihmisen ja

denisovanihmisen geneistä on siis nykypäivää kohti tullessa karsiutunut pois – niistä on ehkä ollut haittaa kanta-jilleen. Osa on sen sijaan huomattavan yleisiä: esimerkiksi eurooppalaisilla monet rasva-aineenvaihduntaan sekä immunitettiin liittyvät geenivariantit periytyvät suoraan neandertalinihmiseltä.

Viimeisimmän jääkauden kylmimpinä aikoina noin 26 000 vuotta sitten Euroopassa eli hyvin vähän ihmisiä, lähinnä Iberian niemimaalla, Balkanilla ja Ukrainan tietämällä. Jääkauden hellittäessä otetaan ihmiset lähtivät näistä ”turvapaikoista” kohti pohjoista, länttä ja itää. Näiden metsästyksellä ja keräilyllä eläneiden ”kanta-eurooppalaisten” muinaisgenomeista on pystytty päättelemään, että he olivat yllättävänkin pitkiä, tummahkoihoisia sekä tummahiuksisia ja heillä oli siniset silmät: yhdistelmä, jota ei tänä päivänä enää juuri tavata. Heillä oli myös poikkeuksellisen vähän geneettistä muuntelua, eli he olivat keskenään läheisempää sukua kuin vaikkapa me nykysuomalaiset keskenämme. He kuitenkin pystyivät sinnittelemään vaativissa oloissa yli 10 000 vuotta – he olivat sopeutuneet erinomaisesti vallitseviin olosuhteisiin, ehkä osin neandertalilaisilta perittyjen geenivarianttiansa ansiosta. Eurooppa ei missään vaiheessa kokonaan tyhjentynyt ihmisistä.

EUROOPPALAINEN COCKTAIL

Arkeologit ovat pitkään kiistelleet siitä, levisikö maanviljelys Eurooppaan ideoina ja taitoina vai maata viljelevien yhteisöjen kasvun ja muuttoliikkeen myötä. Muinaisgenomitutkimus on valaissut tätä kysymystä uudella tavalla: nyt näyttää vahvasti siltä, että maanviljelys rantautui Eurooppaan uuden väestön mukana.

Vajaat kahdenksan tuhatta vuotta sitten eläneet eteläisen Euroopan ensimmäiset maanviljelijät kantoivat Lähi-idän geenejä. Etelästä ne hivuttautuivat vuosituhansien kuluessa kohti pohjoista ja länttä. Jopa niin pohjoisessa kuin Ruotsissa ensimmäiset maanviljelijät, jotka elivät noin 5 000 vuotta sitten, ovat osoittautuneet geneettisesti samankaltaisiksi kuin nykyiset kyproslaiset. Vertailevat geenitutkimukset muinaisista metsästäjä-keräilijöistä ja maanviljelijöistä ovat osoittaneet myös, että nämä yhteisöt elivät rinta rinnan useita tuhansia vuosia ja sulautuivat toisiinsa vasta hiljalleen.

Kivi- ja pronssikauden taitteessa noin 3 000 vuotta ennen ajanlaskumme alkua alkoi uusi suuri myllerrys: Pohjois- ja Länsi-Eurooppaan levisi väestöä aroilta ja he toivat mukanaan paitsi pronssin myös karjatalouden, hevoset ja vaunut. Väestönmuutos on ollut paljon dramaattisempi kuin minkä nykypäivän maahanmuutto on konsanaan aiheuttanut: jopa 50–80 prosenttia väestöstä vaihtui. Tarkkaa syytä tälle ei tiedetä, mutta on mahdollista, että asiaan vaikutti kenties maailmanhistorian ensimmäinen ruttopandemia: aivan hiljattain on pystytty näyttämään, että monista tämän ajan yksilöiden jäänteistä on löytynyt ruttobakteeria.

Rutto tuli idästä – kenties arojen väki oli jo osin immunoitunut sille. Euroopan silloisella kantaväestöllä sen sijaan ei ollut minkäänlaista immuniteettia ruttoa vastaan, ja siksi se miltei pyyhkiytyi pois. Paraikaa maailmalla tutkitaan sitä, liittyikö pronssikauden suureen muuttoaaltoon myös indoeurooppalaisten kielten ekspansio: saiko nykyinen Eurooppa kielineen ja kulttuureineen kaikkineen muotonsa tuolloin?

Geeneiltänsä nykypäivän eurooppalaiset ovat edelleen pääosin sekoitus noita kolmea komponenttia: vanhin hinta kotoperäistä metsästäjä-keräilijä-perimää, varhaisten

maanviljelijöiden tuomaa eteläistä geenikerrosta sekä aroilta saapunutta tuontitavaraa. Sekoitussuhteet vaihtelevat hiukan väestöstä toiseen.

ITÄINEN MAUSTE

Muuhun Eurooppaan verrattuna Koillis-Eurooppa on hiukan oma lukunsa. Näyttää siltä, että nuo kolme komponenttia eivät riitä selittämään kokonaan suomalaisten geneettistä rakennetta: kun nykyisiä suomalaisia ja muita suomensukuisia verrataan mainittuihin kolmeen vaihtelulähteeseen, jää yli komponentti, joka viittaa kauas itään. 5–10 prosentin osuus nykysuomalaisten genomeista muistuttaa nykyisten itäaasialaisten ja jopa Amerikan intiaanien genomeja. Vanha otaksuma suomalaisten mongolidisista piirteistä ei siis ole tuulesta temmattu. Miten olisimme voineet saada intiaanivertaa? Tai edes itäaasialaista perimää?

Tulokset riippuvat aina vertailukohdasta. Jos suomalaisessa genomissa on aasialaista perimää mutta tutkimuksessa on vertailukohtina esimerkiksi vain kiinalaisia genomeja, saadaan selville ainoastaan, kuinka paljon suomalaisilla ja kiinalaisilla on yhteistä muinaista aasialaista perimää. Se ei tarkoita, että kiinalaisia olisi joskus muuttanut tänne. Samasta syystä voi näyttää siltä, että suomalaiset ja intiaanit jakavat perimästään kaksi prosenttia, vaikka oikeastaan yhteistä on vain kauan sitten elänyt kantaväestö, josta geenit ovat periytyneet erikseen molemmille. Altain seutu ei ole ehkä ollenkaan huono arvaus: uusien geneettisten tutkimusten perusteella intiaanien esi-isät polveutuisivat siltä seudulta. Toisaalta arkeologit ovat osoittaneet, että Altailta on tuotu Volgalle ja Uralille sekä Viroon ja Suomeen asti esineitä jo esimerkiksi pronssikaudella.

Esineiden lisäksi sieltä on saattanut kulkeutua myös ihmisiä, mikä voisi selittää hämmentävän geneettisen yhteyden niinkin kaukasiin ryhmiin kuin intiaaneihin.

Kielentutkimus on jo kauan pitänyt selvänä, että kieli-perheemme tulee idästä, ehkä Ural-vuoriston eteläosasta tai heti sen itäpuolelta, mikä ei ole enää hirmuisen kaukana Altailta. Iloisesti yleistäen, kenties jotakin uralilaista proto-kieltä puhuneet heimot vaelsivat hitusen lännemmäksi, löysivät Keski-Venäjälle vievän Kamajoen, laskivat sitä pitkin Volgalle ja lähtivät valloittamaan uusia metsästysmaita.

Miksi me olemme pitäneet itäisen kielen, vaikka suurin osa geneestämme on eurooppalaisia?

SUOMI JA EUROOPPALAISET NAAPURIT

Kun nykyisten ihmisten genomien sisältämää vaihtelua tarkastellaan maailmanlaajuisesti, esimerkiksi pääkomponenttianalyysin keinoin, suomalaiset ovat melkoisen eurooppalaisia. Eurooppalaisessa mittakaavassa nököttämme kuitenkin aina hiukan omassa kulmassamme: Euroopan kaikki väestöt ovat keskenään hyvin samankaltaisia ja muodostavat tiiviin jatkumon Etelä-Euroopasta Keski-Euroopan kautta Pohjois-Eurooppaan. Suomalaiset esiintyvät näissä vertailuissa silmin nähden erillään muista väestöistä, lähimmätkin naapurit Ruotsi ja Viro ovat meistä selvän välimatkan päässä. Erikoista on myös, että esimerkiksi pohjoisitalialaiset ja eteläitalialaiset muistuttavat toisiaan paljon enemmän kuin pohjoissuomalaiset ja eteläsuomalaiset toisiaan.

Vuonna 2008 geneetikkojen suurkokouksessa Yhdysvalloissa suomalaisten poikkeavuus kirvoitti yleistä pohdintaa: miksi suomalaiset erottuvat joukosta? Tuolloisessa

keskustelussa päädyttiin siihen, että syy olisi yksinkertaisesti pitkään hyvin pienenä pysynyt populaatiokoko, jossa toiset geenimuodot yleistyvät ja toiset harvinaistuvat, mikä vie pois päin muista eurooppalaisista. Toisin sanoen sisäsiit- toisuuden aste kasvaa. On tosiasia, että suomalaisten keski- määräinen sisäsiitosaste on hiukan korkeampi kuin monen muun väestön, mutta tämä ei ole ainoa selitysmalli. Tuol- loin ei vielä ollut tietoa itäisestä komponentistamme. Tut- kimuksen pitäisikin seuraavaksi selvittää, selittääkö erikois- laatuisuuttamme paremmin aasialainen ripauksemme vaiko pieni väestökokomme vai ehkä näiden yhdistelmä.

SUOMALAISET JA SAAMELAISET

Kielentutkimuksen perusteella suomen kielen esimuo- dot eli itämerensuomalainen kantakieli ja kantasaame ovat eronneet toisistaan ”vain” kolmisen tuhatta vuotta sitten. Nimistöntutkimuksen perusteella on myös esitetty, että koko nykyisen Suomen alueella on puhuttu saamea vielä noin tuhatkunta vuotta sitten. Suomen kielen esimuoto saapui ehkä Suomenlahden eteläpuolelta Pohjois-Virosta ensimmäisen kerran noin 2500 vuotta ennen nykypäi- vää. Kielen leviäminen koko maahan seuraavan puolen- toista vuosituhannen aikana ja saamen kielen puhuma- alueen siirtyminen pohjoisemmaksi lienevät liittyneet metsästäjä-keräilijöiden vähittäiseen paikoilleen asettumi- seen ja maa- ja karjatalouden vakiintumiseen. Jos saame todella vaihtui suomeksi vasta noin tuhat vuotta sitten, tuon aikakauden hautauksista saattaisi löytyä sekä nyky- saamelaisille että nykyvirolaisille ominaisia genomeja. Oliko nykyisenkaltaisia suomalaisia vielä olemassakaan, vai syntyikö tämä ryhmä vasta ensin mainittujen sekoittuessa?

Muinais-DNA-tutkimus antanee näihin kysymyksiin vastauksia, ehkä piankin.

Sitä ennen on nojattava nykyisin elävien saamelaisten ja suomalaisten populaatiogeneettiin tutkimuksiin. Saamelaisista on toistaiseksi julkaistu vielä kovin vähän koko genomiin perustuvia tutkimuksia. Näyttää kuitenkin siltä, että heillä itäinen tai siperialainen komponentti on vahvempi kuin suomalaisilla. On myös ilmeistä, että pohjois-suomalaiset muistuttavat saamelaisia enemmän kuin etelä-suomalaiset.

Äiti- ja isälinjoja on tutkittu kauemmin kuin koko genomiin perustuvia aineistoja. On osoitettu, että saamelaisilla on vähemmän yksittäisiä äiti- ja isälinjoja kuin suomalaisilla mutta että nuo yksittäiset linjat ovat pitkälti samoja kuin suomalaisillakin. Suomalaisilla ja saamelaisilla on siis selvästi yhteisiä esiäitejä ja esi-isiä, eikä edes kovin monen vuosituhannen päässä. Vuonna 2007 huomattiin yllättäen, että muutamat näistä äitilinoista esiintyvät lähes identtisinä myös kaukana Volgan keski- ja alajuoksulla. Onko naisia siis liikkunut sieltä tänne? Täältä sinne? Etäisyys on melkoinen – linnuntietä kaksituhatta kilometriä, muinoin käytettyjä vesireittejä myöten paljon enemmän. Voisivatko nämä yhteiset linjat liittyä kieliperheen leviämiseen?

Äitilinjat ovat olleet olemassa jo suomalais-ugrilaista kantakieltä puhuneissa heimoissa, aikoina, jolloin itämerensuomalaiskielet ja saamelaiskielet eivät olleet vielä erkaantuneet omiksi kielikseen ja jolloin puhujat asuivat jossakin Volgan mutkan tienoilla. Sitä pitkin on vaellettu niin pohjoiseen kuin eteläänkin. Arkeologisten kulttuuri-piirteiden samankaltaisuuksien perusteella on päivän selvää, että Volga on ollut kulkureitti tuhansien vuosien ajan. Myös naiset ovat liikkuneet, vaikka perinteinen

historiankirjoitus on aina korostanutkin miesten menemi-
siä ja tulemia. Puolisot on kuitenkin yleensä haettu oman
yhteisön ulkopuolelta. Nuo kaukaiset esiäidit tuskin muut-
tivat kerralla koko matkaa, mutta jos tytär naitettiin vaik-
kapa sadan kilometrin päähän pohjoiseen ja tämän tytär
taas hiukan pohjoisemmaksi jokivartta ja niin edelleen,
voidaan kymmenissä sukupolvissa päätyä jo melko kauas.

KUIN ITÄ JA LÄNSI

Kun nykysuomalaisten geenejä vertaillaan länsinaapuriin,
ilmeisin huomio on se, että ruotsinkielisen Pohjanmaan
asukkaat muistuttavat eniten nykyruotsalaisia. Samoin
lounaisen Suomen asukkaat muistuttavat enemmän skan-
dinaavisia naapureitamme kuin Itä-Suomen asukkaat.
Lounaassa siedetään laktoosia paremmin – hyvin skandi-
naavinen piirre – ja ihmiset ovat siellä keskimäärin pidem-
piä. Myös vaaleahiuksisten osuus on lounaassa Suomen
suurin. Lounais-Suomessa esiintyy eniten muinaisiin
maanviljelijäväestöihin liitettyjä äitilinjjoja ja skandinaavi-
sia isälinjoja.

Varsinaisen ruotsinkielisen uudisasutuksen katsotaan
alkaneen vasta ristiretkiajan jälkeen, mutta muun muassa
arkeologia osoittaa, että jo kauan ennen sitä Lounais-
Suomesta on ollut tiiviitä yhteyksiä länteen ja toisaalta
Baltiaan. Keitä ja kuinka paljon tuli jo kivi- tai pronssikau-
della? Vielä on liian varhaista sanoa, onko skandinaavi-
sempi Lounais-Suomi muotoutunut vasta ristiretkiajan jäl-
keen vai onko sillä perunsa paljon kauempana.

Viime vuosina eniten huomiota herättänyt väestö-
geneettinen piirre lienee suuri ero itä- ja länsisuomalais-
ten välillä. Useampi toisistaan riippumaton tutkimus on

osoittanut saman ilmiön: Suomen sisällä kulkee rajalinja suurin piirtein Raahen korkeudelta Lappeenrantaan ja sen lounaispuolisen alueen väestö poikkeaa koillisen puolen väestöstä hyvin selkeästi. Rajavyöhyke on kapea, ja se noudattaa muun muassa murrevyöhykkeiden ja kansanperinteen rajoja. Geneettinen ero rajan eri puolella asuvien välillä on suurempi kuin vaikkapa brittien ja saksalaisten välillä. Lounas on saanut skandinaavista geenivirtaa, kuten jo todettiin. Itä-Suomeen sitä on suodattunut vähemmän. Lisäksi Itä-Suomen väestö poikkeaa länsisuomalaisista tilastollisesti merkitsevästi Itä-Aasian suuntaan. Kaiken kukkuraksi se on saattanut käydä kapeamman geneettisen pullonkaulan läpi.

Aiemmin on ehdotettu, että Itä- ja Länsi-Suomen eron taustalla olisi uuden ajan asutushistoria: 1500-luvun alussa vain Etelä- ja Länsi-Suomi olisivat olleet maatalouskulttuurin asuttamia ja Keski-Suomen erämaihin olisi lähdetty joukolla Etelä-Savon seudulta perustamaan uudisviljelmiä ja kyliä vasta, kun kuningas Kustaa Vaasa 1550-luvulla myönsi uudisasukkaille verohelpotuksia. Näin Suomi jakautuisi niin kutsuttuihin varhaisen ja myöhäisen asutuksen (*early settlement*, *late settlement*) alueisiin, joista jälkimmäisen asukit ovat pullonkaulailmiön läpikäyneitä varhaisten asukkien perillisiä. Tämä on kuitenkin kovin yksioikoinen käsitys: ensiksikään se ei selitä itäsuomalaisen Itä-Aasiaan päin kallellaan olemista. Toiseksi, erämaa ei suinkaan ole ollut autio ja tyhjä, vaan mitä ilmeisimmin sitä asutti liikkuvainen metsästyksellä, kalastuksella sekä pieni-
muotoisella viljelyllä elänyt saamelais- ja karjalaisväestö. Osa karkotettiin, osa lienee sulautunut uudisasukkaisiin. Kuinka merkittävä heidän roolinsa on ollut Itä-Suomen väestön muotoutumisessa, selviää tulevaisuudessa.

**KAZAKSTANILAISEN ÄITILINJAN
ARVOITUS RATKEAA**

Vuoden 2010 jälkeen Suomesta on löytynyt lisäksi muutama muukin äitilinja-R2:n kantaja. Neljän henkilön mitokondrio on jo sekvensoitu läpi. Tämä mahdollistaa tarkan vertailun muihin maailmalla tutkittuihin R2-linjoin ja siten suomalaisen versiomme paikan määrittämisen R2:n maailmanlaajuisessa sukupuussa. Teimme vertailun tutkimusryhmässäni ja selvisi, että suomalainen versio kuuluu puun haaraan, jonka nimi on R2b. Yllättäen muut lähimmät R2b-sekvenssit Turkista ja Armeniasta ovat peräti kymmenen mutaation päässä. Ajassa tämä vastaa useita tuhansia, jopa kymmentä tuhatta vuotta!

Alussa mainitsemastani kazakstanilaisen henkilön mitokondriosta ei valitettavasti ollut saatavilla koko sekvenssiä, ja näin en päässyt vertaamaan tietoja häneen. Kirjallisuuskatsaus kertoi, että R2b:tä pidetään indo-iranilaisena linjana: indoiranilaisella tarkoitetaan indoeurooppalaisten kielten itäistä haaraa. Näitä kieliä puhutaan nykyisin muun muassa Iranin, Afganistanin, Intian ja Pakistanin alueella. Indoiranilaisten kielten alkukodin arvellaan kuitenkin sijainneen Kaspianmeren ja Mustanmeren pohjoispuolella, juurikin siellä, missä nykyisin on Kazakstan. Jos R2b-linja on syntynyt siellä, Volgan eteläjuoksun lähetyvillä, ei kai olisi mahdotonta, että jotkut sen kantajat olisivat päätyneet myös yläjuoksun suuntaan. Toiset jäivät Kazakstaniin ja loput läksivät etelään ja itään. Tuhansien vuosien aikana jokaiseen linjaan kertyi omia mutaatioitaan, jotka erottavat ne nyt toisistaan.

Erityisen kiinnostavaksi nämä indoiranilaiset yhteydet kävivät, kun minulle selvisi, että suomalais-ugrilaisissa kielissä on hyvin selvä indoiranilainen lainasanakerrostuma.

Sehän sopisi kauniisti yhteen sen kanssa, että vielä tämän päivän suomalaisista löytyy indoiranilaista äitilinjaa. Lainasanakerrostuman iäksi lingvistit arvelevat ainakin 4 000–5 000 vuotta ja kielten kohtaamisalueeksi Keski-Volgia, siis Moskovan seutua ja siitä itään ja etelään. Ehkä muutamia indoiranilaista kieltä puhuneita naisia siirtyi suomalais-ugrilaisen kantakielen puhujien matkaan. Jotkin heidän uudet tapansa ja esineensä – ja niiden indoiranilaiset nimet – omaksuttiin suomalais-ugrilaiseen kantakieleen. Uralilaisten puhujaryhmien siirtyessä hiljalleen kohti luodetta niin sanat kuin eksoottinen äitilinjakin saapuivat lopulta Suomeen. 2000-luvun Keski-Suomeen tultaessa kaikki suullinen perimätieto muinaisista indoiranilaisista naapureista ja esiäideistä oli hävinnyt jo kauan, kauan sitten. Mutta mitokondriot muistavat.

LISÄLUKEMISTA

- Bojs, Karin (2015). *Min europeiska familj: de senaste 54 000 åren*. Stockholm: Alber Bonniers Förlag. Saatavilla suomeksi: *Homo europaeus: Eurooppalaisen ihmisen pitkä historia*, Minerva, 2016.
- Kerminen, Sini (2015). Genetic population structure in finland: an advantage of haplotype information over independent genetic markers. Pro gradu. helda.helsinki.fi/bitstream/handle/10138/155656/geneticp.pdf?sequence=1.
- Salmela, Elina (2012). *Genetic Structure in Finland and Sweden: Aspects of population history and gene mapping*. helda.helsinki.fi/handle/10138/36772.
- Stringer, Chris (2014). *Vain yksi jäi – miten meistä tuli ainoa ihmislaji*. Suomenkos Jorma Keskitalo. Helsinki: Gaudeamus. Alkuteos *The Origin of Our Species*, 2011.
- Tiede (2015). Suomessa asuu kaksi kansaa: itäinen ja läntinen. www.tiede.fi/artikkeli/uutiset/suomessa_asuu_kaksi_kansaa_itainen_ja_lantinen.

Uusia näkökulmia Suomen kielellisen alkuperän tutkimiseen

OUTI VESAKOSKI

Samaan aikaan kun ihmisryhmä toisensa jälkeen vaelsi eteläiseen Eurooppaan, odotti Fennoskandian maaperä uusia asukkaita parin kilometrin paksuisen jäämassan alla. Jää alkoi sulaa Suomen alueelta noin 11 000 vuotta sitten.

Alussa maa oli autio ja tyhjä. Jääkauden jälkeen vedenpinnan yläpuolella olivat Suomesta vain itäiset osat ja Lappi. Länsiranta oli saaristoa. Vetäytyvän jään tilalle levisi nopeasti kasvillisuutta, sen perässä ruohoa syöviä eläimiä ja hyvin pian myös ensimmäiset ihmiset. On hyvä muistaa, että väestöhistoriamme on jääkauden vuoksi varsin lyhyt, sillä tämä seikka leimaa Suomen ja koko uralilaisen alueen ihmisten ja heidän kielellisen esihistoriansa tutkimista.

Suomen alue asutettiin kahta kautta: yksi asutusaalto tuli Norjan rannikoita myöden heti jääkauden jälkeen, eli 9 000 vuotta ennen ajanlaskun alkua. Tämä väestö asutti vain pohjoisinta osaa Suomesta. Samaan aikaan toinen asutusaalto tuli kaakosta päin. Arkeologi Petri Halisen mukaan kaakosta tuli niin sanotun Kundan-Butovon-Veretjen-kulttuurin edustajia. Tämä muinainen kulttuuri ulottui Baltiasta Ääniselle asti. Alun perin nämä ihmiset olivat käyneet vain metsästävässä jäästä vapautuvalla

alueella, mutta asutus muuttui Etelä-Suomen alueella pysyväksi 8 300–8 000 vuotta ennen ajanlaskun alkua.

Mitä kieltä nämä Suomen alueen varhaiset asujat puhuivat? Ainakaan he eivät puhuneet suomensukuisia uralilaisia kieliä, sillä koko kielikunta ei ollut tässä vaiheessa vielä syntynytäkään. Suomi kuuluu saamelaiskielten, viron, unkarin ja esimerkiksi kaukana Siperiassa puhuttavien samojedikielten kanssa uralilaisiin kieliin. Ne ovat kaikki lähtöisin yhdestä kielestä, jota sanotaan kantauraliksi.

Kantaurali erkaantui eri ryhmiin uusimpien tulosten mukaan noin 5 000 vuotta sitten. Sitä ennen Suomen alueella puhuttiin muita kieliä. Kielitieteilijä Ante Aikio on nimittänyt Fennoskandian pohjoisen alueen ensimmäisen väestön kieltä muinaislapiksi (*Palaeo-Laplandic*) ja Kaakkois-Suomen järviolueelta Lappiin asti levinnyttä kieltä muinaisjärvimaaksi (*Palaeo-Lakelandic*; käännökset Jaakko Häkkisen). Nämä kielet eivät välttämättä olleet sukulaisia keskenään, ja molemmat kuuluivat todennäköisesti nyt jo hävinneisiin kielikuntiin.

Saamelaiskielissä ja itämerensuomalaisissa kielissä, joihin kuuluvat suomen lisäksi muun muassa viro ja karjala, näkyy jälkiä näistä vanhemmista alueella puhutuista kielistä. Tällaisia ”substraattilainoja” muinaislapista voivat olla muun muassa saamelaiskielten kautta suomeenkin lainatut sanat *piekana*, *kiiruna* ja *naali*. Muinaisjärvimaasta sen sijaan ovat saattaneet periytyä sanat *kontio*, *nuotio* ja *sivakka*.

Mistä kielitieteilijä päättelee, että jokin sana olisi periytynyt tuhansien vuosien takaa nykypuhujille jostain hävinneestä kielestä? Kielitieteilijät osaavat erottaa nykykielten sanastosta niihin muualta tulleita vanhoja lainoja sanan epätyypillisen ulkoasun perusteella. Tyypillinen ja

epätyypillinen määritetään säännöllisten ääntenmuutosten eli äännelakien perusteella. Äännelait ovat yleisesti hyväksytyjä äänneiden muutosten kehityskulkuja, jotka muodostavat historiallis-vertailevan kielitieteen perustökalun. Uralilaisilla kielillä on omat äännelakinsa ja muilla kieliperheillä omansa.

Mikäli epätyypilliseltä vaikuttavaa sanaa ei saada yhdistettyä mihinkään olemassa olevaan mahdolliseen kielikuntaan, sen oletetaan periytyvän hävinneistä kielikunnista. On täysin odotuksenmukaista, että ihmiskunnan historian aikana uusia kielikuntia on kehittynyt ja myös hävinnyt. Nykyään oletetaan, että aikaisemmin kielten puhujaryhmät olivat hyvinkin pieniä. Biologiasta taas tiedetään, että pienten ryhmien häviäminen sukupuuttoon on todennäköisempää kuin suurten. Ihmisten kohdalla puhumaryhmien häviämiset saattoivat liittyä yhtä lailla kielen vaihtamiseen kuin kuolleisuuteen tai lisääntymisen epäonnistumiseen.

Ensimmäisten asuttajien jälkeen Suomen alueelle tuli useita muitakin asutusaaltoja. Voisi kuvitella, että kivikaudenaikaiset tai myöhemmät ihmiset eivät olisi juuri elinsijoiltaan liikkuneet, mutta näin asia ei ollut. Metsästäjä-keräilijäkansat liikkuivat jatkuvasti etsien riistan ja kalansaannin kannalta otollisimpia alueita. Liikkuvuudesta todistavat myös esinelöydöt, jotka osoittavat vahvan kontaktiverkoston olemassaolon jopa syrjäiseltä tuntuvassa pohjoisessa Euraasiassa. Pohjoisen metsästäjä-keräilijäyhteisön asukastiheydet olivat kuitenkin pienet, eli alue oli harvaan asuttua.

Varhaiskampakeraamiikkaa edustaneet ryhmät tulivat Suomen alueelle noin 5200 vuotta ennen ajanlaskun alkua, todennäköisesti idästä. Varhaiskampakeraamiikkakulttuuria esiintyi Keski-Suomen eteläpuolella, kun taas

pohjoisempana asui Säräisniemi 1 -nimisen kulttuurin edustajia. Näiden jälkeen paikalle tuli asbestikeramiikan sekä tyypillisen kampakeramiikan edustajia (4 600–2 500 ja 3 900–2 500 eaa.). Nuorakeraamikkojen mukana maahan tuli karjanhoito 2 800–2 300 vuotta ennen ajanlaskun alkua, mutta nuorakeraamikkojen kulttuuri vaikuttaa lyhytaikaiselta. Se todennäköisesti sekoittui paikallisiin metsästäjä-keräilijäryhmiin, mistä muodostui Kiukaisten kulttuuri 2 500/2 300–1 800 vuotta ennen ajanlaskun alkua.

Jotkut tutkijat ovat olettaneet, että uralilainen kieli olisi tullut Suomeen tyypillisen kampakeramiikan edustajien mukana. Aikaisemmin uralilaisten kielten iäksi oletettiin jopa yli 6 000 vuotta. Nykyään pidetään kuitenkin epätodennäköisenä, että kampakeramiikkakulttuureissa olisi puhuttu uralilaisia kieliä, sillä nykynäkemyksen mukaan koko kielikunta eli tuossa vaiheessa vasta korkeintaan kantaauralin aikaa. Jos kampakeramiikkojen kieli ei ollut sen enempää uralilaista kuin indoeurooppalaistakaan, jota sen ei ajatella olleen, sen on täytynyt kuulua johonkin jo hävinneeseen kielikuntaan. Suomen kieleen on todennäköisesti periytynyt sanoja tältäkin ajalta: Kielentutkija Jaakko Häkkinen esittää etymologisessa tutkimuksessaan, että niin *tammi*, *lehmä* kuin *konna* (sammakoista puhuttaessa) olisivat periytyneet näiltä puhujilta 6 000 vuoden takaa.

Keskieurooppalainen nuorakeramiikka (tai vasarakeräskulttuuri) tuli Suomen alueelle 2 800–2 300 vuotta ennen ajanlaskun alkua. Alkuperänsä takia tätäkään kulttuuria ei pidetä uralilaisten kielten tuojana, vaan tämä väestö puhui todennäköisesti jotain indoeurooppalaisten kielten kantamuotoa, mahdollisesti kantabalttia. Indoeurooppalaisia kieliä ovat esimerkiksi italia, valkovenäjä,

englanti, persia ja ruotsi. Ruotsin kielen sukulaiskieltä puhuttiin siis Suomessa luultavasti ennen suomen kielen varhaismuotoja. Tästä kielestä ovat peräisin niin jokien nimitykset *Aura* ja *Eura* kuin myös nimi *Suomi*. Niinkin uralilaisena pidetty asia kuin *kaski* on saattanut periytyä nykysuomeen tältä väestöltä.

URALILAISTEN KIELTEN SAAPUMINEN

Seuraava kandidaatti ensimmäiseksi uralilaisen kielen Suomen alueelle tuoneeksi kulttuuriksi on tekstiilikeraamiikka. Se levisi tänne idästä noin 2 000 vuotta ennen ajanlaskun alkua. Tekstiilikeraamiikan itäinen levinneisyys ja ajoitus sopisivat uralilaisen kielikunnan oletettuun lähtöalueeseen ja ikään.

Nimistöntutkija Pauli Rahkonen esittää, että näihin aikoihin Suomen alueelle olisi todella tullut sittemmin hävinnyt länsiuralilainen kieli tai kieliryhmä. Tämä kiinnostava väite perustuu vesistöjen nimityksiin. Paikannimiä käytetään asutushistorian tutkimiseen, sillä mikäli paikalla on ollut jatkuvaa asutusta, saattavat luonnonmaantieteelliset nimet periytyä nykykieleen kaukaa historiasta. Kielihistoriallisessa tutkimuksessa paikannimet ovat tärkeitä myös siksi, että niiden avulla voidaan saada arvioitua aikaisempien kielimuotojen levinneisyysalueita.

Ensimmäiset varmat uralilaisten kielten puhujat Suomen alueella olivat saamelaiskielten puhujia. Saamelaiskieliä puhuttiin itse asiassa lähes koko Suomen alueella. Tämän tiedämme sekä eteläsuomalaisiinkin murteisiin jääneistä lainoista (esim. *uuttu*, *tomera*, *nolo*) että nimistöntutkimuksen perusteella. Esimerkiksi paikannimet, joissa on mukana elementit *Tolva* (tarkoittaa peuran jolkotusta)

tai *Livo* (peuran lepopaikka), lienevät saamelaisperäisiä. Myös kaupunginnimeä *Tampere* on ehdotettu saamelaisperäiseksi.

Saamelaiskielten tulosta Suomen alueelle ei ole yhtenäistä näkemystä, mutta takarajaksi asettuu suomalais-saamelaisten kielten erkaantuminen toisistaan. Uusimpien tulosten mukaan olemassa olisi ollut suomalais-saamelainen kantakieli, joka olisi irtautunut uralilaisesta kanta-kielestä noin 4 000 vuotta sitten. Tämä olisi kuitenkin alkanut varsin nopeasti (3 000–2 500 vuotta sitten) haarautua saamelaiskieliin ja itämerensuomalaisiin kieliin. Nykyisten saamelaiskielten oletetaan erkaantuneen senaikaisesta kantasaamesta joko Suomen alueella tai siten, että kielellinen erkaantuminen on tapahtunut vasta Lapissa saamelaiskielen jo siirtyessä nykyisille puhuma-alueilleen.

Nykyisillä alueillaan saamelaiskieliä puhuttiin jo ensimmäisen vuosituhannen lopulla. Huomattavaa on, että saamelaiskielten puhujia oli ainakin Keski-Suomessa vielä viime vuosituhannen puolivälissä, mutta leviävä, nyky-suomen esimuotoja puhuva väestö painoi saamelaiskieliä pohjoiseen. Uusin, tai uudelleen esiin kaivettu näkemys on, että saamelaiskielet korvasivat aikaisemmin mainitun muinaislapin pohjoisen asukkaiden kielenä. Oletetaan jopa, että paikallinen muinaislappi olisi korvautunut saamelaiskielillä kielenvaihdossa, eli väestö itsessään ei olisi vaihtunut.

Edellä on puhuttu arkeologisten kulttuurien yhteydestä kieliin. Kielten leviämistä ei kuitenkaan voi eikä saa yhdistää suoraan arkeologisten kulttuurien leviämiseen. Tähän on monia syitä. Arkeologiset kulttuurit kattavat tyypillisesti laajoja maantieteellisiä alueita, ja samalla alueella voi olla runsaasti erilaisia kieliä jopa eri kielikunnista. Toisaalta kieli voi levitä myös ilman näkyvää kulttuurinmuutosta,

kuten oletetaan tapahtuneen saamelaiskielten siirtyessä Lappiin. Voidaan siis ajatella, että esimerkiksi *osassa* tekstiilikeramiikkaa käyttäneistä ryhmistä puhuttiin sittemmin hävinneitä länsiuralilaisia kieliä, kun taas naapuriryhmässä puhuttiinkin jotain muuta kielimuotoa.

ITÄMERENSUOMALAISKIELTEN SAAPUMINEN JA SUOMEN MURTEIDEN SYNTY

Nykysuomea lähimpänä oleva kielimuoto tuli todennäköisesti Suomen alueelle Suomenlahden yli Virosta ennen ajanlaskumme alkua. Kieli kuului eteläiseen itämerensuomalaiseen kielimuotoon, ja sen puhuma-alue Suomessa kattoi vain lounaisen osan maasta. Samaan aikaan muualla nykyisen Suomen alueella puhuttiin saamelaiskieliä ja aikaisempien väestöaaltojen tuomia kieliä. Kun yhteydet Lounais-Suomen ja Viron välillä vähenivät, uusi puheenparsi eriytyi vähitellen muinaislänsisuomalaiseksi kielimuodoksi tai murteeksi.

Lounais-Suomesta muinaislänsisuomalainen kieli-
muoto levisi ajan myötä Länsi-Suomeen ja muodosti nykyiset läntiset murteet. Todennäköisesti selvästi ajanlaskun alkamisen jälkeen, ehkä jopa vasta 1000-luvulla, Suomeen tuli Karjalasta pohjoisen itämerensuomen, muinaiskarjalan, puhujia. Tämä itäinen muinaiskarjala on toiminut itämurteiden pohjana. Nämä kielet eivät kuitenkaan vielä olleet nykyistä suomen kieltä vastaavia kielimuotoja, vaan itämerensuomalaisten kielten eteläisiä ja pohjoisia muotoja muistuttavia kieliä. Eteläisistä muodoista muodostuivat myöhemmin esimerkiksi viro ja liivi, pohjoisista taas karjala ja vepsä.

Itämerensuomalaisten kielten varhaismuotoja tuli Suomeen kahdesta suunnasta ja kahtena ajanhetkenä, joten luontainen kehitys olisi todennäköisesti tuottanut läntiseen ja itäiseen Suomeen erilaiset kielet. Poliittiset syyt ja kirjakielen kehittäminen kuitenkin lähensivät kielimuotoja. Alun perin 1500-luvulla Suomen kirjakielen kehittämisen pohjana oli länsimurteinen suomi, mutta loppujen lopuksi kirjakieleen yhdisteltiin sekä länsi- että itämurteiden piirteitä.

Suomen länsimurteet muodostuivat siis Lounais-Suomesta levinneestä kielimuodosta, kun taas itämurteiden pohjana on muinaiskarjala. Hämmäläismurteet ovat vanha, länsisuomalaisiin murteisiin kuuluva ryhmä. Savolaismurteet todennäköisesti syntyivät muinaislänsisuomen puhujien kohdatessa muinaiskarjalan puhujia idässä. Nämä neljä murrealuetta – lounaismurteet, hämmäläismurteet, savolaismurteet ja kaakkoismurteet – muodostavat asutuksen puolesta varhaisimmat suomen kielen puhuma-alueet. Näiltä alueilta murteet siirtyivät pohjoisemmaksi – länsimurteet jo ennen 1500-lukua ja itämurteet savolaiseksiansion mukana vähän myöhemmin.

Murteita on tutkittu vuosisatojen ajan, ja edelleen niitä tutkitaan jopa etsimällä murteellisuuksia keskiaikaisista dokumenteista. Monista nykyajan kieltä yhtenäistävistä tekijöistä – kaupungistumisesta, yleiskielisestä mediasta, laajasta maassamuutosta – huolimatta murteet ovat edelleen olemassa ja tunnistettavia. Idän ja lännen eron huomaa selvästi, jos ajaa Turusta Hämeen ja Mikkelin kautta Suomen itäisimpään kylään Möhköön ja pysähtyy välillä kuuntelemaan paikallista puhetta.

**BIOLOGIAN MENETELMÄT KIELEN
TUTKIMUKSEN APUNA**

Runsaasta tiedosta ja tutkimuksen määrästä huolimatta suomalaisten – ja myös muiden uralilaisten kielten puhujien – kielellinen historia on täynnä aukkoja ja vastaamattomia kysymyksiä: Millä alueella saamelaiskielet ja itämerensuomalaiskielet erosivat toisistaan ja miten paljon niiden välillä oli kontakteja eriytymiskehityksen aikana? Entä miten paljon kontakteja oli Suomen itä- ja länsimurteiden puhujien välillä? Kysymättä on monia mekanismeihin liittyviä kysymyksiä: Miksi murteet ylipäättään muodostuivat ja millaisissa tilanteissa ne eriytyvät kieliksi? Levisivätkö murteet tai kielet väestösiirtymien myötä vai kielenvaihdosten kautta?

Näitä kysymyksiä on tutkittu uudesta tulokulmasta BEDLAN-työryhmässä (Biological Evolution and Diversification of Languages), joka yhdistää Turun, Tampereen ja Helsingin biologeja, kielitieteilijöitä, maantieteilijöitä sekä muiden alojen erikoisosaajia. Kielten evoluutiota ja erilaisumista tutkivassa poikkitieteellisessä hankkeessa sovelletaan uusia menetelmiä kielelliseen aineistoon ja koetetaan saada vastauksia vanhoihin kysymyksiin.

Uusi lähestymistapa yhdistää historiallisen kielitieteen tulokset biologiasta lainattuihin laskennallisiin menetelmiin. Historiallis-vertailevan kielitieteen menetelmät perustuvat oletukseen kielten yhteisestä menneisyydestä. Etymologiaa, eli sanojen alkuperää, selvitetään jäljittämällä äännevastaavuuksia ja äänneissä tapahtuneita säännöllisiä muutoksia. Yhteisen alkuperän luotettavuutta arvioitaessa punnitaan äännehistorian kulkuja yhdessä vertailtavien sanojen merkityksen ja sanojen levikin kanssa.

Käytännössä suomen sanan vastaavuus esimerkiksi unkarin kielen vastaavaan sanaan selvitetään yksinkertais- taen seuraavasti: Suomessa sanan *kala* vastine on unka- rissa on *hal*. Ovatko nämä samaa alkuperää? Jokaiselle ään- teelle on löydettävissä oma kehityshistoriansa. Suomen kielen sananalkuinen *k* on useimmiten sellaisenaan varhai- sista kielimuodoista säilynyt äänne, ja se voidaan palauttaa uralilaiseen ja suomalais-ugrilaiseen kantakieleen **k*:ksi. Unkarissa kantakielen **k* on muuttunut säännöllisesti taka- vokaalin edellä *h*:ksi. Sama suhde on nähtävissä sanavas- tineissa *kota* ja *ház* 'talo' tai numeraalissa *kolme* ja *három* 'kolme'. Sanan *kala* ensitavun *a* on säilynyt molemmissa kielissä samana läpi vuosituhansien, ja se on palautettavissa suomalais-ugrilaisen kantakielen vokaaliin **a*. Samoin *l* on säilynyt molemmissa kielissä vastaavana kuin uralilaiseen kantakieleen asti ulottuva äänne **l*. Unkarissa kaikkein vanhimpien sanojen loppuvokaali on heittänyt pois.

Näin ollen suomen sanalla *kala* ja unkarin sanalla *hal* on yhteinen alkuperä, jonka voi palauttaa kanta- uralilaiseen sanastoon **kala*. Sanan kuuluminen kanta- uralilaiseen sanastoon vahvistuu sillä, että sanalla **kala* on selkeitä vastineita kielikunnan kaikissa haaroissa samojedi- kieliä myöten, ja sanan merkitys on yksitulkintainen eri kielissä. Yhteistä alkuperää etsiessä nykykielen mukai- sia kirjoitusmuotoja ei siis verrata keskenään, vaan pitää tutkia, millaisia kehityskulkuja äänneet ovat käyneet läpi.

Uudessa lähestymistavassa hyödynnetään historiallis- vertailevaa kielentutkimusta koostamalla sen tuloksista laajoja aineistoja. Aineistoihin sovelletaan evoluutio- biologista tai tarkemmin ottaen fylogeniikasta lainattuja tilastollisia laskentamenetelmiä, joilla pystytään tutkimaan

esimerkiksi kielten historiallisia suhteita. Tämä on nopea ja objektiivinen tapa etsiä tietoa laajasta aineistosta.

BEDLAN-työryhmässä on käytetty 25 uralilaisesta kielestä kerättyä perussanastoaineistoa, ja tekeillä on myös kielen rakenteeseen liittyvä aineisto. Perussanasto tarkoittaa kielen kaikkein muuttumattominta osaa eli merkityksiä, jotka eivät helposti ota uutta vastinetta naapurikielestä eli lainaudu. Aineisto koostuu tällä hetkellä yli 300 merkityksestä – tai oikeastaan siitä, millä sanalla merkitys eri kielissä sanotaan ja ovatko nämä sanat samaa alkuperää vai eivät. Suomen kielen alkuperään liittyvät olennaisimmat tulokset ovat valottaneet uralilaisten kielten historiallisia suhteita ja ryhmien erkaantumisen ajoituksia.

POPULAATIOGENETIIKAN MENETELMÄT MURRETUTKIMUKSESSA

Myös murteisiin liittyviä kysymyksiä voidaan tutkia laskennallisesti. Suomen kielen osalta hienon mahdollisuuden tähän antaa Lauri Kettusen 1920–1930-luvuilla keräämän Suomen murreatlaksen uusi sähköinen versio. Kettusen aineisto on nyt koodattu numeromuotoon samalla tavoin kuin geneettinen aineisto, mikä mahdollistaa populaatiogenetiikan menetelmien soveltamisen murreaineistoon.

Populaatiogenetiikan mallipohjainen, bayesilaiseen laskentaan perustuva ryhmittelyanalyysi tuottaa aineiston pohjalta samat murrealueet, joita on esitetty murretutkimuksessa ennenkin. Analyysin mukaan selvin raja on jako kahteen: itä- ja länsimurteisiin. Tämän jälkeen itäiset ja läntiset murteet jakaantuvat useaan osioon samaan tapaan kuin ne murrekirjallisuudessa yleensäkin esitetään. Esimerkiksi jako seitsemään tai kahdeksaan ryhmään on

oppikirjoista tuttu murrejako, ja nämä samat alueet löytyvät myös biologisin menetelmin tehdystä ryhmittely-analyysistä. Biologisilla menetelmillä pystytään laskemaan aineistosta uusiakin lukuja, kuten esimerkiksi murteiden välisten erojen vahvuuksia. Kun Suomi jaettiin näillä menetelmillä 14 murrealueeseen, murteellisesti suurimmat erot löytyivät lounaismurteiden ja Keski-Suomen ja Pohjois-Savon murteiden välillä.

Uusilla menetelmillä pystytään myös arvioimaan murteiden välisiä kielikontakteja, jotka ovat samalla arvio siitä, miten paljon eri alueiden ihmiset ovat olleet yhteydessä keskenään. Osoittautui, että kielikontakteilla arvioituna ihmisten liikkuminen keskittyi kahden päämurrealueen sisälle. Länsi- ja itämurteiden välillä kielellistä ainesta vaihdettiin vähemmän kuin näiden murreryhmien sisällä.

Mitkä tekijät pitivät murteita erillään ja estivät ihmisten liikkumista? Uudella laskennallisella lähestymistavalla olemme pystyneet yhdistämään useita erilaisia samaan paikkaan merkittäviä tietoja ja vertaamaan murre-eroja alueiden luonnonmaantieteellisiin eroihin, kulttuurisiin eroihin sekä alueiden hallinnolliseen historiaan. Murteiden tilastollisista analyyseistä saatuja tuloksia voidaan esittää kartoilla, mikä on tietenkin paljon käytännöllisempää kuin pelkkä lukujen katselu.

Kuhunkin pitäjään voidaan liittää tilastotietoja luonnonympäristöstä, kuten keskilämpötila, sateisuus tai lumipeitteen syvyys. Pitäjäkarttoihin kerätään myös kulttuurisia piirteitä: kuinka suuri osa peltoalueesta oli kaskiviljeltyä 1800-luvun lopulla, mikä oli esimerkiksi herneen tuotantomäärä, paljonko väestöä oli, paljonko alueelta kerättiin veroja, mikä oli ruotsinkielisten osuus väestöstä, entä mikä syntyvyys ja kuolleisuus? Myös alueellisen

tiedon saa määriteltyä pitäjäkohtaiseksi tiedoksi, jolloin vaikkapa venetyyppien ja kalakukkojen levinneisyydet voidaan ensin digitoida koko Suomen alueelle ja sitten määrittää kullekin pitäjälle. Hallinnollinen historia tarjoaa pitäjistä vielä omat tietonsa: onko pitäjä kuulunut Turun vai Uppsalan hiippakuntaan ja Pähkinänsaaren rauhan rajan itä- vai länsipuolelle? Digitoimisen jälkeen näitä kaikkia tietoja voidaan analysoida samanaikaisesti.

Tulosten mukaan hallinnollinen historia määrittää pitäjien kielellisten erojen suuruutta jopa enemmän kuin pitäjien maantieteellinen etäisyys. Merkittävää oli myös se, miten ympäristöjen eroavaisuudet ovat vaikuttaneet murre-erojen kehittymiseen. Uusi oletus murteiden muodostumisesta onkin, että murteet ovat eriytyneet toisistaan osittain siksi, että ihmisryhmät elivät erilaisissa luonnonmaantieteellisissä ympäristöissä ja kehittivät kulttuurisia sopeumia asuinympäristöönsä sopivien elinkeinosten mukaan. Esimerkiksi Lounais-Suomen savimailla tarvitaan erilaista maanviljelysosaamista kuin Pohjanmaan turvemailla tai Savon kivikkoisilla moreenimailla.

MENNEISYYDEN MONITIETEELLINEN TUTKIMUS

Kielellinen historia on vain yksi osa väestöhistoriaa. Kieli-historia kertoo oman tarinansa väestön (esi)historiasta, ja toisen näkökulman saamme genetiikasta ja kolmannen arkeologiasta ja historiasta. Kaikki nämä tasot liittyvät myös (esi)historiallisen luonnonympäristön vaihtelun tutkimiseen, sillä esimerkiksi sateisuuden ja lämmön muutoksista aiheutuvat ympäristövaihtelut vaikuttavat ihmisryhmiin samalla tavalla kuin muihinkin eläinryhmiin. Eri alojen yhdistämisestä on keskusteltu viime

aikoina niin kielitieteessä, arkeologiassa kuin genetiikassakin, ja ongelmaksi on nostettu se, että tutkimuskysymykset, aineistot ja tulokset eivät ole suoraan vertailukelpoisia. Käytännössä kaikkien alojen aineistoja ja tuloksia pitää muokata runsaasti, ennen kuin ne ovat käytettävissä monitieteellisessä tutkimuksessa.

Tarkoituksemme onkin koota historiallisen kielitieteen tutkimusaineistoa monitieteiseen käyttöön. Lähestymistapamme pyrkii muokkaamaan historiallisen kielitieteen perustutkimusta ”soveltavaksi historialliseksi kielitieteeksi”. Uudet laskennalliset menetelmät eivät siis korvaa perinteistä historiallista kielitiedettä vaan rakentavat siitä uusia näkökulmia suomalaisuuden kielellisen alkuperän tutkimukseen.

Teksti on parantunut huomattavasti biologi Terhi Honkolan, maantieteilijä Timo Rantasen, kielitieteilijöiden Mervi de Heerin ja Mikko Heikkilän sekä arkeologien Mika Lavennon ja Petri Halisen kommenttien perusteella. Koneen Säätiö on tukenut kirjoittajan ja koko BEDLAN-työryhmän työtä.

LISÄLUKEMISTA

- Aikio, Ante (2012). An essay on Saami ethnolinguistic prehistory. Teoksessa Riho Grünthal & Petri Kallio (toim.): *A Linguistic Map of Prehistoric Northern Europe*. Suomalais-ugrilaisen seuran toimituksia 266. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 63–117.
- Haggrén, Georg, Petri Halinen, Mika Lavento, Sami Raninen & Anna Wessman (toim.) (2015). *Muinaisuutemme jäljet. Suomen esi- ja varhaishistoria kivikaudelta keskiajalle*. Helsinki: Gaudeamus.

- Heikkilä, Mikko (2014). *Bidrag till Fennoskandiens språkliga förhistoria i tid och rum*. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- Honkola, Terhi (2016). *Macro- and microevolution of languages: Exploring linguistic divergence with approaches from evolutionary biology*. *Annales Universitatis Turkuensis A II* 311. Turku: Turun yliopisto.
- Saarikivi, Janne & Mika Lavento (2012). Linguistics and archaeology: A critical view of an interdisciplinary approach with reference to the prehistory of northern Scandinavia. *Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia* 265, 177–216.

Ihmisen muokkaus ja geeniräätälöinti

JUHA KLEFSTRÖM

Kreikkalaisessa mytologiassa esiintyy pahaenteinen Pandoran lipas. Tarinassa Prometheus-titaani oli ajautunut pahaan riitaan ylijumala Zeuksen kanssa varastettuaan tulen. Prometheukselle kostaakseen Zeus muovailutti savesta maailman ensimmäisen naisen Pandoran. Hänet lähetettiin tapaamaan Prometheusta, jonka nimi muuten tarkoittaa etukäteen ajattelevaa. Pandoralla oli mukanaan lipas, johon oli sullottu kaikki maailman vitsaukset. Prometheus vältti Pandoran houkutukset mutta velipoika Epimetheus retkahti häneen. Veljen nimi tarkoittaa jälkikäteen ajattelevaa. Eipä aikaakaan kun Pandora avasi lippaansa ja tuli samalla vapauttaneeksi kaikki maailman vitsaukset. Pandoran sulkemaan lippaaseen oli kuitenkin jäänyt jäljelle toivo. Kun Pandora avasi lippaansa toisen kerran, hän vapautti toivon, joka poisti maailmaan tulleen synkkyyden.

Geeniräätälöinti on mullistava tekniikka, jolla voidaan kirjoittaa uudelleen minkä tahansa geenin koodi. Onko tässä Pandoran lipas? Jos lippaan avaa, tuleeko sieltä vitsauksia vai uutta toivoa, joka poistaa sairauksien synkkyyden?

GEENIRÄÄTÄLIT TULEVAT, OLETKO VALMIS?

Yhdistelmä-DNA-tekniikan avulla geneettistä materiaalia voidaan eristää, yhdistellä, muunnella ja siirtää eliöiden kesken tai niiden välillä. Ala on hyvin nuori, sillä siitä alettiin puhua vasta 1980-luvulla. Ala kehittyi kiivaasti ja näytti pian voimansa poikimalla mullistavia lääketieteen sovelluksia, esimerkiksi siirtogeenisen insuliinintuotannon. Insuliinia pystyttiin yhdistelmä-DNA-tekniikan avulla tuottamaan pieneliöissä, eikä sitä tarvinnut enää vaivalloisesti eristää teurastettujen sikojen haimasta. Yhdistelmä-DNA-tekniikan lupaukset olivat sitä luokkaa, että molekyylibiologian ja biokemian opiskelijoita rekrytoitiin kiivaasti jopa ensimmäisiltä vuosikursseilta työelämään, tutkimuslaitoksiin ja uusiin orastaviin biotekniikkayrityksiin.

Hyvin harva olisi kuitenkaan uskonut, kuinka pitkälle kehitys harppaa jo muutamassa vuosikymmenessä. Vuosituhannen vaihteessa selvitettiin ihmisen genomien järjestyksen, mikä avasi näkymän ihmisen geenien sisältöön yksityiskohtia myöten. Pian opittiin myös hyödyntämään soluissa luonnollisesti esiintyvää mekanismia, RNA-interferenssiä (RNAi). RNAi-tekniikalla voidaan vaimentaa haluttuja geenejä ja siten tarkastella, millaisiin solutoimintoihin näitä geenejä tarvitaan.

RNAi-menetelmällä pystyttiin häiritsemään geenitoimintaa melko helposti, mutta RNAi-työkaluista ei ollut mihinkään, jos geeneihin haluttiin saada pysyviä muutoksia. Ihminen oli päässyt lyhyessä ajassa niin pitkälle, että kykeni säätelemään geenien toimintaa, poistamaan geenejä ja siirtämään kokonaisia geenejä lajista toiseen. DNA-teknologian avulla pystyttiin jopa luomaan laboratoriossa synteettisiä genomeja, jotka synnyttävät ihmisen

suunnittelemaa elämänmuotoja. Kaikesta tästä edistyksestä huolimatta työkalut ihmisen omaa terveyttä ja hyvinvointia heikentävien geenihäiriöiden korjaamiseen puuttuivat yhä.

Kehitys ei kuitenkaan polkenut paikoillaan, vaan pian se loikkasi taas eteenpäin. Kevättalvi vuonna 2013 toi mukanaan uutisia uudesta *genome editing* -tekniikasta eli genomieditoinnista. Termi geeniräätälöinti avaa suomalaiselle lukijalle tekniikan käyttötarkoitusta osuvasti ja sitä muotoa käytän tässä kirjoituksessa. Geeniräätälöinti toi mukanaan lähes rajattomat mahdollisuudet muokata geenien luku-raameja mihin muotoon tahansa. Erona vanhoihin, kömpelöihin, monimutkaisiin ja epävarmoihin menetelmiin oli myös uuden tekniikan hämmäntävä yksinkertaisuus.

Mutta miten geeniräätälit DNA:ta oikein ompelevat?

GEENIRÄÄTÄLÖINNIN PERUSKURSSI

Geeniräätälöintitekniikka on kehittynyt nykyiseen muotoonsa monen hyvin epätodennäköisen sattuman tuloksena. Massachusettsin teknillisen korkeakoulun eli MIT:n professori ja nimekäs geenitutkija Eric Lander on kirjoittanut mukaansatempaavasti näistä geeniräätälöinnin alkutai-paleen sattumuksista. Menetelmän taustalla oli merkittävä löytö bakteerien immuunipuolustuksen mekanismeissa.

Bakteerit käyvät taistoa niitä piinaavia bakteeriviruksia eli bakteriofaageja vastaan leikkelemällä tunkeutujan DNA:n silpuksi. Ihmisiä eivät kuitenkaan piinaa faagit, joten bakteereista löydetty systeemi on muovailtu sellaiseen muotoon, että sen avulla geeniräätälit, geenejä muokkaavat tutkijat, pystyvät muokkaamaan tarkoin määriteltyä kohtaa omien solujemme genomissa.

Geeniräätälin perustyökaluihin kuuluvat erilaiset muokatut nukleaaosit. Nukleaaosit ovat DNA-rihmaa pilkkovia entsyymejä, eräänlaisia pieniä molekyylikokoisia saksia. Näillä saksilla bakteerit silppuavat tunkeutujaviruksen DNA:ta, ja samoista saksista on tuunattu geeniräätälille sopivat työkalut. Suosituin ja huomionarvoisin leikkurijärjestelmä on niin sanottu CRISPR-Cas, jonka esimerkiksi kunnianarvoisa *Science*-lehti nimesi vuonna 2015 vuoden tieteelliseksi läpimurroksi.

Geeniräätälöinti ei tarkoita sitä, että nukleaaosien annetaisiin sattumanvaraisesti leikellä DNA:ta sieltä täältä, vaan saksat täytyy ohjata tarkasti siihen kohtaan, jossa DNA:ta halutaan muokata. CRISPR-Cas systeemissä ohjauksesta vastaa opas-RNA, joka opastaa saksat täsmällisesti siihen paikkaan genomia, mihin pieni, kirurgisen tarkka muokaus halutaan tehdä.

Miten DNA:n saksimisella saadaan aikaan räätälöityjä geenejä? Tämän asian ymmärtämiseksi ja päästäksemme hetken kuluttua käsiksi varsinaiseen geeniräätälöintiin, on vielä selvitettävä, mitä soluissa tapahtuu, kun DNA yhtäkkiä katkeaa. DNA:n katkeaminen on solulle hyvin vaarallinen tapahtuma, koska irralliset DNA:n pätkät ja niiden geenit joutuvat hukkaan solujakautumisten yhteydessä. Tämän välttämiseksi soluihin on kehittynyt erilaisia DNA:n korjaussysteemejä, jotka pystyvät harsimaan katkenneet DNA:n pätkät yhteen.

Geeniräätälöinnin kannalta oleellisia DNA:n korjausjärjestelmiä on kaksi. Yksinkertainen korjaustapa on *non-homologous end joining* eli NHEJ-järjestelmä. Nimitän tätä järjestelmää DNA:n hätäkorjaukseksi. NHEJ:n tehtävä on löytää katkenneet DNA:n pätkät nopeasti, siivota katkoskohta ja liimata pätkät yhteen. NHEJ-järjestelmä joutuu

tekemään töitä usein kiireessä, koska vaurio pitää korjata, ennen kuin solu jakautuu kahdeksi tytärsoluksi. Muussa tapauksessa pitkiä pätkiä DNA:ta voi joutua hukkaan solujakautumisessa.

Hiukan monimutkaisempi mutta kehittyneempi DNA:n korjausmenetelmä on homology-directed repair eli HDR. Meidän soluissamme on kutakin geeniä kaksi kappaletta, koska olemme aikoinaan saaneet yhden kromosomin isältä ja toisen äidiltä. HDR-järjestelmä korjaa vaurioituneen geenikopion käyttäen hyväkseen toisesta, ehjästä geenikopiosta saatavissa olevaa tietoa. Sieltä voi lukea, miten DNA:n emäsjärjestyksen pitää kulkea. HDR-työt tehdään siis korjausoppaan mukaan, ja tarkoituksena on sekä liimata katkenneet DNA-pätkät yhteen että samalla korjata vaurioitunut geeni ennalleen. Niinpä HDR:ää voi hyvin perustein kutsua DNA:n peruskorjaukseksi.

Sekä DNA:n hätäkorjaus- että peruskorjausjärjestelmät ovat oleellisia geeniräätälöinnin kannalta. Ajatellaan, että haluamme muokata geeniräätälöinnin keinoin sanaa GEENIRÄÄTÄLI. DNA:ssa sijaitsevien geenien sisältämää informaatiota luetaan kolmikkotavuina. Sana GEENIRÄÄTÄLI tavutettaisiin siis näin: GEE-NIR-ÄÄT-ÄLI. Jos ohjaamme CRISPR-Cas-leikkurin suorittamaan leikkausoperaation kirjainten N ja I väliin, sana katkeaa kahteen eli GEE-N ja IR-ÄÄT-ÄLI. Tässä vaiheessa DNA:n hätäkorjauksesta huolehtiva topparoikka rientää paikalle ja toteaa, että korjausoppaita ei ole nyt lähistöllä mutta kunnostustyöllä on kiire. Solun jakautuminenhan voi alkaa minä hetkenä hyvänsä.

Korjauksen yhteydessä joudutaan kuitenkin hiukan siistimään katkoskohtaa ja tässä operaatiossa poistetaan kaksi vaurioitunutta kirjainta leikkauskohdan molemmilta

puolilta. Topparoikkaan kuuluva liimaajaentsyymi liittää siis siistimisoperaation jälkeen yhteen pätkät GE ja ÄÄT-ÄLI. Häätäkorjauksen lopputulos GE-ÄÄT-ÄLI on aika ronskilla kädellä tehty korjaus, eikä yhteyttä alkuperäisen sanan tarkoitukseen pysty enää hahmottamaan. Toisaalta DNA:n häätäkorjaus piti huolen siitä, että katkennut DNA-pätkä liimattiin ajoissa takaisin emokromosominsa yhteyteen ja pätkässä majailevat sadat tai jopa tuhannet geenit eivät hukkuneet solunjakautumisessa. Samanlaiset geenisatsit matkustivat onnellisesti yhdestä solusta kahteen tytärsoluun. Korjauksen yhteydessä tosin hukattiin yksi geeni, josta muistoksi jälkipolville jäi kummittelemaan omituinen tyhjääntoimittaja GE-ÄÄT-ÄLI.

Geenitutkijalle mahdollisuus tuhota tutkimuskohteenä oleva geeni on aivan kullanarvoinen. Mahdollisuus poistaa geenin toiminto pysyvästi auttaa ymmärtämään kyseisen geenin roolia sairauksissa tai missä tahansa biologisessa ilmiössä, vaikkapa ihmisen kehityksessä tai vanhenemisessä. Ajatellaan vaikkapa kivikauden ihmistä selvittämässä auton toimintaperiaatetta. Jos nuijamies poistaa bensaletkun, auto ei enää käyntiin hyrähdä. Jos autosta taas poistetaan tupakansytytin, on vaikutus auton toimivuuteen tai ajettavuuteen melko vähäinen. Näistä kokeista saattaisi kivikauden asukki vetää jo paljon oikeita johtopäätöksiä auton toiminnoista.

Geeniräätälöintiin liittyy kuitenkin muutakin kuin pelkkä geenien toimintojen sammuttaminen. HDR eli DNA:n peruskorjaus nimittäin mahdollistaa geenien uudelleen kirjoittamisen. Palataan tilanteeseen, jossa leikkausoperaatio on suoritettu kirjainten N ja I väliin sanassa GEENIRÄÄTÄLI. Sana siis katkeaa kahteen osaan eli GEE-N ja IR-ÄÄT-ÄLI. Nyt geeniräätäli sujauttaa

viekkaasti paikalle väärennetyn geenin korjausoppaan, jossa GEE-NIR-ÄÄT-ÄLI sanan tilalle on kirjoitettu GEE-NIL-ÄÄK-ÄRI. Kun remonttiopas on tarjolla, korjaus-hommiin saapuu DNA:n hätäkorjaukseen erikoistuneen topparoikan sijaan huolellisempaa työtä tekevä DNA:n peruskorjaus Oy. Yhtiön remonttiproteiinit ottavat kiinni pätkän GEE-N ja lukevat oppaasta, että siihen pitää sovit-taa sellainen pala kuin *IL-ÄÄK-ÄRI*. Luotettavasti työnsä aina hoitanut DNA:n peruskorjaus Oy ei pysty kuvittele-maankaan, että remonttioppaaseen olisi tieteen tahtoen uju-tettu virheellistä tietoa ja näin pieteetillä tehdyn korjauksen lopputuloksena syntyy virheellinen sana, jolla on kuitenkin aivan uusi merkitys: GEE-NIL-ÄÄK-ÄRI.

Solun monimutkaiseen toimintoihin ei ole siis nyt puu-tuttu vain särkemällä paikkoja vaan kirjoittamalla koodia aivan uuteen uskoon. Tämä on tekniikkaa, johon ihminen ei ole aiemmin kyennyt, ainakaan millään helpolla tavalla. Pystymme nyt kirjoittamaan oman tarinamme kokonaan uusiksi, jos näin halutaan.

SAIRAUSGEENIEN MUOKKAAMINEN

Suuret tekniset harppaukset ja edistysaskeleet sisältävät usein samanaikaisesti mahdollisuuksia ja uhkia. Ihminen on luonnostaan utelias ja altis kokeilemaan uusia asioita, usein seuraamuksista piittaamatta. Maailman ensimmäi-sen ydinaseen isä Robert Oppenheimer kiteytti: jos jokin asia on ihmiselle teknisesti mahdollista, hän ensin kokei-lee ja vasta sitten kyselee, mitä tämän asian kanssa pitäisi tehdä. Tuoko geeniräätälöinti tullessaan ydinaseeseen ver-rattavissa olevia uhkia? Muuttaako se elämäämme, yhteis-kuntaamme tai jälkipolville jättämäämme maailmaa

parempaan vai huonompaan suuntaan? Kysymykset ovat erittäin tärkeitä ja kaikkia mahdollisia vastauksia on pohdittava avoimin mielin.

Tarkastellaan asiaa terveyden ja hyvinvoinnin kannalta. Afrikan ja Intian alueella sekä näiltä alueilta lähtöisin olevassa väestössä esiintyy sirppisoluanemiaa, joka monin tavoin huonontaa elämän laatua ja aiheuttaa ennenaikaisia kuolemia. Sairauteen menehtyi aikoinaan muun muassa faarao Tutankhamon. Sirppisoluanemia on verisairaus, jonka aiheuttaa yhden geenin pistemutaatio. Pistemutaatio muuttaa happea kuljettavan hemoglobiinin beta-ketjun geeniä, ja tämä vaillinaisuus puolestaan aiheuttaa sairaudelle tunnusomaisen punasolujen sirppimäisen muodon. Koukeroiset sirppisolut eivät kykene kuljettamaan happea tehokkaasti eivätkä virtaamaan verenkierrossa normaaliin tapaan.

Sirppisoluanemian taustalla oleva yksittäinen pistemutaatio on houkutteleva kohde testata, voidaanko geeniräätälöinnillä korjata tämänkaltainen mutaatio ja näin pysyvästi parantaa sairaus. Periaatetasolla on jo osoitettu, että sirppisolomutaation vaurioittama hemoglobiini voidaan korjata geeniräätälöinnin avulla verisolujen kantasoluissa. Vaihtoehtoisesti aikuisen kantasoluissa voidaan herättää sikiöajan hemoglobiinia tuottava geeni, joka tuottaa vaurioituneen hemoglobiinin rinnalle tervettä hemoglobiinia. Molemmissa tapauksissa geeniräätelöidyistä kantasoluista lähtöisin olevat verisolut ovat terveitä tai ainakin terveempiä kuin alun perin. Näissä kokeissa siintää mahdollisuus kertaheittolla parantaa potilaan sairastama sirppisoluanemia.

Toinen geeniräätälöinnin kohteeksi soveltuva sairaus on diabetes. Helsingin yliopiston lääketieteellisen tiedekunnan professori ja lastenlääkäri Timo Otonkoski pyrkii

tutkimustyössään löytämään uusia hoitoja juuri diabetekseen. Monet syyt voivat johtaa diabeteksen puhkeamiseen, mutta myös geneillä on vankka osuus. Harvinaisessa diabeteksen neonataalimuodossa sairaus puhkeaa pian syntymän jälkeen. Aiheuttajana on usein geenivirhe joko insuliinigeenissä tai insuliinin tuotannolle tärkeissä geneissä. Geenivika on siis paikallistettavissa insuliinia tuottaviin haiman beetasoluihin. Voidaanko geenivirheen lamauttamien solujen kyky tuottaa toimivaa insuliinia palauttaa geeniräätälöinnin avulla?

Otonkosken ryhmä selvittää tätä mahdollisuutta aivan erityisissä soluissa, joita kutsutaan indusoiduiksi pluripotentiksi kantasoluiksi eli iPS-soluiksi. iPS-soluja tuotetaan ihon sidekudossoluista tai muista erilaistuneista soluista kytkemällä niissä päälle kantasoluille ominaisia geeniohjelmiä. iPS-soluja voidaan muokata halutulla tavalla ja ohjelmoida ne erilaistumaan halutuiksi solutyypeiksi, vaikkapa haiman beetasoluiksi. Näköpiirissä siis siintää hoitomuoto, jossa neonataalimuodon diabetekseen sairastuneen pienen potilaan ihon soluja tuotaisiin laboratorioon iPS-ohjelmointia varten. Insuliinimutaatio korjataan iPS-soluissa ja solut ohjelmoidaan erilaistumaan haiman beetasoluiksi. Nämä solut palautetaan potilaan elimistöön ja normaali insuliinituotanto lähtee käyntiin. Elimistökään ei hyljeksi siirrännäisiä, koska ne ovat lähtöjään potilaan omia soluja.

Kaikessa geeniräätälöinnissä piilee tietysti mahdollisuus siihen, että räätälöinti osuu väärään kohtaan. Pahimmassa tapauksessa voidaan aktivoida vaikkapa syöväälle altistavia geenejä. Tähän uhkaan voidaan toki vastata seulomalla väärin räätälöidyt solut pois ennen solusiirtoa potilaaseen, mutta vielä menee aikaa, ennen kuin menetelmät ovat riittävän turvallisia hoitojen aloittamiseksi potilailla.

Entä jos geeniräätälöinnillä pyrittäisiinkin hoitamaan syöpää? Painaisiko geeniräätälöinnin tuottama hoidollinen etu vaakaa alaspäin, jos toisessa päässä punnuksena on syöpäriski potilaille, jolla jo entuudestaan on syöpä?

Syöpä aiheutuu solujen kasvua, lisääntymistä ja solu-kuolemaa säätelevien geenien häiriöistä. Häiriön aiheuttaa tyypillisesti mutaatio, joka muuttaa tavallisen geenin syöpägeeniksi. Syöpämutaatioita on syövissä kuitenkin usein niin viljalti, että kaiken korjaaminen genejä räätälöimällä voi olla ylitsepääsemättömän vaikeaa. Lisäksi korjaustoimenpiteet on kohdistettava kaikkiin syöpäsoluihin, muutoin korjaamatta jääneet syöpäsolut muodostavat heti uutta syöpäkudosta. Syöpää vastaan ei siis kannata hyökätä suoraan, vaan taistelussa tarvitaan uudenlaisia strategioita.

Yksi strategia on ohjelmoida immuunipuolustusjärjestelmä tunnistamaan ja tuhoamaan syöpää paremmin. Tällaiseen hoitomuotoon tähtää esimerkiksi yhdysvaltalaisen professori Carl Junen johtama tutkimusryhmä Pennsylvanian yliopistossa. Yliopiston tutkijat saivat kesäkuussa 2016 alustavan luvan kokeilla geeniräätälöintiä hyödyntävää hoitoa syöpäpotilailla.

Hoitomuodossa eristetään syöpäpotilaan immuunijärjestelmän soluja ja näiden joukosta muokkauksen kohteeksi valitaan vieraiden solujen tuhoamiseen erikoistuneet T-solut. T-solujen ohjelmointi ärhäkkäiksi syöpäterminaattoreiksi aloitetaan varustamalla ne eräänlaisella syöpätunnistimella. Kyseessä on reseptori, joka tunnistaa soluista NY-ESO-1-proteiinin. Kyseistä proteiinia esiintyy usein syöpäsoluissa mutta harvoin terveissä soluissa. Tunnistin ohjaa syövän luokse T-solut, jotka aktivoituvat tuhoamaan syöpää.

Syöpä on kuitenkin tunnetusti ovela, ja tässäkin tapauksessa syöpäsolut oppivat ennen pitkää naamioimaan itsensä T-solujen hyökkäyksiltä. Hyökkäyksen kohteeksi joutuneessa syöpäsolukossa nimittäin esiintyy monenkirjavaa väkeä, myös sellaisia soluyksilöitä, jotka ilmentävät solupinnalla PD-L1-nimistä proteiinia. PD-L1 toimii aivan kuin tunnussana: syöpäsolut kertovat PD-L1 proteiinilla niitä nuuhkimaan tulleeille T-soluille, että älä ammu, omia tässä ollaan. Pikkuhiljaa T-solut rauhoittuvat ja syöpä pääsee kasvamaan entiseen kukoistukseensa.

Professori Junen työryhmä pyrkii geeniräätälöinnin avulla pyyhkimään T-solujen geneettisestä muistista pois tämän ”kysy tunnussana” -ohjelman. Nämä potilaitseen siirrettävät geeniräätälöidyt kaverit eivät enää kyselisi syöpäsoluilta tunnussanoja vaan lännenelokuvien tyyliin ampuisivat ensin ja kysyisivät sitten. Hoitomuotoa tullaan ensin kokeilemaan pienessä 18 hengen potilasryhmässä, potilailla, joiden syöpiin tavallinen lääkitys ei enää tepsi. Ensimmäisiä tuloksia hoitomuodosta on odotettavissa parin vuoden sisällä.

Edellä kuvatut kolme esimerkkitapausta ovat hoitoja, joissa räätälöidyt geenit eivät periydy potilaan jälkeläisille. Entäs, jos geeniräätälöinti kohdistetaan sukusoluihin tai varhaiseen ihmisalkioon, jolloin geenimuutokset periytyvät sukupolvesta toiseen?

Sukusolujen muokkaamisen eettisistä ongelmista on puhuttu jo pitkään. Yhdistelmä-DNA-tekniikka otti vasta ensi askeleitaan, kun kansainvälinen tiedeyhteisö kokoontui vuonna 1975 Asilomariin, Montereyn lahdella Kaliforniassa sijaitsevaan pittoreskiin konferenssikeskukseen keskustellakseen DNA:n muokkauksen mahdollisista turvallisuusriskeistä, näkymistä ja etiikasta. Geeniräätälöinti on herättänyt

uusia huolenaiheita, koska DNA:n muokkauksesta on yhtäkkiä tullut helppoa ja yksinkertaista. Geenejä voidaan räätälöidä myös sellaisissa laboratorioissa, jotka saattavat toimia yleisen eettisen koodin, jos ei nyt aivan ulkopuolella, niin ainakin reunamalla, harmaalla alueella.

Tiedeyhteisö kokoontui joulukuussa 2015 Washingtoniin keskustelemaan geeniräätälöinnin mahdollisista uhkakuvista ja turvallisuusnäkökohdista. Todettiin, että eri maissa geeniräätälöinnin uhkiin ja eettisiin näkökulmiin suhtaudutaan hyvin eri tavoin. Kuultavana oli myös Kiinan tiedeakatemia. Kiinassa on jo suoritettu ensimmäisiä geeninkorjauskokeita ihmisen alkioidella, tosin toistaiseksi vain elinkyvyttömällä alkioidella.

Entä jos geeniräätälöinti osoittautuu lopulta täysin turvalliseksi tavaksi remontoida geenejä? Olisiko hyvä idea aloittaa kansainvälisiä ohjelmia, joilla pyritään kokonaan pääsemään eroon tautigeneistä? Palataan vaikkapa sirppisoluanemiaa aiheuttavaan pistemutaatioon. Voitaisiinko sirppisoluanemia hävittää geenitohtoroinnilla samaan tapaan kuin isorokko hävitettiin vuonna 1980 Maailman terveysjärjestön rokotuskampanjalla?

Sirppisoluanemiaa esiintyy tyypillisesti alueilla, joilla esiintyy tai on esiintynyt malariaa. Näiden alueiden väestössä on kymmenkertaisesti terveitä sirppisolumutaation kantajia suhteessa sirppisoluanemiaan sairastuneisiin henkilöihin. Henkilö sairastuu vain silloin, jos hän on perinyt mutaation molemmilta vanhemmiltaan. Yllättäen sirppisoluanemiageenin kantajilla pyyhkii tietyissä asioissa paremmin kuin muilla, he näet eivät sairastu malariaan yhtä herkästi kuin muu väestö. Sirppisoluanemia-mutaatio ei ehkä ole karsiutunut väestöstä aikojen saatossa juuri siksi, että se parantaa terveen geenikopion varjossa

ollessaan kantajansa kykyä pärjätä malarialoista ja sitä levittävää sääskeä kuhisevilla alueilla. Tässä on oiva esimerkki siitä, että emme vielä tiedä jokaisen geenimutaation taustalla olevaa koko tarinaa. Moni mutaatio saattaa olla yhdessä yhteydessä sairauksia aiheuttava, kun taas toisessa yhteydessä sama mutaatio voi olla hyvinkin hyödyllinen, elämänlaatua ja vastustuskykyä parantava tekijä.

PIENTÄ KANTASOLUPINTAREMONTTIA

Voisiko geeniräätälöinnillä hidastaa biologista kelloa tai jopa kääntää sitä taaksepäin? Pohditaan hetki ennen tähän kysymykseen tarttumista vanhenemisen syitä. Elämä itsessään on hyvin myrkyllistä – elimistömme joutuu jatkuvasti kamppailemaan erilaisten vierasaineiden ja myrkkujen kanssa. Niitä eliminoidaan esimerkiksi maksassa. Jokainen henkäys tuo elimistöön raikasta happea, mutta sitä hyödynnettäessä vapautuu samalla pieniä määriä happiradikaaleja. Happiradikaaleilla on solujen makromolekyyleihin kohdistuvia hapettavia vaikutuksia. Ne härskiinntävät rasvoja, joista esimerkiksi solukalvot rakentuvat, ja särkevät proteiinien hienorakenteita. Pahimmillaan vapaat happiradikaalit myös muuttavat DNA:n emäsjärjestystä, ja jos vaurioita ei ehditä korjaamaan, syntyy mutaatioita. Mutaatioita kasaantuu ajan mittaan lähes kaikkien kudosten soluihin, eivätkä niiltä säästy solukkojen uusiutumisesta vastaavat kantasolutkaan.

Vanhenemisen taustalla olevia mekanismeja ei kokonaan tunneta, mutta luultavasti tärkeitä tekijöitä iän myötä väistämättä tapahtuvassa rapistumisessa ja rappeutumisessa ovat solujen DNA:han ajan saatossa kertyvät mutaatiot. Tätä ”hapettumista” ihmiset pyrkivät monin tavoin hidastamaan

syömällä vitamiineja ja antioksidantteja ja suosimalla terveitä elämäntapoja. Monet hidastavat ikääntymisen merkien ilmestymistä vaikkapa kuntosalilla hikoilemalla, mikä jarruttaa vanhenemisen myötä tapahtuvaa lihasmassan katoa. Toiset leikkauttavat ikääntymisestä viestivät ihon rypyt pois tai kohottavat silikonipolymeerien avulla niitä vartalon osia, joista menneiden vuosien uhkeus on jo lakoa-massa. Kuinka helpottavaa olisikaan näiden kuluttavien ja kalliiden toimenpiteiden sijaan huolehtia nuorekkuudesta biologisen vuosihuollon avulla.

Visioidaan hiukan tulevaisuutta. Suuri kansainvälinen Yhtiö Oy on tuloksekkaan vuoden kunniaksi päättänyt kustantaa biologisen huollon kaikille työntekijöilleen. Huolto-toimenpiteet tilataan keskitetysti terveys- ja hyvinvointipalveluja tarjoavasta Turritopsis Oy:stä. *Turritopsis dohrnii* on polyyppeiläimiin kuuluva polttiaiseläinlaji, jonka solut palaavat säännöllisesti bioottisen syklinsä varhaisvaiheisiin ja samalla nuorentuvat. Sitä on sanottu ainoaksi tunnetuksi eläimeksi, joka on biologisesti kuolematon.

Huoltoon suoriutuu lounastauolta Noora, kuusissa-kymmenissä oleva yrityksen pitkäaikainen työntekijä. Noora ilmoittautuu ensin laboratorioon, jossa ihosta otetaan kivuttomasti pieni kudospnäyte. Tämän jälkeen Noora täyttää odotushuoneessa yksinkertaisen kyselykaavakkeen elintavoistaan: liikuntaharrastuksista, alkoholinkäytöstä ja tupakoinnista. Ikä ja sukupuoli kirjataan huolellisesti ylös. Kyselykaavake ajetaan tietokoneohjelman lävitse, joka yksilöi huollon tarpeessa olevat kudokset. Tuloksia varmennetaan vielä sormenpästä otettavalla verikokeella. Seuraa lyhyt lääkärikäynti. Nooralle kerrotaan, että alkaa olla korkea aika suorittaa maksan kantasoluhuolto ja iän perusteella silmät kannattaisi uusida kokonaan. Hänelle suositellaan

myös kantasolupintaremonttia munasarjoihin ja lisämunuaisiin, jotta nuupahtamaan päässeet estrogeenitasot saadaan nuorekkaampiin viitearvoihin. Nooralle varataan aika kuukauden päästä suoritettavaan kantasolusiirtoon.

Jo samana päivänä aloitetaan Nooran kudოსnäytteestä saatujen sidekudossolujen palauttaminen iPS-tekniikalla kantasolutilaan. Kantasolut siirtyvät geeniräätälin työpöydälle, jossa solut puhdistetaan kaikesta vuosikymmenien varrella kertyneestä mutaatiokuonasta. Muutaman viikon odotuksen jälkeen mutaatioista puhdistetut kantasolut saadaan erilaistettua remontoitavien kudostyyppien mukaisiksi kudосkantasoluiksi. Valmiit kudосkantasolut siirrostetaan päiväkirurgisena toimenpiteenä Nooran silmiin ja sisäelimiin. Heti operaation jälkeen Noora ei huomaa mitään erityisempää mutta viikon kuluttua hän ei ole enää tuntea itseään peilistä. Iho on kimmakka, hiukset pörhöttävät tuuheana ja katse on terävä ja virkeä.

On vaikea ennustaa, millä tavoin maailma muuttuisi, jos edellä kuvattu visio Nooran nuorennushoidosta toteutuisi. Aluksi toki saisimme joukkoomme paljon virkeitä ja terveitä seniorikansalaisia, millä olisi varmasti monia suotuisia vaikutuksia. Aiheuttaisiko se kilpailua sukupolvien välille? Mitäpä jos Yritys Oy:n seuraavassa työhaastattelussa samasta työpaikasta kilpailisivat nuori ja biologisesti nuorennettu työnhakija? Lähemmin tarkasteltuna biologisesti nuorennettu työnhakija kyllä täyttäisi vaadittavat kriteerit ja kokemusta löytyisi ylivertaisesti, mutta onko ikää mittarissa jo sen verran, että kohta jokin paikka prakaa lopullisesti? Vähän niin kuin käytettyä autoa ostettaessa. On selvä, että huoltoa ja korjausta on edessä. Ostajaa mietityttää, kuinka pitkälle vanhaa autoa kannattaa korjata vai pääseekö halvemmalla, jos hankkii uuden.

Ollaanko menossa siihen, että geeniräätälöinnin avulla synnytetään uusi ihmisryhmä: käytetyt ihmiset? Miten pitkälle käytettyä ihmistä voidaan huoltaa? Kuinka pitkään käytettyä ihmistä kannattaa huoltaa? Haluaako kukaan käytettyjä ihmisiä?

GEENIRÄÄTÄLÖIDÄÄN TOLKUN KANSSA

Pandoran lipas oli täynnä vitsauksia. Kun se avattiin toisen kerran, sieltä vapautui toivo, joka poisti maailmaan tulleen synkkyden. Geeniräätälöinnin Pandoran lipas on nyt auki, ja on korkea aika pohtia, mitä sieltä on maailmaan tulossa.

Geeniräätälöinti tuo uusia mahdollisuuksia korjata viallisia geenejä, mikä sinänsä on mullistavaa. Nykyään pystytään kyllä hoitamaan viallisten geenien aiheuttamia sairauksia, mutta geenikorjauksella sairaudesta päästäisiin kertaheitolla eroon. Sukusolujen muokkauksella voidaan jopa pyrkiä vähentämään ihmiskunnan sairauksien taakkaa, mutta voiko tapahtua vahinkoja, jotka tulevat vaikuttamaan sukupolvesta toiseen? Entä onko oikein tai yhteisten arvojemme mukaista geeniräätälöidä normaaleja biologisia prosesseja kuten ikääntymistä? Pohdintaan tulee osallistua ihmisiä kaikilta elämäntilanteilta ja eri ikäluokista. Geeniräätälöinnistä tulisi puhua myös kouluissa, aliarvioimatta pienten ihmisten kykyä käsitellä eettisesti ja moraalisesti vaikeita asioita. Hehän tämän kaiken perivät.

LISÄLUKEMISTA

Lander, Eric (2016). Heroes of CRISPR. *Cell* 164:1–2, 18–28.

KUINKA PALJON IHMIÄ VOI JA SAA MUOKATA?

Ajatus ihmisen geeniräätälöinnistä on kiehtova. Filosofi John Harris puhuu ”ihmenaisista” ja ”supermiehistä” ja pitää ihmisen geneettistä valikointia ja parantelua rajattomana mahdollisuutena ja jopa ihmiskunnan moraalisenä velvollisuutena. Jos sairauksia kyetään parantamaan ja torjumaan ennalta ja jos ihmisen luontaista kykyä selviytyä elämän koettelemuksista voidaan vahvistaa geenitekniikan avulla, miksi näin ei tehtäisi?

Kriitikoiden mielestä tähän on hyviä syitä. Ensiksikään emme pysty varmuudella sanomaan, mihin geneettinen räätälöinti lopulta johtaa. Onko jokin nyt suotuisalta tuntuva piirre tulevaisuudessa peruuttamaton biologinen rasite? Hyväksyvätkö tulevat sukupolvet sen, mitä heille (tai heistä) teemme esimerkiksi sukusoluihin vaikuttavan ituradan geeniterapian tai -parantelun avulla? Geeniräätälöinti, joka perustuu viltteihin arvailuihin ja jälkipolvien oletettuun suostumukseen, on *varovaisuusperiaatteen* ja *vapauden periaatteen* vastaista.

Toiseksi geeniräätälöinti voi johtaa ennalta arvaamattomiin moraalisiin seurauksiin. Uhkakuvana on, että hyväksyessämme jonkin uuden tekniikan tai käytännön, joka tuntuu itsessään harmittomalta, ajaudumme kaltevalle moraaliseen pinnalle ja luisumme omien arvojemme vastaiseen lopputulokseen. Esimerkiksi turvalliseksi kehitetyn ituradan geeniterapian laajamittainen käyttöönotto saattaisi johtaa rodunjalostuksellisia arvoja suosivaan transhumanismiin tai uudenlaiseen geneettiseen kastijärjestelmään. Raja sairastumisriskiä lisäävän geenimutaation eliminoinnin ja normaalin immuunijärjestelmän geneettisen parantelun välillä on liukuva. Jälkimmäinen tuottaisi kuitenkin jo ”superihmisen”. Tämä loukkaisi *solidaarisuuden periaatetta*.

Kolmas, ja ehkä edellisiä puhuttelevampi, peruste rajoittaa ihmisen geneettistä räätälöintiä juontaa juurensa velvollisuuseetiikasta. Velvollisuuseettisen kritiikin

mukaan geeniräätälöinti uhkaa välineellistää ja esineellistää inhimillisen olennon ja on siten ihmisarvon vastaista. Immanuel Kantin näkemyksen mukaan ihmistä ei saa milloinkaan kohdella pelkkänä välineenä vaan aina myös päämääränä ja arvona sinänsä. Ihmisarvoisen kohtelun perustana on rationaalisen ja autonomisen henkilön muodostama käsitys omasta hyvästään. Geeniräätälöinnin on siis oltava aidosti vapaaehtoista, ja siitä on tarjottava tietoa ymmärrettävässä muodossa. Kun nämä ehdot täyttyvät, myös geneettinen valikointi ja parantelu voi olla *ihmisarvon periaatteen mukaista*.

Velvollisuuseetiikan valossa geeniräätälöinti, joka kohdistuu tällä hetkellä eläviin aikuisiin ihmisiin, on lähtökohtaisesti helpompi oikeuttaa kuin geeniräätälöinti, joka kohdistuu alaikäisiin tai vielä syntymättömiin lapsiin. Niin ikään geeniräätälöinti, joka pyrkii ennalta torjumaan yleisesti epätoivottavina pidettyjä tiloja kuten perinnöllisiä sairauksia, on lähtökohtaisesti oikeutetumpaa kuin geeniräätälöinti, joka pyrkii parantelemaan terveitä ja suorituskyvyltään normaaleja ihmisiä. Viime kädessä joudumme kuitenkin pohtimaan normaalin ja epänormaalin vaikeaselkoista moraalista rajapintaa ja terveyden ja sairauden olemusta. Onko vammaisen ihminen sairas, jos hän on elämäänsä tyytyväinen ja toimintakykyinen, mutta omaa normaalia lyhyemmän elinajanodotteen tai alhaisemman henkisen suorituskyvyn? Onko toiveemme elää ikuisesti ja halumme välttää vanhuusiän sairaudet luonnonvastainen? Vastaukset näihin eettisiin kysymyksiin eivät löydy lääketieteen oppikirjoista vaan syvältä itsestämme.

VEIKKO LAUNIS

RAJOITTAVATKO GEENIT TAHTOMME VAPAUTTA?

Lehdistössä näkee ajoittain kertomuksia identtisistä kaksosista, jotka tapaavat vasta aikuisiällä ja huomaavat, että heidän elämänsä ovat muistuttaneet hämmästyttävällä tavalla toisiaan. Jotkin näistä uutisista saattavat olla urbaanilegendoja, mutta niissä voi olla myös totuutta taustalla. Identtiset kaksoset muistuttavat toisiaan hyvin paljon paitsi ulkonäöltään myös henkisiltä ominaisuuksiltaan ja elämänkokemuksiltaan.

Identtiset kaksoset jakavat käytännössä samat geenit. Tämä tarjoaa harvinaisen mahdollisuuden tutkia geenien vaikutusta inhimilliseen käyttäytymiseen. Kaksostutkimukset osoittavat selvästi, että ihmisen elinympäristö ei ole riippumaton hänen geneistään. Identtisten kaksosten elinympäristöt muistuttavat toisiaan paljon enemmän kuin tavallisten sisarusten, satunnaisesti valituista henkilöistä puhumattakaan.

Geenien ja ympäristön välisen korrelaation taustalla voi olla eri tekijöitä. Passiivinen korrelaatio tarkoittaa, että lapsi perii vanhemmiltaan sekä geenit että lapsuuden elinympäristön. Esimerkiksi lapsilla, joilla on tarkkaavaisuushäiriöön altistava geeniperimä, on myös vanhemmat, joilla on sama geeniperimä, minkä vuoksi kotona saattaa joskus olla kaoottista. Geenit ja ympäristö voivat korreloida myös aktiivisesti, jolloin ihminen hakeutuu tietynlaiseen ympäristöön geneettisten taipumustensa mukaisesti. Tai sitten korrelaatio on reaktiivinen, jolloin geneettinen taipumus saa aikaan reaktioita muissa ihmisissä. Esimerkiksi musikaalinen lapsi voi aktiivisesti hakeutua musiikkiharrastukseen ja toisaalta saada kannustusta ja erityistä ohjausta musiikin opettajalta.

Näissä tapauksissa ympäristö välittää perimän vaikutusta. Kiinnostavaksi tämän tekee se, että geenit vaikuttavat yksilön oman toiminnan kautta. Tarkoittaako tämä, että ihmisten toiminta ei ole vapaata niin kuin olemme tottuneet ajattelemaan? Ei. Geenit eivät tee valintoja puolestamme.

Ne pikemminkin vaikuttavat valintoihimme vaikuttaviin tekijöihin kuten persoonallisuuteen ja mieltymyksiin, jotka sitten ohjaavat valintojamme. Valintojen perusteella ihminen päätyy tietyn tyyppiseen ympäristöön, ja tuo ympäristö puolestaan muokkaa geenien vaikutusta. Jos ihmiset eivät voisi toimia vapaasti, geenien aikaansaamat erot yksilöiden välillä jäisivät vähäisemmiksi.

Mitä suurempi yksilöiden valinnanvapaus ja mitä tasarvoisemmat heidän mahdollisuutensa, sitä suurempi rooli perimällä onkin yksilöiden välisten erojen selittämisessä. Geenien ja ympäristön välinen korrelaatio on keskeinen syy sille, miksi yksilöiden omalla toiminnalla on tärkeä rooli geenien vaikutusten selittämisessä. Ympäristö, jossa elämme, heijastaa omia valintojamme ja sen kautta vahvistaa geneettisen taustamme vaikutusta. Yksilöllisyys syntyy geenien ja ympäristön yhteisvaikutuksen tuloksena ja tässä prosessissa yksilön omilla valinnoilla on suuri merkitys.

KARRI SILVENTOINEN & PETRI YLIKOSKI

Elämä ja mahdollinen elämä – filosofisia näkökulmia

RAMI KOSKINEN & TARJA KNUUTTLA

Biologia on elämää tutkiva tiede. Vuosimiljoonia kestäneen prosessin aikana evoluutio on muovannut liki käsittämättömän määrän erilaisia eläviä olioita. Saa-dakseen otetta elämän koko kirjosta tutkijat ovat kehittäneet yhä hienostuneempia tapoja jaotella ja analysoida organismeja ja niiden monimutkaisia solunsisäisiä toimintoja. He ovat luokitelleet eläviä olentoja lajeihin ja sukuihin, selittäneet niiden toimintaa, rakenteita ja käytöstä ja tutkineet niiden keskinäistä polveutumista. Viime vuosisadalla syntyneet uudet biologian haarat, kuten genetiikka ja molekyylibiologia, ovat antaneet tutkijoille aivan uudenlaisia tieteellisiä työkaluja elämän tutkimiseen. Näiden tutkimusalojen suurimpien saavutusten, kuten DNA:n rakenteen selvittämisen ja geneettisen koodin avaamisen, on ajateltu kertovan jotakin elämän perustasta.

Tämän kaiken valossa saattaakin olla yllättävää, ettei tutkijoilla – edes biologien keskuudessa – ole yksiselitteistä kuvaa siitä, mitä elämä oikeastaan on. Arkikäsitteemme elämästä lähtee liikkeelle meille selviltä tuntuvista tapauksista kuten keskikokoisista nisäkkäistä ja viherkasveista. Historian saatossa käsitystä elämän monimuotoisuudesta on rikastettu erikoisemmilla lisäyksillä kuten bakteereilla ja muilla paljaalle silmälle näkymättömillä pieneliöillä.

Kun Helsingin yliopiston ”Ihme elämä” -tiedeteemaa varten järjestetyssä haastattelukokonaisuudessa maaliskuussa 2016 toimittaja kysyi lääkäri ja kehitysbiologi Hannu Sariolalta ”mitä elämä on”, hänen vastauksensa oli rehellisen ytimekäs: ”En minä tiedä.” Tätä lausuntoa ei tule tulkita niin, etteikö biologeilla olisi vaikuttavaa määrää tietoa ja ymmärrystä omista tutkimuskohteistaan. Päinvastoin, sitä on enemmän kuin koskaan ennen. Tämä ei ole kuitenkaan tehnyt elämän määrittelemisestä yhtään helpompaa. Mitä enemmän tietoa esimerkiksi erilaisista mikro-organismeista on saatu, sitä hankalammaksi on käynyt yhden kaiken kattavan elämän määritelmän löytäminen. Virukset muodostavat tässä suhteessa mielenkiintoisen rajatapauksen, sillä osa tutkijoista ei pidä niitä elävinä, mutta niillä on kuitenkin useita elämälle tyypillisiä ominaisuuksia.

Toisaalta elämän määrittelemisen vaikeuteen liittyy myös kokonaan toinen, monessa mielessä vielä tärkeämpi näkökulma. Voidaan nimittäin ajatella, että ongelmana ei niinkään ole puutteellinen ymmärrys siitä, mitä tunnettu elämä on. Sariola toteaaakin, että esimerkiksi kysymys ongelmalliseksi koettujen virusten asemasta on pikemmin filosofinen kuin suoran tieteellinen. Määrittelyongelma saattaa johtua siitä, että meillä ei ole hyvää käsitystä siitä, *mitä elämä voisi olla*. Sariolan sanoin: ”Me tunnemme elämän vain sellaisena kuin se esiintyy omalla planeettallamme.” Tilannetta voidaan nimittää elämän *yhden otoskoon ongelmaksi*.

Monista muista luonnontieteistä poiketen biologia on keskittynyt tutkimaan ja selittämään ilmiöitä, jotka ovat kosmisessa ja ajallisessa mittakaavassa hyvin paikallisia. Näin ei kuitenkaan tarvitse olla. Uudet biotieteiden

alat kuten synteettinen biologia ja astrobiologia laajentavat käsitystämme elämästä kohti mahdollista elämää. Kohteena on elämä sellaisena kuin se voisi olla, joko ihmisen rakentamana maan päällä tai jossain muualla maailmankaikkeudessa.

ELÄMÄN MÄÄRITELMÄT JA YHDEN OTOSKOON ONGELMA

Filosofit ja luonnontieteilijät ovat määritelleet elämää vähintään antiikin ajoista lähtien. Tuloksena on ollut häkellyttävä kirjo erilaisia määritelmiä, jotka parhaimmillaankin leikkaavat vain osittain toisiaan. Määritelmien sekavuuteen on jatkuvasti tarkentuvan biologisen tiedon lisäksi ainakin kaksi muuta filosofisesti merkittävää syytä.

Ensiksikin, elämä tulee käsitteenä lähelle arkikielen käsitteitä, jotka määräytyvät käytännön tarpeestamme toimia siinä luonnollisessa ja sosiaalisessa todellisuudessa, johon *Homo sapiens* -lajin edustajina kuulumme. Meitä ympäröivää elävää kokonaisuutta, joka tarjoaa ravintomme ja erilaisia materiaaleja tarpeidemme tyydyttämiseen, nimitetään arkipuheessa luonnoksi. Vaikka luonnolla on korostunut merkitys käytännön elämässä ja kulttuurissa, se ei tieteelliseltä katsantokannalta muodosta mitään selkeää teoreettista kokonaisuutta.

Arkikäyttönsä lisäksi elämän käsitteellä on myös teoreettiset ulottuvuutensa. Tieteellisestä näkökulmasta elämän teoreettista ja empiiristä määrittelyä rajoittaa edellä mainittu yhden otoskoon ongelma: meillä ei yksinkertaisesti ole esimerkkejä Maan ulkopuolisesta elämästä. Yhden otoskoon ongelmalla on kauaskantoisia käytännöllisiä ja teoreettisia seurauksia sille, miten elämää voidaan tutkia

universaalina biologisena ilmiönä. Biologian pitäisi tarkastella elämää myös muualla kuin maapallolla, jotta se voisi olla elämää yleisemmin tutkiva tiede. Sen olisi myös pyrittävä vastaamaan siihen, mikä on elämälle mahdollista tai mahdotonta. Vaikka useat biologit ovat esittäneet, että biologinen tutkimus ei välttämättä edes tarvitse elämän käsitettä, on siitä keskusteltu ahkerasti astrobiologiassa. Astrobiologia (tai *eksobiologia*) tutkii elämän alkuperää ja evoluutiota universumissa ja sen tutkimuskysymyksiä ovat muun muassa, onko maapallon ulkopuolista elämää olemassa ja kuinka sitä voitaisiin havainnoida ja tutkia.

Vuosina 1975 ja 1976 laukaistut Viking-alukset lähettivät dataa Marsista Maahan muutaman vuoden ajan, ja vuonna 2007 Stardust-luotaimen avulla Maahan saatiin analysoitavaksi materiaaleja 67P/Tšurjumov–Gerasimenko-komeetasta. Komeettaa tutkimaan lähetetyn Rosetta-avaruusluotaimen ja komeetan pinnalle vuonna 2014 ankkuroituneen Philae-laskeutujan toivottiin antavan tietoa aurinkokunnasta ajalta ennen planeettojen muotoutumista. Ennen lopullista sammumistaan laskeutuja ehti tutkia komeetan pintaa ja antaa viitteitä yhdisteistä, jotka ovat tunnettuja elämälle.

Kyseiset massiivisen mittakaavan taloudellis-teknologiset hankkeet elämän ja sen vähimmäisvaatimusten tutkimiseksi Maan ulkopuolella edellyttävät, että tutkijoilla on jonkinlainen näkemys siitä, mitä ollaan etsimässä. Tämä aiheuttaa huomattavan käsitteellisen ja metodologisen noidankehän. Yhtäältä astrobiologeilla täytyy olla jonkinlainen käsitys siitä, mitä elämä on, kun he arvioivat esimerkiksi jostakin kaukaisesta planeetasta saatuja havaintoja. Toisaalta meillä ei voi olla *yleistä* elämän teoriaa ilman ymmärrystä siitä, millaista elämää voi olla maapallon ulkopuolella.

Kärjistäen voisi siis sanoa, että tutkijoilta puuttuu samanaikaisesti sekä yleinen elämän määritelmä että kattava käsitys siitä, mitä tällä oikein oltaisiin määrittelemässä!

Jotkut filosofit ovatkin kritisoineet yrityksiä määritellä elämää. Tämä kritiikki nojaa usein klassiseen näkemykseen määritelmästä, jonka mukaan määriteltävästä asiasta tulisi kyetä tarjoamaan riittävät ja välttämättömät ehdot. Tällöin käy helposti niin, että määritelmä sulkee pois joitakin olioita, joita tutkijat perinteisesti ovat pitäneet elävinä. Tai vaihtoehtoisesti se kattaa liian monia tapauksia, joista osasta kenties haluaisimme sanoa, että ne korkeintaan muistuttavat eläviä olentoja. Esimerkiksi lisääntyminen ei ole elämälle välttämätöntä. Aasin ja hevosen risteymänä syntyneet muulit ovat lisääntymiskyvyttömiä, mutta selvästi eläviä! Toisaalta taas usein elämän tunnusmerkiksi esitetty kyky itsensä ylläpitoon (*self-sustainability*) ei ole riittävä ehto elämälle, koska myös jotkin elottomat kristallit täyttävät tämän tunnusmerkin.

Käytännön syistä esimerkiksi astrobiologiassa on kuitenkin oltava jokin lähtökohta elämälle, jotta sitä voidaan etsiä muualta maailmankaikkeudesta. Tällaisen projektin kritisoiminen klassisen filosofisen määritelmäkäsityksen pohjalta olisi virheellistä. Elämää voidaan lähestyä tiukan loogisen määritelmän sijaan kokonaisvaltaisemman *elämän teorian* pohjalta. Osana tällaista teoriaa voidaan tarjota työmääritelmiä tai hypoteeseja, joiden ei ole tarkoituskaan toimia lopullisina totuuksina. Esimerkiksi Yhdysvaltain avaruusjärjestö NASA on vuodesta 1992 asti operoinut yksinkertaisella määritelmällä, jonka mukaan elämäksi lasketaan sellaiset itsensä ylläpitävät kemialliset systeemit, jotka kykenevät darwinilaiseen evoluutioon. Tällaisilla määritelmillä on myös hyvin tärkeä kommunikatiivinen

tehtävä sellaisilla monitieteisillä tutkimusaloilla, kuten astrobiologia, joilla työskentelee muun muassa molekyylibiologeja, fyysikkoja, kemistejä, astronomeja, ekologeja, geologeja ja matemaatikkoja.

Toisaalta elämän määritelmää voidaan myös lähestyä kartoittamalla elämää ylläpitäviä ympäristöjä. Eksoplaneetoiksi kutsutaan tähtien ympärillä kiertäviä planeettoja. Satelliittien ja luotaimien avulla eksoplaneettoja on löydetty jo yli 3 000 kappaletta. Avaruusteleskooppi Kepler on mullistanut aikaisemmat käsitykset eksoplaneettojen määrästä.

Astrobiologien kiinnostus on kohdistunut erityisesti niin kutsutulla elämänvyöhykkeellä sijaitseviin planeettoihin, joiden pinnalla voi esiintyä vettä nestemäisessä muodossa. Eksoplaneetoilta mahdollisesti löytyvää elämää voidaan tutkia vain epäsuoraan. Viitteitä elämästä saadaan lähinnä etsimällä ja mittaamalla niin kutsuttuja bioleiman (*biosignature*) omaavia kaasuja eksoplaneettojen ilmakehästä. Bioleimallisia kaasuja tuottavat erilaiset aineenvaihdunnalliset prosessit. Tällainen tutkimus olettaa, että elämä edellyttää aina aineenvaihduntaa.

Yleisemmän elämän määritelmän kannalta tässä lähestymistavassa on kuitenkin ongelmana se, että vaikka tutkijoilla olisi hyvin karkean tason tietoa siitä, minkälaiset fyysikaaliset minimiolosuhteet elämälle vaaditaan tai mitä sen havaitsemiseksi tarvitaan, tarkempi kuva esimerkiksi elämän mahdollisista kemiallisista perustoista vaatisi edelleen omaa itsenäistä selvitystään. Hyvänä lähtökohtana voidaan pitää sitä, että Maan biokemiaa muistuttavat löydöt ovat hyvä osoitus mahdollisesta elämästä. Mutta voisiko elämä pohjautua esimerkiksi jollekin muulle kemialliselle ratkaisulle kuin hiilelle ja vedelle? Onko elämän perusrakennusaineena pidetty DNA-molekyyli elämälle välttämätön?

Synteettinen biologia tarjoaa tälle selvitystyölle monta lupaavaa tutkimushaaraa.

SYNTEETTINEN BIOLOGIA JA KSENOBIOLOGIA

Synteettinen biologia on 2000-luvun aikana esiin noussut uusi poikkitieteellinen bioteknologian haara. Sen tavoitteena on suunnitella ja rakentaa uudenlaisia biologisia organismeja ihmiselle hyödyllisiin tarkoitukseen. Synteettisen biologian avulla voidaan esimerkiksi syntetisoida lääkeaineita, luoda kokonaan uusia materiaaleja tai tuottaa ympäristöystävällisempiä polttoaineita. Kehitystyössä otetaan mallia etenkin insinööritieteistä ja eläviä organismeja lähestytään suunniteltavina ja standardoitavina teknisinä artefakteina. Jos erityisesti mikrobit kyetään valjastamaan tuotannollisiin tarkoituksiin, voitaisiin saada aikaan kokonainen biotaloudellinen vallankumous.

Synteettisen biologian myötä biologit eivät ole enää pelkkiä elävän luonnon tutkijoita ja luokittelijoita vaan sen aktiivisia muokkaajia ja luoja. Vaikka organismeja on ollut mahdollista muokata perinteisemmän geeniteknologian keinoin jo pidemmän aikaa, pyrkii synteettinen biologia tekemään tästä muokausprosessista entistä suunnitelmallisempaa ja järjestelmällisempää. Suunnittelu aloitetaan näyttöpäätteen ääressä, ja digitaalisesti valmiiksi standardoiduista osista tai ”moduuleista” rakennetaan laboratorio-oloissa biologisia systeemejä tai niiden osia, esimerkiksi muokattuja hiivasoluja ja bakteeritehtaita. Tämänkaltainen suunnittelu- ja rakennusvaiheiden erottaminen on tyypillistä juuri insinööritieteille ja se mahdollistaa tulevaisuudessa halutulla tavalla toimivien tuotteiden kaupallisen massatuotannon.

Drew Endy, yksi synteettisen biologian pioneereista ja popularisooijista on todennut, että ”insinöörin näkökulmasta biologiset systeemit ovat replikoivia koneita, jotka tekevät virheitä replikaatioprosessissa”. Vaikka tämä virheellinen replikoituminen onkin viime kädessä vastuussa Maan eliöiden evoluutiosta, se on insinöörinäkökulmasta usein ei-toivottu ominaisuus. Synteettiset biologit voivat kuitenkin keinotekoisesti muuttaa organismeja ja niiden toimintaympäristöä luonnollisesta poikkeaviksi ja tällä tavoin pyrkiä tekemään muutoksista ennustettavampia.

Insinööritieteellisten tarkoituksensa ohella synteettiset biologit tulevat myös samalla venyttäneeksi koko tämän hetkisen biologisen tiedon rajoja. Monet synteettisen biologian sovellukset voidaan nähdä paitsi hyödyllisinä ja mahdollisesti kaupallistettavina tuotteina myös biologisten systeemien yleisiä toiminnallisia, geneettisiä tai jopa kemiallisia mahdollisuuksia kartoittavina tutkimuskohteina. Kun perinteinen biologinen tutkimus on edennyt tieteellisen analyysin mukaisesti hypoteesien testauksesta kohti yhä tarkempaa ja rajoitetumpaa kuvaa tutkimuksen kohteena olevasta asiasta, tuntuu synteettinen biologia kääntävän tämän kuvan pääläelleen: Tutkimuskohteena ei enää ole pelkkä olemassa oleva luonto, vaan se, mitä se mahdollisesti voisi olla.

Synteettistä biologiaa voidaankin kuvata eräänlaisena potentiaalisen biologian kartoituksena. Synteettisen biologian lähtökohtana on, että evoluution tuottama elämä maapallolla on vain jäävuoren huippu kaikista niistä mahdollisista suunnitteluratkaisuista ja rakenteellisista vaihtoehtoista, joille elämä voisi perustua.

Maan organismien geneettinen materiaali rakentuu DNA:n emäksistä adeniini (A), tymiini (T), sytosiini (C) ja

guaniini (G). Soluissa monia tärkeitä tehtäviä hoitavassa ja joissain viruksissa DNA:n korvaavassa RNA:ssa urasiili (U) korvaa tyymiinin (T). Nämä emäkset muodostavat parit A-T/U sekä C-G, joille perimän informaatio sisältö perustuu. Tästä kemiallisesta rakenteesta käytetään joskus metaforista ilmausta elämän aakkoset.

Pitkään ajateltiin, että tämä rakenne on elämälle välttämätön, sillä tietyssä mielessä kaikki muu biologisesti merkittävä näyttäisi rakentuvan sen varaan. Tutkimustulokset synteettisen biologian ja kemian piirissä ovat kuitenkin osoittaneet, että geneettisen materiaalin molekulaarista perustaa on mahdollista muokata. Tällaista tutkimusta tunnetulle elämälle vieraiden keinotekoisien biomolekyylien ja systeemien parissa voidaan nimittää myös *ksenobiologiaksi*. Vaikka tutkimukset ovat vielä varhaisessa vaiheessa, vaikuttaisi siltä, että edellä mainitut emässidokset A-T/U ja C-G eivät ole ainoat kemialliset yhdisteet, jotka mahdollistavat perimän informaation luotettavan säilytyksen ja siirtämisen.

Keinotekoisia geneettisiä systeemeitä paljon tutkinut synteettinen biologi ja kemisti Steven Benner kertoi tiedelehti *Nature*n haastattelussa marraskuussa 2012, että hänen mielestään DNA ei ole molekyylinä erityisen älykäs ratkaisu perinnöllisen informaation tallentamiseen. Jos häneltä kysyttäisiin, kemisti lähtisi suunnittelemaan DNA:n sijasta aivan toisenlaista molekyyliä. Tällaista puhetta voidaan toki pitää osittain tutkimuksen urauurtavuutta korostavana mainontana. On syytä korostaa, että tutkijoilla on ollut suuria vaikeuksia toteuttaa DNA:n syrjäyttävää tai sen kanssa vaihdettavissa olevaa molekyyliä. Jotain näyttöö on kuitenkin jo saatu.

Esimerkiksi synteettinen biologi Philippe Marlière ryhmineen onnistui muutama vuosi sitten korvaamaan laboratorio-oloissa kasvatetun bakteerikannan DNA:ssa tyymiinin (T) synteettisellä komponentilla (5-chlorouracil). Vastaavia, vielä pidemmälle meneviä tuloksia on saatu viime aikoina myös muissa laboratorioissa. Esimerkiksi Bennerin ryhmä on saanut ensimmäisiä kokeellisia tuloksia kuuden emäsaakkosen systeemien toimivuudesta. Benner kollegoineen onnistui lisäämään luonnolliseen DNA:han kaksi uutta emästä, Z:n ja P:n. Kenties vielä radikaalimpana voidaan pitää tutkimusta niin sanottujen XNA-molekyylien parissa, joissa luonnollisen DNA:n sokerirunko on korvattu toisenmuotoisella kemiallisella rakenteella. Vielä ei ole kuitenkaan selvää, kykenevätkö tällaiset rakenteet ylläpitämään elämää.

Uuden kiehtovan kohteen tarjoaa myös elämän kemiallisen käтisyiden (tai *kiraalisuuden*) tutkimus. Monet molekyylit voivat esiintyä kahdessa toisiaan peilaavassa muodossa, joilla on kemiallisesti samat ominaisuudet. Elämä maapallolla tapaa kuitenkin perustua juuri tiettyyn suuntaan kiertyviin molekyyliin. Aikaisempi tutkimus on etsinyt käтisyiden ongelman ratkaisua fysiikan ja kemian välinein, mutta nyt kysymykseen on saatu uutta valaistusta synteettisen biologian keinoin. Esimerkiksi synteettiset biologit George Church ja Michael Kay ryhmineen pyrkivät rakentamaan solujen osia, joilla on luonnosta poikkeavat käтisydet. Kokonaan tällaisiin osiin perustuvia organismeja voitaisiin kutsua peilielämäksi.

KOHTI UNIVERSAALIA ELÄMÄN TEORIAA

Astrobiologian ja synteettisen biologian kaltaiset uudet mahdollista elämää tarkastelevat alat tarjoavat välineitä tutkia biologisen mahdollisuuden rajoja ja elämän välttämättömiä ehtoja. Ne voivat auttaa biologiaa astumaan ulos maapallon rajallisesta elämän otoskoosta ja siten auttaa luomaan jonkinlaista yleisempää elämän teoriaa.

Kirjassaan *What Is Life?* kemisti Addy Pross on esittänyt, että kysymykset elämän määritelmästä, alkuperästä ja muokkaamisesta ovat tiukasti yhteen punoutuneita. Elämää ei voida luoda tai muokata, ellei tiedetä mitä se voi olla, eikä elämää voi ymmärtää, ellei sen syntyminen periaatteita tunneta. Samalla tavalla kysymystä elämän mahdollisista muodoista on hedelmällisintä valottaa perinteisen biologisen tutkimuksen, astrobiologian ja synteettisen biologian tarjoamien erilaisten perspektiivien avulla.

Perinteinen biologinen tutkimus tarjoaa rikkaan ja tarkoin kartoitetun pohjan, jolle perustavat oletuksemme elämästä ovat muotoutuneet. Universaalien elämän teorian tueksi on välttämätöntä saada jotakin aineistoa myös tuntemamme elämän ulkopuolelta. Tähän on kaksi tietä. Yhtäältä voimme etsiä jonkinlaisia positiivisia esimerkkejä vieraasta elämästä astrobiologian avulla muualta maailmankaikkeudessa tai etsiä sitä Maan päältä äärimmäisistä olosuhteista. Toisaalta voimme samanaikaisesti koettaa synteettisesti luoda poikkeavaa elämää laboratorioissa maan päällä, ohjenuoranamme jonkinlainen käsitys siitä, mihin suuntaan tuntemamme elämää voisi yrittää muokata. Nämä kaksi projektia myös tukevat toisiaan.

Jos esimerkiksi Maan organismien DNA tai biomolekyylien kätisyteen liittyvät piirteet osoittautuvat

vaihdeettaviksi, se puoltaa näkemystä, jonka mukaan tunnettu elämä olisi tietynlaisten ”jäätynneiden sattumien” varaan rakentunutta. Tämä myös tarkoittaisi sitä, että josakin muualla maailmankaikkeudessa mahdollinen elämä on saattanut kehittyä aivan erilaisen ratkaisun varaan. Esimerkiksi vaihtoehtoisen kiraalisuuden tutkijat yrittävät rakentaa työkaluja peilielämän havaitsemiseksi, millä voi olla merkitystä Maan ulkopuolisen elämän löytymisen kannalta. Toisaalta jos vaikkapa tiettyyn kemiaan pohjautuvat elämänmuodot kyetään synteettisen biologian keinoin osoittamaan mahdottomiksi tai hyvin epätodennäköisiksi, niitä voi olla turhaa etsiä.

On mielenkiintoista leikitellä ajatuksella, jossa astrobiologit jonain päivänä saisivat positiivisen näytteen vieraasta elämästä ja tätä elämää päästäisiin tieteellisesti analysoimaan. Perustuisiko tämä elämä esimerkiksi DNA:lle? Paras tapaus olisi, jos löytäisimme vieraaseen kemiaan perustuvaa elämää, sillä tämä toisi eniten uutta teoreettista tietoa ja haastaisi nykyistä käsitystämme elämästä. Toisaalta, jos löydetty elämä muistuttaisi hyvin paljon jo Maasta tapaamaamme elämää, olisi tämäkin tärkeä löydös. Se antaisi tutkijoille lisää syytä uskoa, että esimerkiksi tietyt biokemialliset tekijät ovat kaikelle elämälle välttämättömiä. Edes tätä johtopäätöstä ei voitaisi kuitenkaan hyväksyä varauksettomasti. Kaksi yhtenevää otosta eivät vielä riittäisi empiirisesti, saati loogisesti, takaamaan, että elämä toimii samalla tavalla kaikkialla maailmankaikkeudessa. Tässäkin tapauksessa voisimme onneksi edelleen jatkaa keinotekkoisten elämänmuotojen tutkimista synteettisen biologian keinoin.

LISÄLUKEMISTA

- The Chronicle of Higher Education* (2013). Synthetic biology comes down to Earth. 4.3.2013. www.chronicle.com/article/Synthetic-Biology-Comes-Down/137587/.
- Church, George & Ed Regis (2012). *Regenesi: How synthetic biology will reinvent nature and ourselves*. New York: Basic Books.
- Helsingin yliopisto (2016). Suurin piirtein tätä elämä on. Helsingin yliopiston verkkouutinen 10.3.2016. www.helsinki.fi/fi/uutiset/suurin-piirtein-tata-elama-on.
- Pross, Addy (2012). *What Is Life? How chemistry becomes biology*. Oxford: Oxford University Press.
- Sagan, Carl (1970). Definitions of life. Teoksessa *Encyclopedia Britannica*. Chicago: Encyclopædia Britannica Incorporated, 1083.

SYNTEETTINEN BIOLOGIA MULLISTAA TEOLLISEN TUOTANNON

Synteettinen biologia mullistaa erityisesti teollisen biotekniikan, jossa hyödynnetään eläviä soluja tai näiden osia kuten entsyymejä. Perinteisiä bioteknisiä menetelmiä ovat alkoholin tuottaminen hiivan avulla ja antibioottien tuottaminen homeen avulla. Kun geeniteknologiset menetelmät kehittyivät 1980-luvulla, kyettiin esimerkiksi tuottamaan ihmisen insuliinia hiivalla ja rakentamaan tehokkaita teollisuusentsyymejä tuottavia mikrobikantoja. Bioteknisten tuotantokantojen kehittäminen on kuitenkin ollut aikaa vievää ja kallista ja työssä on edetty pitkälti yrityksen ja erehdyksen kautta. Synteettisen biologian teknikoiden myötä tämä kehitystyö täsmentyy ja nopeutuu arviolta kymmenkertaisesti vuoteen 2020 mennessä.

Alan eturivin vaikuttajan Craig Venterin mukaan suurimmat läpimurrot eivät tapahdu akateemisessa maailmassa vaan teollisuudessa. Synteettistä biologiaa voidaan hyödyntää lähes jokaisella teollisuuden alalla: niin kemian-, energia-, elintarvike-, lääke- ja metsäteollisuus kuin IT-alakin hyötyvät siitä.

Synteettisen biologian avulla voidaan tuottaa polttoaineita, kemikaaleja ja eri materiaaleihin sopivia komponentteja uusiutuvista raaka-aineista kuten kasvijätteestä tai hiilidioksidista. Solun monimuotoista kemiaa – biokemiaa – hyödyntämällä voidaan tuottaa periaatteessa lähes mitä kemikaalia tahansa, myös niitä peruskemikaaleja, joita nyt tuotetaan öljystä. Useat kemian- ja energia-alan yhtiöt kehittävätkin jo synteettiseen biologiaan pohjautuvia prosesseja, koska ne mahdollistavat säästöt niin raaka-aineiden kuin energiankin käytössä. Kustannustehokkaita uusia tuotemahdollisuuksia ovat biopolttoaineet kuten bioetanoli ja butanoli, biomuovien valmistukseen tarvittavat peruskemikaalit tai rakenteeltaan monimutkaiset lääkeaineet.

Yksi Suomen panostusalueista on biotalous eli uusiutuviin luonnonvaroihin perustuva taloudellinen toiminta.

Siihen biotekniikka sopii luontaisesti. Teollinen biotekniikka – synteettisen biologian vauhdittamana – voisi synnyttää pitkälle jalostettuja ja arvokkaita tuotteita vientimarkkinoille. Synteettisen biologian menetelmien hyödyntäminen on oleellista, jotta biotalouden suurimmat mahdollisuudet voidaan toteuttaa.

Luonto on taitava insinööri. Biologia tarjoaa huikeman määrän upeita toimintamekanismeja, joista ihminen voi ottaa oppia. Toisin kuin mikään muu teknologia, biotekniikka tarjoaa luonnostaan synteesivoimaa: geneettisen DNA-koodin ohjaamina solut rakentavat monimutkaisia kemiallisia yhdisteitä yksinkertaisista ravinteista kuten sokerista tai hiilidioksidista. Lisäksi luonnosta löytyy lukuisia esimerkkejä erinomaisista polymeerirakenteista (esim. selluloosa, silkki, luonnon polyesterit), jotka inspiroivat tutkijoita kehittämään uusia vahvoja tai sähköä johtavia materiaaleja. Voimme myös ottaa oppia mekanismeista, joilla luonnossa tuotetaan energiaa tai valoa.

Synteettisessä biologiassa työ on alusta lähtien tietokoneavusteista. Luonnon rakenteita hyödyntäen tutkija suunnittelee uuden tuotantomikrobin tai molekyylin. Solua muokataan viemällä soluun uudet synteettiset geenit, DNA-palat. Uudenlaisen mikrobikannan kasvattamisesta huolehtii robotti, joka samalla mittaa kannan toimintaa ja tallentaa tulokset tietokantaan. Myös mittaustulosten analysoinnissa ihmistä voivat auttaa koneoppimismenetelmät. Saatuja tuloksia hyödynnetään seuraavan, paremman mikrobikannan suunnittelussa ja rakentamisessa.

Synteettisen biologian menetelmien – suunnittelun ja hallitun ohjelmoinnin – avulla luonnon toiminnallisuutta ja biologian lainalaisuuksia voidaan hyödyntää entistä paremmin. Kun raaka-aineena käytetään jätevirtoja ja tuotanto tapahtuu suljetuissa laitoksissa mikrobien avulla, luontomme ja luonnonvarojamme säästyy.

MERJA PENTTILÄ

ROBOTTI IHMISEN TYÖKAVERINA

Robotit tulevat ja vievät työpaikkamme. Niinkö? Taitaa pikemmin näyttää siltä, että robotit tulevat työpaikoillemme auttamaan meitä. Millaista työnteko on silloin, kun lähin työkaveri on robotti?

Jo nyt robotit tekevät töitä kokoonpanolinjoilla ja tehtaissa ja lisäävät tuottavuutta, tuotannon ketteryyttä ja turvallisuutta. Kahden palikan asettaminen yhteen tai ruuvien kiertäminen kiinni tuhansia kertoja päivässä oli tavallinen työtehtävä teollistumisen alkuajan liukuhihnatyöntekijälle, mutta nyt tämän mekaanisen tehtävän tekee robotisoitu tuotantolinja, jota ihminen valvoo. Esimerkiksi jätteiden lajittelussa suomalainen ZenRobotics-robotti on todella taitava erottamaan puun, kierrätettävän metallin, kiviaineksen ja muut rakennusjätteet toisistaan nopeasti, tarkasti, tehokkaasti ja väsymättä. Robotti tarvitsee kuitenkin rinnalleen ihmisen, joka opettaa sille, mitä materiaaleja lajitellaan, miten ne tunnistetaan ja mihin eri astioihin ne laitetaan. Robotin opettaminen on käytännössä ohjelmointia. Teollisuudessa työskentelyyn tarvittavat taidot ovat muuttuneet 50 vuodessa: teollisuustyöntekijä ei enää itse kierrä ruuvia vaan opettaa eli ohjelmoi robottia kiertämään juuri oikeat ruuvit.

Robotti on ihmistä parempi monenlaisissa töissä. Esimerkiksi autonkuljettajana robotti on jo nyt selvästi luotettavampi ja turvallisempi kuin ihminen. Tulevaisuudessa maaseudulla terveydenhoitaja lähettää robotin hakemaan vaikeakulkuisella syrjäkylällä asuvan, kotona hoidettavan liikuntaesteisen vanhuksen luokseen, jotta voi rauhassa kasvokkain jutella tämän kanssa terveydentilasta. Itse toivon, että kun en vanhemmiten enää yksin pärjää vessassa, minua auttaa kohtelias ja hienotunteinen robotti. Robotti on tarkka ja väsymätön toistamaan monia tehtäviä, mutta se ei osaa mitä tahansa. Parhaan mahdollisen työparin muodostavat empaattinen, taiteellinen, tunteellinen, luova ja intuitiivinen ihminen sekä pikkutarkka,

väkivahva, luotettava ja systemaattinen robotti. Robotin kanssa työskennellessä ohjelmointitaidon lisäksi tärkeää on nimenomaan inhimillisyys, sillä sitä osaamista robotilta puuttuu. Robotti (tai algoritmi) osaa kyllä koodata, kunhan ihminen on ensin ideoinut, millaista koodia tarvitaan, tai etsiä aiheeseen liittyvät oikeustapaukset, kunhan ihminen on ensin oivaltanut, mitä haetaan. Supernoepa tiedonhaku tai pienten yksityiskohtien mielessä pitäminen taitavat tulevaisuudessa olla robotin hommia.

Mihin kaikkialle uskallamme robotin päästää? Voisiko robotti opettaa maahanmuuttajille suomea tai laittaa vauvoja nukkumaan? Uskaltaisitko antaa robotin tehdä sinulle olkapääleikkauksen tai suunnitella 50-vuotisjuhlesi tarjoilun? Roboteista on meille paljon hyötyä vaikkapa vaarallisissa tai toistuvissa työtehtävissä, mutta siellä, missä tarvitaan syvää ymmärrystä ihmisen toiminnasta, empatiaa, kykyä kommunikoida ja ratkoa haasteita, robotin takana on kuitenkin edelleen ihminen.

MINNA HUOTILAINEN

Biodiversiteetti ja kestävä kehitys

JOUKO RIKKINEN

Kostean vuoristometsän karikkeesta yllätetty taitannystysammakko ryhdistäytyy ja pullistuu mahdollisimman suureksi – epäilemättä siinä toivossa, että nälkäinen saalistaja siitä hämmentyisi. Vuonna 2009 tieteelle uutena lajina kuvattu taitannystysammakko on monessa suhteessa tyyppillinen tropiikin metsistä viime aikoina kuvattu uusi eläinlaji: pieni, harvinainen ja jo löydettyäessä äärimmäisen uhanalainen. Nystysammakoita elää vain kolmessa pienessä metsäsaarekkeessa Kenian Taitavuorilla. Elinympäristöksi sopivia vuoristometsiä on jäljellä enintään 450 hehtaaria, silloinkin kun mukaan lasketaan viimeisten luonnonmetsäsaarekkeiden ympärillä olevat ihmisen voimakkaasti muuttamat sekundaarimetsät ja pensaikot.

Kannattaako nystysammakon ahdingosta huolestua – onhan Taitavuorten asukkailla toki paljon polttavampia-kin ongelmia? Toisaalta minkä tahansa alueen alkuperäisen eliölajiston ja kestävän kehityksen väliltä löytyy monia, usein yllättäviäkin kytköksiä. Joku voi kokea nystysammakon yrmeän isottelun sen verran sympaattisena, että elämykselle voisi jopa määrittää taloudellisen arvon. Kuka tietää, vaikka nystysammakko ja muut Taitavuorten koto-peräiset eliölajit voisivat jatkossa houkutella kotiseudulleen alueen elinkeinoelämää hyödyttäviä turisteja, jotka haluavat nähdä Afrikan luonnosta muutakin kun savannien ikoniset nisäkkäät.

KUINKA MONTA ELIÖLAJIA MAAPALLOLLA ELÄÄ?

Maapallolla nykyisin elävien eliölajien tarkkaa lukumäärää ei tiedä kukaan. Tämä johtuu osaksi siitä, ettei mikään nykyisin käytössä oleva lajikäsite mahdollista esimerkiksi bakteerien ja muiden esitumallisten tai edes kasvien ja eläinten luokittelua yhteismitallisiksi lajitason yksiköiksi. Erityisesti esitumallisten ja yksisoluisten aitotumallisten lajimäärästä on olemassa vain karkeita arvioita, ja etenkin esitumallisten luokittelussa laji on jo käsitteenä melko ongelmallinen.

Kasvien tieteellinen nimistö käsittää lähes 300 000 virallisesti hyväksyttyä lajinimeä, minkä lisäksi alan kirjallisuudessa on lähes puoli miljoonaa synonyyminimeä ja yli neljännesmiljoona sellaista lajinimeä, joiden oikeellisuutta ei ole voitu luotettavasti arvioida. Noin puolet jälkimmäisistä lienee jollakin toisella lajinimellä tunnettujen kasvien synonyymejä, joten tähän mennessä tunnistettuja kasvilajeja olisi kaikkiaan noin 400 000. Vielä nimeämättömien lajien määrää on vaikea arvioida, mutta yleisesti epäillään, että noin 15–20 prosenttia kasvilajeista olisi vielä kuvaamatta. Tämän karkean laskelman perusteella maapallolla eläisi nykyään noin puoli miljoonaa kasvilajia, joista valtaosa tropiikin kosteissa metsissä.

Etenkin selkärangattomat eläimet tunnetaan paljon huonommin kuin kasvit. Tähän mennessä kuvatut noin kaksi miljoonaa lajia muodostavat epäilemättä vain suhteellisen pienen, vaikkakin ihmisen näkökulmasta merkittävän osan eläinkunnan koko monimuotoisuudesta. Viimeaikaiset arviot eläinlajien kokonaismäärästä ovat yleensä vaihdelleet viiden ja 11 miljoonan lajin välillä. Sienet tunnetaan vielä paljon heikommin kuin eläimet,

ja etenkin mikroskooppisen pienistä rihmastohomeista ja hiivoista on tunnistettu vasta pieni osa. Kasvien tapaan valtaosa eläinten ja sienten lajikirjosta elää tropiikin kosteissa metsissä.

Yksi eliöiden monimuotoisuuden arvioinnin ongelmista aiheutuu siitä, että useimmat lajit elävät vain suppealla alueella. Lisäksi suuri osa niistä on omalla alueellaan harvinaisia eli ne elävät pieninä populaatioina vain kotialueensa joissakin osissa. Esimerkiksi Amazonin noin kuuden miljoonan neliökilometrin laajuisista sademetsistä on tähän mennessä kerätty näytteitä noin 5 000 puuvartisesta kasvilajista, mikä saattaa hyvin olla vain kolmannes kaikista alueella elävistä puista, pensaista ja liaaneista. Jotkin lajit ovat kuitenkin hyvin yleisiä ja laajalle levinneitä. Niinpä on arvioitu, että peräti puolet Amazonin kaikista puista kuuluu 230 yleisimpään lajiin, mikä on vain noin puolitoista prosenttia puuvartisten kasvien oletetusta lajimäärästä. Enemmistö puista on harvinaisia ja kasvaa vain pienessä osassa laajaa sademetsää. Nämä lajit eivät ole jakautuneet satunnaisesti vaan keskittyvät suhteellisen harvalukuisiin, ensi silmäyksellä pettävän yhtenäiseltä vaikuttavan sademetsäalueen osiin. Tällaisiin alueisiin kohdistuvat hakkuut voivat siis vähentää Amazonin alueen eliöstön monimuotoisuutta paljon voimakkaammin ja nopeammin kuin pelkän pinta-alan perusteella voisi olettaa.

Edellä kuvattu ilmiö näkyy myös tarkasteltaessa eliölajien jakautumista koko tropiikissa tai maapallolla. Valtaosa lajeista on harvinaisia ja enemmistö niistä keskittyy suppeille alueille, joilla elää monia muitakin harvinaisia lajeja. Yhdenkin eliölajistoltaan erityisen rikkaan monimuotoisuuskeskuksen voimaperäinen käyttö siis lisää

hyvin monien jo lähtökohtaisesti harvinaisten eliöläjien riskiä kuolla sukupuuttoon.

KUINKA MONI MAAPALLON ELIÖLAJEISTA ON VAARASSA KUOLLA SUKUPUUTTOON?

Jokaisen lajin kohtalona on kuolla sukupuuttoon. Pitkän kehityshistoriansa aikana eliökunta on kohdannut monta globaalia ympäristönmuutosta, joiden seurauksena luke-mattomat lajit ja kokonaiset kehityslinjat ovat hävinneet. Toisaalta viimeksi kuluneiden satojen tuhansien tai miljoonien vuosien aikana ennen ihmisen vaikutusta tällaiset tuhot näyttäivät olleen paikallisia tai enintään alueellisia, eikä kovin monia eliöryhmiä samanaikaisesti kohdanneista globaaleista tuhoista ole löytynyt viitteitä. Onkin oletettu, että maapallon eliöiden kokonaislajimäärä oli ennen ihmisen vaikutuksen voimistumista vankalla kasvu-uralla – useimmissa kehityslinjoissa lajeja kuoli sukupuuttoon selvästi hitaammin kuin uusia lajeja polveutui.

Fossiilit antavat arvokasta tietoa menneinä aikoina eläneiden eliöiden monimuotoisuudesta ja sukupuutoista, mutta niiden perusteella ei ole helppo arvioida lajien keskimääräisiä katoamisnopeuksia, eikä useimmista eliöryhmistä edes ole saatavilla kattavaa fossiiliaineistoa. Myös eliöiden perimän muutoksiin ja polveutumishistoriaan perustuvat analyysit ovat tästä näkökulmasta ongelmallisia. Sukupuuttojen ja polveutumisen vaikutusta nykyisiin lajimääriin ei ole aina helppo erottaa toisistaan. Lisäksi DNA:n muuntumisnopeus vaihtelee eri geenialueilla ja eri eliöissä, ja polveutumishistorian kuvaus on lopulta aina kiinteästi kytköksissä käytettyyn lajikäsitteeseen.

Kasvien lajiutumisen on arvioitu tuottavan keskimäärin 0,06 uutta lajia kutakin olemassa olevaa lajia kohti miljoonassa vuodessa. Tämän perusteella nykyisen noin puolen miljoonan kasvilajin joukosta voisi polveutua noin 30 000 uutta lajia seuraavan miljoonan vuoden kuluessa. Useimpien nisäkkäiden on arvioitu lajiutuvan jokseenkin samalla nopeudella, mutta monet selkärangattomat eläimet ja esimerkiksi linnut polveutuvat vähintään kaksi kertaa nopeammin. Jotkin eliöryhmät, kuten monet hernekasvisuvut tai vaikkapa Itä-Afrikan suurten järvien kirjoahvenet ovat lajiutuneet paljon tätä nopeammin.

IUCN (The International Union for Conservation of Nature) on tähän mennessä arvioinut melkein 80 000:n lähinnä maalla tai suolattomissa vesissä elävän eliölajin uhanalaisuusasteen ja tullut siihen tulokseen, että noin 30 prosenttia näistä lajeista on suuressa vaarassa kuolla sukupuuttoon. Itse asiassa uhanalaisiksi arvioitujen eliöiden sukupuuttoriski kasvaa tällä hetkellä niin nopeasti, että se on jo vähintään tuhat kertaa suurempi kuin se oli ennen kuin ihminen alkoi voimakkaasti muuttaa maapallon elinympäristöjä. Tilannekuvaa synkistää se, että nykyään uusina kuvattavien eliölajien riski kuolla sukupuuttoon on paljon korkeampi kuin niiden lajien, jotka kuvattiin esimerkiksi viime vuosisadan alussa. Ilmiö selittyy sillä, että nyt uutena kuvattavilla eliöillä on keskimäärin paljon pienemmät levinneisyysalueet kuin jo pitkään tunnetuilla lajeilla. Useimmat niistä ovat myös omilla levinneisyysalueillaan harvinaisia.

Synkkänä yhteenvetona voi todeta, että suurin osa maapallolla tällä hetkellä elävistä eliölajeista, etenkin hyönteisistä ja muista selkärangattomista, on vaarassa kuolla sukupuuttoon ennen kuin ne ehditään löytää ja kuvata tai ennen

kuin niiden ekosysteemin kannalta mahdollisesti hyvin-kin arvokkaat ominaisuudet on selvitetty. Lisäksi kannattaa muistaa, ettei biologinen monimuotoisuus rajoitu pelkkiin lajimääriin: myös lajien sisäiseen geneettiseen monimuotoisuuteen ja toisaalta kokonaisiin eliöyhteisöihin ja ekosysteemeihin kohdistuvien uhkien tarkastelu on oleellista.

BIODIVERSITEETIN ROOLI KESTÄVÄSSÄ KEHITYKSESSÄ

Maapallon eliölajiston monimuotoisuudella on monia ihmisen näkökulmasta merkittäviä ominaisuuksia ja tehtäviä, joita on viime aikoina alettu kutsua ekosysteemi-palveluiksi. Kaikille on selvää, että kasvit tuottavat paitsi ravintoa myös vapauttavat happea ilmakehään. Ne pitävät osaltaan yllä maaperän viljavuutta ja tuottavat yleistä mielihyvää kaikille niille, jotka malttavat kumartua niiden ääreen. Esimerkiksi viime vuosikymmeninä virinnyt kiinnostus monipuolisen kaupunkiluonnon tutkimiseen ja suojeluun viitannee siihen, että vihreän ympäristön merkitys tiedostetaan ja että sitä arvostetaan.

Metsien ja muiden laajojen kasvillisuuskokonaisuuksien merkitys globaalin ilmastomuutoksen torjunnassa on yksilön näkökulmasta vaikeasti hahmottuva, mutta sentään jollakin tasolla tunnistettu ekosysteemi-palvelu. Samalla tavalla kasvipeitteellä on merkittävä rooli maapallon vesivarojen turvaamisessa ja maaperän eroosion hillitsemisessä. Yhteistä näille ilmiöille on biologinen monimuotoisuus – vain yhtä puulajia istuttamalla ei maailman metsiä tai vesivaroja pelasteta!

Teknologiahuumassa joku saattaa hetkeksi unohtaa, että myös maailmantalous perustuu merkittävilta osiltaan maapallon eliölajiston monimuotoisuudelle. Maa- ja metsätalouden tuottama ruoka ja muiden teollisuudenalojen raaka-aineet, kalastus, lääketeollisuus ja monet bioteknologiset sovellutukset perustuvat eliöiden ja niiden elintoimintojen – ja tulevaisuudessa entistä enemmän niiden sisältämän geneettisen informaation – hyödyntämiselle.

Maapallon kasvavan väestön ruokkiminen perustuu elollisen luonnon antimiin. Maapallon eliöstön geneettinen monimuotoisuus taas muodostaa sen pohjan, jolle aiempaa satoisampien tai taudinkestävämpien viljelykasvilajikkeiden jalostus perustuu. Kaikki viljelykasvit polveutuvat jossakin päin maapalloa eläneistä luonnonvaraisista kantamuodoista, joiden geeniaineksestä on valinnan ja risteytysten tai yhä useammin myös geeniteknologian avulla muokattu nykyisissä maatalousekosysteemeissä menestyviä ja runsaasti satoa tuottavia lajikkeita. Viljelykasvien ja tuotantoeläinten jalostus siis perustuu paitsi eliölajien monimuotoisuuteen myös joidenkin keskeisten lajien sisäiseen muunteluun.

Toisaalta teollisen maatalouden tarpeisiin kehitettyjen viljelykasvien ja tuotantoeläinten yleistyminen ja eri alueilla perinteisesti kasvatettujen viljelylajikkeiden ja maataisrotujen häviäminen ovat ongelmia, jotka voivat peruuttamattomasti köyhdyttää ihmiskunnan suorassa käytössä olevan eliöstön monimuotoisuutta ja sitä kautta mahdollisuuksia reagoida esimerkiksi ilmastonmuutoksen mukanaan tuomiin haasteisiin. Alkuperäiskansojen ja muiden väestöryhmien perinteisiin elinkeinoihin liittyvän tietotaidon häviäminen on yksi seikka, joka vaikeuttaa

etenkin trooppisten alueiden eliölajiston tarjoamien resurssien ekologisesti kestävää hyödyntämistä.

Suoraan luonnosta kerättyjen ravintokasvien merkitys on suurin tropiikin köyhimmässä maissa, joissa naiset keräävät valtaosan hyödynnettävästä villivihannessadosta. He myös pitkälti vastaavat perheviljelmillä kasvatettujen hyötykasvien lisäämisestä sekä siementen valinnasta ja säilytyksestä. Monissa kehittyvissä maissa nimenomaan naisten koulutuksella voidaankin tehokkaimmin vaikuttaa maanviljelyn käytäntöjen ja luonnonvarojen kestäväen käytön edistämiseen.

Moni saattaa tulkita viljapellon yksitoikkoiseksi, vain yksittäisen kasvilajin muodostamaksi matoksi, mutta maatalousekosysteemitkin ovat yleensä melko monimutkaisia viljelykasvin, monien siihen kytköksissä olevien pieneliöiden ja niiden yhteisen elinympäristön muodostamia kokonaisuuksia. Monet tällä hetkellä kehitteillä olevat, ympäristövaikutuksiltaan aiempaa vähemmän haitalliset maatalousteknologiat ja sovellukset perustuvat eliölajien välisten vuorovaikutusverkostojen hyödyntämiseen ja muokkaamiseen ihmisen tavoitteiden näkökulmasta taroituksenmukaiseen suuntaan.

Maaperän eliöyhteisöt ovat avainasemassa viljelymaan satoisuuden ylläpidossa. Pölyttäjähönteisillä on keskeinen rooli monien satokasvien sadon muodostuksessa ja lukemattomat, osin vielä huonosti tunnetut niveljalkaiset, sienet ja bakteerit varmistavat omalta osaltaan sen, etteivät esimerkiksi tuhohönteisten tai kasvitautien aiheuttamat satotappiot kasva kohtuuttoman suuriksi. Hiljattain on esimerkiksi arvioitu, että yli 30 prosenttia ihmisravinnoksi käytetystä ruuasta on suoraan tai välillisesti riippuvaista mehiläisten pölytystoiminnasta – eli mehiläisten

tuottaman ekosysteemipalvelun poistaminen vähentäisi maatalouden tuottaman ihmisravinnon määrää noin kolmanneksella.

Monimuotoisen eliöstön tuottamat ekosysteemipalvelut vaikuttavat suoraan ihmisen hyvinvointiin, ja ne pitää ottaa huomioon, kun määritellään yleisiä kehitystavoitteita ja suunnitellaan niitä edistäviä toimenpiteitä. Esimerkiksi maailmanlaajuinen ruokaturva ja köyhyyden poistamiseen tähtäävä toiminta eivät voi onnistua, jos huomioon ei oteta eliölajiston monimuotoisuuden eri tasoja ja niiden ihmis-toiminnalle asettamia rajoja.

Lähes puolet maapallon väestöstä saa elantonsa maataloudesta, kalastuksesta tai muusta suoraan maapallon eliölajiston hyödyntämiseen perustuvasta toiminnasta. Tähän väestönosaan kuuluvat monet maapallon köyhimmistä ja niistä, joiden toimeentulo on eniten riippuvainen paikallisten sääilmiöiden ja sademäärien vaihteluista ja muista maapallon eliöyhteisöjen rakennetta ja toimintaa suoraan säätelevistä ekologisista tekijöistä.

Kalojen ja muiden vesieliöiden kestävä käyttö ihmisravinnoksi ja eläinten rehuksi on keskeisessä roolissa, kun globaaleja köyhyyden ja aliravitsemuksen ongelmia pyritään poistamaan. Vesieliöistä saadaan noin 15 prosenttia kaikesta suoraan ihmisravinnoksi käytettävästä eläinproteiinista. Lisäksi valtava määrä kalaa ja muita vesieliöitä käytetään tuotantoeläinten, myös altaissa kasvatettavien kalojen, äyriäisten ja muiden vesieläinten ruokkimiseen. Yli 180 miljoonaa ihmistä työskentelee joko suoraan tai välillisesti kalastuksen tai vesieliöiden kasvatukseen perustuvien elinkeinojen parissa. Nämä elinkeinot tuottavat toimeentulon yli puolelle miljardille ihmiselle, joista yli 90 prosenttia elää kehittyvissä maissa.

Merten ekosysteemien toiminnan ja biologisen arvon ymmärtämisessä on paljon avoimia kysymyksiä. Esimerkiksi ilmakehän hiilidioksidipitoisuuden nousun vaikutus merten happamoitumiseen ja sitä kautta trooppisten koralliriuttojen hyvinvointiin tunnetaan vielä huonosti. On arvioitu, että hyvässä kunnossa olevista trooppisista koralliriutoista saatava hyöty pelkästään eroosion ja luonnonkatastrofien torjunnassa olisi miljoonia euroja vuodessa riittanelökilometriä kohti. Tämän päälle tulevat esimerkiksi viereisten rannikkoalueiden kalastuksesta ja matkailusta saamat hyödyt. Kalastuksen näkökulmasta riuttojen ja muiden tärkeiden poikastuotantoalueiden suojeleminen on olennaista. Liikakalastus, ympäristömyrkyt, muovijätteet ja vedenalaisen melun lisääntyminen ovat kaikki ongelmia, jotka uhkaavat suoraan monien eliölajistoltaan kaikkein rikkaimpien trooppisten meriekosysteemien monimuotoisuutta ja toimintaa.

MITÄ PITÄISI TEHDÄ?

Se, kuinka nopeasti lajeja jatkossa häviää, riippuu ihmiskunnan tahdosta ja sen mukaisista maapallon eri elinympäristöjen ja eliölajiston suojelemaan koskevista päätöksistä. On oleellista tiedostaa, että vaikka tähän mennessä toteutetut suojeletoimet ovat merkittävästi parantaneet joidenkin eliöryhmien ja alueiden tilannetta, toimet eivät toistaiseksi ole olennaisesti edistäneet monien maapallon lajirikkaimpien ekosysteemien ja alueiden suojelemaan.

Lajiston nopeaa köyhtymistä voidaan hidastaa vain vähentämällä lajirikkaimpiin eliöyhteisöihin kohdistuvaa painetta ja pitämällä niiden käyttö kestäväällä tasolla. Nykyään tiedetään jo varsin hyvin, millä maapallon alueilla

eliöstön monimuotoisuus on suurinta ja missä kaikkein uhanalaisimmat eliölajit elävät. Tieto tästä alkaa myös entistä tehokkaammin saavuttaa ne tahot, joilla on valtaa ja voimia toimia eliöstön suojelemiseksi.

Alueellisten ekosysteemien suojeleminen ei onnistu ilman paikallisyhteisön tukea. Koulutus ja eliölajiston monimuotoisuuden suojelusta saatavien hyötyjen korostaminen ovat keskeisiä suojeluvälittäjiä ja -motivaatiota lisääviä tekijöitä. Etenkin maapallon köyhimmillä alueilla suojelun on tavalla tai toisella tuotettava paikalliselle yhteisölle välitöntä aineellista tai kulttuurista hyötyä. Tärkein yksittäinen askel tämän varmistamisessa on ottaa paikallisyhteisöt mukaan suojelutavoitteiden ja suojelun menetelmien valintaan ja suunnitteluun.

LISÄLUKEMISTA

Hallanaro, Eeva-Liisa, Saija Kuusela, Aino Juslén & Terhi Ryttylä (toim.) (2016). *Metsän salainen elämä*. Helsinki: Gaudeamus.

Hanski, Ilkka (2016). *Tutkimusmatkoja saarille*. Helsinki: Gaudeamus.

Intergovernmental Platform on Biodiversity and Ecosystem Services. www.ipbes.net/.

The International Union for Conservation of Nature (IUCN). www.iucn.org/.

Kulttuurinen kestävyys

KATRIINA SIIVONEN

Kulttuuri on kuin virta, eikä samaan virtaan voi kahdesti astua. Tällaisen vertauksen kulttuurista on esittänyt ruotsalainen sosiaaliantropologian emeritusprofessori Ulf Hannerz. Kaukaa katsottuna virta säilyttää hahmonsansa, mutta läheltä tarkasteltuna vesi elää ja liikkuu koko ajan, milloin hitaan arvokkaasti tai pieninä puroina, milloin vuolaana virtana, kuohuvina koskina ja putouksina. Ajoittain sen voi nähdä tyyntyvän suvantoihin. Perimmiltään kulttuuri virtaa vapaasti ihmisiltä toisille ja tulvii tai tihkuu kaikkialle rajoista piittaamatta.

Ajattelen, että kulttuuri on ensi sijassa yksittäisten ihmisten toimintaa ja yhteistoimintaa jokapäiväisessä elämässä. Yhteistoiminta on yksinkertaisimmillaan yhdessä tekemistä, mutta siihen sisältyy myös esimerkiksi kaupankäyntiä ja muita sopimusten ohjaamia tekoja. Juuri toiminta välittää kulttuuria ihmisiltä toisille. Ihmiset luovuttavat toisilleen ja vastaanottavat toisiltaan sekä kulttuurin aineettomia aineksia, eli tietoja, taitoja, tapoja ja merkityksiä, että kulttuurin aineellisia ulottuvuuksia, eli esimerkiksi raaka-aineita, esineitä ja rakennuksia. Aineettomat ja aineelliset kulttuuripiirteet ovat perinteitä, joista kulttuuri kaikkineen koostuu. Ne ovat usein itsestään selvä ja huomaamaton osa arkea. Perinteiden aineellinen ja aineeton puoli limittyvät erottamattomasti toisiinsa. Kun jompaankumpaan tulee muutoksia, toinenkin väistämättä muuttuu.

Esimerkiksi avioerossa vihkisormuksen luonne sormuksena muuttuu, vaikka aineellisena esineenä se olisi täysin sama kuin ennen.

Monesti perinne käsitetään sukupolvelta toiselle periytyviksi asioiksi. Perinne kuitenkin välittyy aina yksittäisiltä ihmisiltä toisille, vanhemmilta nuoremmille mutta myös nuoremmilta vanhemmille. Perinteen välittymisen ketju voi olla pitkä, jolloin perinne siirtyy lukuisilta ihmisiltä toisille. Tuo ketju voi kuitenkin olla myös hyvin lyhyt, jolloin perinne välittyy vain yhdeltä toiselle ja ehkä kolmannelle. Jokin muutaman ihmisen ylläpitämä perinne voi kuulua vain tiettyyn ajanhetkeen, tai se voi säilyä ja välittyä pitkäänkin. Samaten hyvin monen kantama perinne voi syntyä ja hävitä nopeastikin, tai se voi jatkua pitkälti yli ajan ja sukupolvien. Kunkin perinteen vaikutus kulttuurin kokonaisuuteen vaihtelee siis mitaltaan ja vahvuudeltaan.

Perinteiden välittymistä eivät rajaa ajalliset, tilalliset tai sosiaaliset reunaehdot – niitä jaetaan ja muokataan ihmisten kesken globaalisti. Tämä globaali ympäristö muodostuu paitsi toisista ihmisistä myös fyysisestä ihmistekoisesta ympäristöstä ja luonnonympäristöstä. Käytännössä muuntuvat perinteet konkretisoituvat inhimillisen ympäristön osaksi: ihmisen muokkaamaksi ympäristöksi, rakennetuiksi alueiksi, esineiksi, elinkeinoiksi, tavoiksi, toimiksi, sanoiksi ja sanattomuudeksi, joilla on vaikutuksensa luonnonympäristöön maailmanlaajuisesti.

Välittäessämme perinteitä toisillemme luomme niitä myös jatkuvasti uusiksi: otamme niitä omaksi, kiistämme niitä, muokkaamme niistä itsellemme sopivia ja hylkäämme niitä. Jokaisen ihmisen havainnot, tunteet, toimet ja arvot vaikuttavat tähän omalta osaltaan. Samalla perinteiden virta ohjaa jokaisen ihmisen toimintaa. Perinteissä

– ja siten myös kulttuurissa ylipäänsä – on yhtäaikaisesti läsnä sekä jatkuvuutta että uuden luomista. Näiden keskinäinen suhde vaihtelee eri yhteyksissä. Monesti perinteistä huomataan vain jatkuvuus eikä lainkaan niiden muutosvoimaa.

Kulttuurin ja perinteiden muutos on kuitenkin väistämätöntä. Sitä ei voi pysäyttää, mutta sen suuntaa voi pyrkiä ohjaamaan tulevaisuutta hahmottamalla ja visioimalla. Silloin on hyvä olla tietoinen myös niistä perinteistä, joita voidaan pitää kielteisinä ainakin jostakin näkökulmasta. Tällaisia voivat olla esimerkiksi arvot, tavat ja tottumukset, jotka tuottavat haittoja luonnonympäristölle.

KULTTUURIEN RAJAAMINEN JA SUOJELU

Ihmisillä on taipumus tuottaa ajatuksia rajoista. Ihmisen ja luonnon tai kulttuurin ja luonnon väliset rajatkin voidaan nähdä kulttuurisesti muodostetuiksi. Toisaalta ihmisen ja kulttuurin voi ajatella osaksi luonnon kokonaisuutta. Luonto ja kulttuuri ovat molemmat aina jonkinasteisesti läsnä ihmisten käyttämissä, muokkaamissa, kasvattamissa ja valmistamissa miljöissä ja tuotteissa.

Ihmisen toiminta vaikuttaa sekä ihmistekoiseen että luonnon muovaamaan ympäristöön. Ihminen myös hyödyntää luonnonvaroja lähes kaikissa toimissaan – jopa siinä määrin, että ihmiskunta on toimillaan aiheuttanut suuria muutoksia luontoon. Ilmastonmuutoksen vahvistuminen, luonnon monimuotoisuuden vähentyminen, eroosio ja maaperän köyhtyminen, vesistöjen rehevöityminen ja saasteet ilmassa, vesistöissä ja maaperässä ovat seurauksia ihmisten toiminnasta. Ne nähdään aikamme suurina, maailmanlaajuisina ongelmina. Silloin kun niihin halutaan

puuttua, on hyvä tarkastella ihmistä ja kulttuuria luonnon kiertokulun ja ekosysteemien osana sekä eritellä ihmisen kulttuurisen toiminnan suhdetta luontoon. Näin voidaan tavoitella kulttuurisia keinoja ympäristöongelmien ratkaisemiseksi.

Luonnon ja kulttuurin välisen rajanvedon lisäksi ihmiset tuottavat ajatuksia erilaisista kulttuureista ja niiden välisistä rajoista. Erilaisten kulttuurien ideasta huolimatta kulttuuri ja perinteet ovat heterogeenisiä kulttuuristen rajojen sisällä, ja eri kulttuureista löytyy rajat ylittäviä yhtäläisyyksiä. Omaksi koetun kulttuurin omintakeisuutta helposti korostetaan. Kuvaa jostakin tietystä, rajallisena nähdystä kulttuurista luodaan muun muassa kulttuuriperinnön avulla. Kulttuuriperintö on erityisesti esille nostettua, valikoitua ja arvostettua perinnettä, joka saa aseman keskeisenä kulttuurinsa ilmentäjänä. Perinne on ”raaka-ainetta”, josta kulttuuriperintöä tuotetaan. Käytännössä kulttuuriperintö, jonka avulla kulttuurista kerrotaan, on omintakeiseksi miellettyjä ja esitettyjä tapoja, taitoja, merkityksellistämisen muotoja, tarinoita ja aineellisen kulttuurin piirteitä.

Kulttuuriperinnöllä on aina taloudellista ja poliittista merkitystä. Kulttuuriperintö voi kuitenkin edustaa kapeasti ja hyvin valikoidusti alueensa tai ihmisryhmänsä kulttuurin todellista kokonaisuutta. Esimerkiksi alun perin savo-karjalaiselle, Suomen rajat ylittävälle alueelle ominaisista piirakoista yksi riisipiirakan muoto on kanonisoitunut suomalaisuutta kuvaavaksi *karjalanpiirakaksi*. Kielteisinä pidettyjä kulttuurissamme eläviä piirteitä, kuten esimerkiksi perheväkivaltaa, ei puolestaan ymmärrettävistä syistä haluta tukea nimeämällä niitä kulttuuriperinnöksi.

Kulttuuriperintö on keskeinen väline kulttuurisen erityisyyden rakentamisessa globaalisti ja niin eurooppalaisessa,

kansallisessa kuin alueellisessakin kulttuuripolitiikassa. Tavoitteena on sitouttaa omaan joukkoon luettavia ihmisiä yhteisen kulttuuriperinnön tukemaan identiteettiin ja näin edistää ihmisten hyvinvointia. Lisäksi päämääränä on omaksi määritetyn ryhmän tai maantieteellisen alueen suotuista taloudellinen ja poliittinen kehitys. Kulttuuriperintöä määrittävät erilaiset organisaatiot ja instituutiot, jotka arvovaltansa ja valtansa turvin ovat oikeutettuja luomaan ja pitämään yllä kansakunnan, etnisyyden, kotiseudun tai yksittäisen intressiryhmän yhteisesti jaettua ja julkista kuvaa.

Kulttuuriperintö ei kuitenkaan ole vain instituutioiden kannattelemaa. Myös yksittäiset ihmiset ilmentävät yhteenkuuluvuutta omaksi mieltämiensä kulttuuripiirteiden avulla. He voivat kokea yhteenkuuluvuutta institutionaalisesti ylläpidettyihin yhteisöihin. Pelkistetyimmillään yhteisö voi kuitenkin olla esimerkiksi ystäväysten joukko, jota omat keskinäiset ja tärkeinä pidetyt tavat yhdistävät. Välttämättä ihmiset eivät nimeä heille merkityksellisiä tapoja kulttuuriperinnöksi, vaikka ne käytännössä toimivatkin kulttuuriperinnön tavoin.

Kulttuuriperinnön jatkuvuuden turvaamiseksi on luotu kansallista lainsäädäntöä ja kansainvälisiä sopimuksia. Otan esimerkkinä Unescon sopimuksen maailman kulttuuri- ja luonnonperinnön suojelemiseksi, joka on vuodelta 1972. Tällä sopimuksella suojellaan rakennuksia, rakennelmia ja rakennettuja kokonaisuuksia sekä luonnonympäristöjä, joilla nähdään olevan yleismaailmallista arvoa. Suomessa tämän sopimuksen nojalla suojeltuja kohteita ovat esimerkiksi Suomenlinna kulttuuriperintönä ja Merenkurkun saaristo luonnonperintönä. Suojelulla halutaan säilyttää tämänkaltaisen aineellinen perintö. Samalla

kuitenkin kulttuuri- ja luonnonperintökohteiden saama kulttuuriperinnön status itsessään muuttaa niitä, koska status on niille uusi aineeton piirre. Kulttuuri- ja luonnonperintökohteilla on myös matkailullista arvoa, joten ne tuottavat uudenlaista toimintaa houkutellessaan matkailijoita.

Maailmanperintösopimuksen rinnalle solmittiin vuonna 2003 Unescon sopimus aineettoman kulttuuriperinnön suojelemisesta. Sen turvin yhteisöissä kulttuuriperinnöksi määritettyä aineetonta kulttuuria pyritään pitämään elävänä ja muuntuvana. Sopimuksella halutaan estää valittujen aineettoman kulttuurin piirteiden häviäminen, mutta sopimus tukee myös niiden luovaa käyttöä mikä saattaa muuttaa niitä. Suomi on ratifoinut tämän sopimuksen niin vähän aikaa sitten, ettei meillä vielä ole kansainvälisesti suojeltua aineetonta kulttuuriperintöä. Virosta Unescon aineettomaksi kulttuuriperinnöksi on nimetty võrumaalainen savusauna, eli käytännössä saunomiseen liittyvät tavat ja käytännöt. Jo nimetyksi tulemisen ajatellaan tukevan aineettoman kulttuuriperinnön elävänä pysymistä. Aineettoman kulttuuriperinnön säilymiseksi järjestetään joissakin tapauksissa myös koulutusta.

MINKÄ KULTTUURISSA TULEE KESTÄÄ?

Maapallon ekologiset ongelmat ovat nousseet maailmanlaajuisesti ihmisten tietoisuuteen 1900-luvun kuluessa. Vuonna 1987 ilmestynyt YK:n alaisuudessa ja Norjan silloisen pääministerin Gro Harlem Brundtlandin johdolla tehty raportti *Yhteinen tulevaisuutemme* määritti sekä kestävän kehityksen käsitteen että toimia ekologisten ongelmien ratkaisemiseksi. Raportti oli vuonna 1983 perustetun

YK:n ympäristön ja kehityksen maailmankomission työn tulos. Kestävyyden ulottuvuuksiksi mainittiin raportissa ekologinen, taloudellinen ja sosiaalinen kestävyys. Neljänneksi ulottuvuudeksi on vasta myöhemmin nostettu kulttuurinen kestävyys. Raportin paljon käytetyn määritelmän mukaan ”kestävä kehitys on kehitystä, joka tyydyttää nykyhetken tarpeet viemättä tulevilta sukupolvilta mahdollisuutta tyydyttää omat tarpeensa”. Tähän kiteytykseen on sovitettu yhteen useita keskeisiä maailmanlaajuisia ongelmia, joihin haetaan poliittisia, hallinnollisia ja taloudellisia ratkaisuja. Kuten ei Brundtlandin raportissa, myöskään neljännesvuosisataa myöhemmin ilmestyneessä seurantaraportissa (*Sisukkaat ihmiset, kestävä maailma*) kulttuuria ei pidetty olennaisena kestävä kehityksen ulottuvuutena. Kulttuuri nähdään tällaisissa yhteyksissä ihmisten hyvinvointia turvaavan sosiaalisen ulottuvuuden osana ja toimenpiteiden kohteena.

Kulttuuriperintötyö on pisimpään vallinnut tapa edistää kulttuurista kestävyyttä. Käytännössä silloin perinteen virrasta nostetaan tietoisesti kulttuuripiirteitä, joiden häviäminen ja joissain yhteyksissä muuttuminenkin pyritään estämään esimerkiksi Unescon aineellisen maailmanperinnön sopimuksen avulla. Vastaavasti saman sopimuksen avulla halutaan turvata luontokohteiden säilyminen. Unesco suosittelee, että aineetonta kulttuuriperintöä suojelevan sopimuksen soveltamisessa otetaan huomioon kestävä kehitys. Silloin, kun suojelulla tavoitellaan ekologista kestävyyttä, kohteiksi etsitään muun muassa sellaisia pitkäikäisiä vallinneita perinteitä, joiden nähdään toimivan tasapainossa luonnon kanssa. Tällaisen kulttuuriperinnön jatkuvuuden katsotaan tukevan sekä kulttuurista että ekologista kestävyyttä. Virolaisen Maavillane-yhdistyksen

lampaankasvatus ja sekä villan että lihan tuotanto esitellään Unescon aineettoman kulttuuriperinnön nettisivuilla esimerkkinä ekologista kestävyyttä tukevasta aineettomasta kulttuuriperinnöstä. Yhdistyksen lampaat kasvavat Karulan kansallispuistossa ja tukevat siten luonnon monimuotoisuutta kansallispuiston perinnemaisemassa. Tämä on hyvä esimerkki säilyttämisestä, joka tukee kestävästä kehitystä. Usein jää kuitenkin huomiotta, että kestävästä toimintaa voitaisiin myös tavoitella kulttuurin omaehtoisen ja aktiivisen muutoksen avulla.

Kulttuurista kestävyyttä käsitelleen kansainvälisen tutkijaverkoston (COST Action IS1007 Investigating Cultural Sustainability) yhteistyössä päädyttiin vuonna 2015 määrittelemään kolme erilaista kulttuurisen kestävyuden muotoa. Vakiintunein niistä on arvostettujen kulttuuripiirteiden – esimerkiksi taiteen tai edellä esitellyn kaltaisen kulttuuriperinnön – itseisarvoinen tukeminen. Toinen on kulttuurin näkeminen käytännön keinoja tuottavana välittäjänä, jonka avulla voidaan luoda yhteyksiä muiden kestävästä kehityksen ulottuvuuksien välille. Kolmannessa kulttuuri nähdään muutosvoimana kohti kestävästä kehitystä.

Katson, että on otettava vakavasti se, että kulttuurin perustava olotila on kulttuuriperinnön sijaan globaali, jatkuvasti muuntuva perinteiden virta. Tämän muuntuvuuden seurauksena muutosvoima on osa kulttuurin perustaa. Kulttuuriperintöä määritetään, tuotetaan ja käytetään perinteen virran osana, monesti sen muutosvoimaa vastustaen. Kun kulttuurisessa kestävyudessa huomio kohdistetaan kulttuurin muutosvoimaan, oleellista ei ole kulttuuriperinnön suojelu ja säilyttäminen, vaan vaihtuvien ja muuntelevien perinteiden tukeminen sekä erilaisten ja eri tahoilta tulevien ihmisten kunnioittaminen. Tällöin

kulttuurisessa kestävydessä on ensisijaista, että kaikilla on oikeus määrittää kulttuurin muutosta tasaveroisesti. Silloin annetaan arvo yksilöllisille, heterogeenisille ja muuntuville perinteille ja kulttuurin toivotulle uudistamiselle, ei ainoastaan kulttuuriperinnön jatkuvuudelle. Perinteet elävät ja muuntuvat ihmisten välisessä vuorovaikutuksessa. Siten perinteiden harkitun ja tavoitteellisen muuttamisen keinoina voivat olla kulttuurista vuorovaikutusta ja ihmisten keskinäistä arvostusta edistävät toimet ja tavoitteena ihmisoikeuksien entistä parempi turvaaminen.

Kulttuurisen kestävyden toissijaiseksi olomuodoksi määritän yhteisen arvosidonnaisen kulttuuriperinnön suojelun. Jos kulttuuriperintöä halutaan säilyttää muuttumattomana, se asettuu väistämättä jännitteeseen muuttuvan perinteen kanssa. Kulttuurisesti kestävässä kehittämistyössä on kuitenkin mahdollista lieventää tällaisia jännitteitä. Työssä nousevat esille kiperät kysymykset kulttuuriperinnön aineellisesta ja henkisestä omistajuudesta ja siitä, kenellä on oikeus määrittää ja käyttää mitäkin kulttuuriperintöä. Määrittelytyöhön kaikkien asianosaisten on päästävä mukaan, sillä laajat, avoimet ja läpinäkyvät prosessit ovat hyvä keino edistää kulttuurista kestävyyttä.

Globalissa vuorovaikutuksessa sekä elävän perinteen tukemisessa että kulttuuriperinnön suojelussa on molemmissa kyse ensi sijassa kulttuurin vaalimisesta: joko osallisuudesta kulttuurin muutoksen määrittämiseen tai sen muuttumattomana pitämiseen. Nämä toimet ovat ihmiskeskisiä. Vaikka luontokohteiden ja ihmisen tasapainoisen luontosuhteen suojelu kohdistuu kulttuurin lisäksi luontoon, ei tämän suojelun avulla kuitenkaan vielä saavuteta ekologista kestävyyttä. Näillä toimilla suojellaan ensi sijassa ajan, tilan ja eri yhteisöjen mukaan rajattuja

kulttuureja. Tavoitteeksi on kuitenkin asetettava myös ekologinen, sosiaalinen ja taloudellinen kestävyys, jolloin kulttuurin ja perinteen muutosta tulisi suunnata niiden ehdoilla.

KULTTUURI EKOLOGISEN KESTÄVYYDEN TUKENA

Globalisoituvassa maailmassa ihmisten, ideoiden ja aineellisten hyödykkeiden liikkuvuus lisääntyy ja nopeutuu. Toisin sanoen perinteiden globaalit virrat ovat entistä voulaampia ja muuntuvampia. Arkisen kulttuurin osaset – ruoka, vaatteet, asumismuodot, työvälaineet, työtavat, tarinat ja tottumukset – muuttuvat yhä nopeammin, kun globaalit vaikutteet ja esimerkiksi tietoisuus ympäristöongelmista saavat ihmiset ajattelemaan ja muuttamaan toimintatapojaan. Muutokset näissä perinteissä, esimerkiksi ruokailutavoissa, asuntojen lämmityksessä, jätteen käsittelyssä, vaikuttavat kulutukseen, tuotantoon ja luonnonvarojen hyödyntämiseen, mikä vaikuttaa edelleen globaaliin ekologiaan.

Kokoan tältä perustalta kulttuurisen kestävyysmääritelmiä ja asetan ne keskinäiseen suhteeseen. Voimakkaasti globalisoituvassa maailmassa ensisijaista kulttuurista kestävyttä on kunkin yksilön oikeus määrittää omaa kulttuurista olemassaoloaan ja kulttuurin muutosta globaalisti ja paikallisesti. Tätä edistävät erilaiset osallisuuden ja yhteistoiminnan muodot, jotka samanaikaisesti vahvistavat myös ihmisoikeuksien toteutumista. Toissijaista on suojella kulttuuriperintöä muutoksilta. Silloin kun niin tehdään, ihmisillä tulee olla tasa-arvoinen ja omaehtoinen valta vaikuttaa suojelutoimiin. Kulttuurin perustava muutosvoima on siis keskeinen silloinkin, kun tavoitteena on kulttuurin kestävyys. Kulttuuri kestää, kun sitä muutetaan yhteisvoimin.

Vaikka muutos on niin vahva kulttuurin ominaisuus, ettei sitä voi pysäyttää, pelkkä omaehtoinen muutokseen vaikuttaminen ei välttämättä johda ekologisesti kestävämpään maailmaan. Kulttuuriperinnön suojelulla kulttuurin koko kapasiteettia ei oteta mukaan ekologisten tai muidenkaan ongelmien ratkaisemiseen. Ekologista kestävyyttä ei saavuteta, ellei perinteitä suunnata aktiivisesti ekologisemmiksi. Tällainen ohjaaminen kuitenkin kaventaa yksilön valinnanmahdollisuuksia ja kulttuurista itsemääräämisoikeutta ja on siten ristiriidassa kulttuurisen kestävyys-tässä määritetyn ytimen kanssa. Meillä on kuitenkin mahdollisuus ohjata muutosta yhteisesti valittujen arvojen mukaisesti. Muutokset arjen perinteissä ovat kenen tahansa toteutettavissa. Jos haluamme tavoitella ekologista kestävyyttä, tarvitsemme lisää ymmärrystä nykyisistä perinteistä ja niihin tarvittavista muutoksista sekä hyviä yhteistoiminnan keinoja. Yhtä lailla kulttuurisen kestävyys-tän yhteen sovittaminen taloudellisen ja sosiaalisen kestävyys-tän kanssa on tarpeen.

Omassa Kasvunpaikat-nimisessä tutkimusyhteistyö-verkostossamme pyrimme esimerkiksi auttamaan ihmisiä löytämään keinoja lisätä palkokasvien käyttöä koti- ja laitoskeittiöissä. Kasvaessaan palkokasvit siirtävät typpeä ilmakehästä maaperään ylen määrin, ja sitä riittää muillekin kasveille. Jos palkokasvien kysyntä kasvaa, typpilannoitteiden tarve vähenee entistä suuremmilla viljely-aloilla. Silloin typpilannoitteiden suuret, globaalit haitat ilmastolle, vesistölle ja maaperälle lievenevät keittiöissä tapahtuvan kulttuurisen muutoksen ansiosta. Tavoittemme on auttaa osallistavien tulevaisuudentutkimuksen menetelmien avulla mahdollisimman monia ihmisiä luomaan yhdessä sellaisia uusia ruoanlaitto- perinteitä, jotka

mahdollistavat viljelytapojen taloudellisesti kestäviä muutoksia ja jotka vähentävät tynen aiheuttamia ympäristöhaittoja.

Jos kulttuurinen kestävyys nähdään pelkästään tukena kulttuuriperinnön jatkuvuudelle, eli vanhimmalle ja vakiintuneimmalle kulttuurisen kestävyuden muodolle, saattaa kulttuurin perustana oleva vuorovaikutteinen muutosprosessi jäädä huomiotta ja tuetta. Silloin kulttuurin muutosvoimaa ei osata ottaa kokonaisvaltaisen kestävä kehityksen avuksi. Usein kulttuurisia näkökulmia hyödynnetään vain muistuttamalla kulttuuriperintönä säilytetyistä tiedoista luonnon ja ihmisen välisestä tasapainoisesta suhteesta. Samalla viedään huomiota pois siitä, että jokaisella ihmisellä on oikeus osallistua kulttuurin muidenkin muutosten määrittämiseen. Kulttuuriperinnön suojele kulttuurisen kestävyuden muotona rajoittaa ajattelun aineellisiin ja aineettomiin ilmiöihin ja jättää ihmiset omaehtoisina ja kestävyydestä vastuun ottavina syrjään.

On siis syytä korostaa, että kulttuuri ei ole ainoastaan kestävä kehityksen neljäs ulottuvuus taloudellisen, sosiaalisen ja ekologisen rinnalla. Ensi sijassa se on globaali perinteiden virta, jossa kaikki taloudelliset, sosiaaliset, kulttuuriset ja ekologiset toimet kestävyuden eri ulottuvuuksien saavuttamiseksi elävät ihmisten toimissa ja keskinäisessä vuorovaikutuksessa. Kestävyyttä kohti suunnattu luontosuhde, vastuullinen yritystoiminta ja hallinto sekä kulttuuriperinnön tuotanto ja käyttö määrittävät ja muokkautuvat tässä virrassa. Ilman kulttuurista muutostamillään sopimuksilla tai säädöksillä ei saavuteta kestävä kehitystä, jossa kulttuurin virta mukautuisi ekosysteemien rajoihin.

LISÄLUKEMISTA

- Auclair, Elisabeth & Graham Fairclough (toim.) (2015). *Theory and Practice in Heritage and Sustainability. Between past and future.* London & New York: Routledge.
- Dessein, Joost, Katriina Soini, Graham Fairclough & Lummina Horlings (toim.) (2015). *Culture in, for and as Sustainable Development. Conclusions from the COST Action IS1007 Investigating Cultural Sustainability.* Jyväskylä: University of Jyväskylä.
- Guttormsen, Torgrim Sneve & Grete Swensen (toim.) (2016). *Heritage, Democracy and the Public. Nordic approaches to managing heritage in the service of society.* Farnham: Ashgate.
- Hannerz, Ulf (1992). *Cultural Complexity. Studies in the social organization of meaning.* New York: Columbia University Press.
- Lindeborg, Lisbeth & Lars Lindkvist (toim.) (2013). *The Value of Arts for Regional Development.* London & New York: Routledge.

MISSÄ ALKAA ARKTISUUS?

Kun seisot napapiirillä, et voi mistään tietää, missä raja menee. Maisema on joka suuntaan samaa pöpelikköä. Vain napapiirin pohjoispuolella paistaa keskiyön aurinko, mutta melko kauas etelää kohti saa kävellä, jotta eron varsinaisesti huomaisi.

Napapiiri on kuitenkin yksi arktisen alueen selvimmistä rajauksista. Suomessa napapiirin liepeillä on metsää ja yliopisto, Grönlannissa jäätikköä, Siperiassa tundraa. Ne ovat keskenään hyvin erilaisia seutuja.

Arktinen alue on olemassa, mutta sitä on vaikea rajata. Erilaisia määritelmiä on tehty erilaisiin tarkoituksiin. Kollegani Marjo Laukkasen kanssa päädyimme *Arktinen kattaus* -kirjassa (Eurooppatiedotus 2016) käyttämään niistä täsmällisintä: Arktisuus on mielentila.

Tämä pitää paikkansa myös politiikassa. Vuonna 1996 olin Ottawassa ainoana toimittajana todistamassa, kuinka kansainvälinen Arktinen neuvosto perustettiin. Kaikki oli hyvin pienimuotoista. Tilaisuus ei tuntunut kiinnostavan kunnolla edes niitä, jotka olivat viran puolesta paikalla. 20 vuotta myöhemmin seurasin Reykjavikissa arktista konferenssia, jossa YK:n pääsihteeri puhui noin 2000 kuulijalle.

Voisi sanoa, että paljon on vettä virrannut näiden esimerkkien välissä. Oikeampi vertaus on, että paljon on jäätä sulanut. Juuri ilmastonmuutoksen vuoksi arktisuus nyt on aivan muuta kuin mitä se oli parikymmentä vuotta sitten kansainvälisen arktisen yhteistyön alkuaskelten aikaan. Ilman ilmastonmuutoksen viitekehystä arktinen alue olisi yhä marginaalissa. On tunnettu arktinen paradoksi, että ilmaston lämpenemisen kiihtyminen on kiihdyttänyt myös poliittista ja taloudellista mielenkiintoa arktista aluetta kohtaan: olosuhteet muuttuvat tavalla, joka avaa uusia näköaloja liikenneyhteyksiin ja luonnonvarojen hyödyntämiseen.

Tämä paradoksi selittää sitä, että Suomen arktinen strategia määrittelee koko Suomen arktiseksi maaksi. Arktisen

neuvoston rajauksissa arktisen alueen raja kulkee Lapissa, joissakin luonnontieteellisissä määritelmässä se on jopa koko Suomen pohjoispuolella. Arktisen neuvoston käyttämissä arktisen alueen kuvauksissa myös todetaan, että alueella asuu noin neljä miljoonaa ihmistä. Suomessa asukkaita on yli viisi miljoonaa. Jos kyseessä olisi eksakti tiede, käsillä olisi ongelma. Mutta kun puhutaan talouselämän ja etenkin meriteollisuuden intresseistä, arktisuuden käsite muuttuu joustavaksi. Samalla logiikalla Roomassa järjestetään arktisia konferensseja ja Singaporella on arktinen suurlähettiläs. Kyse ei ole maantieteestä vaan eri valtioiden maantieteeseen liittyvistä intresseistä.

Arktisella alueella on ikaikaista asutusta ja kulttuurireita, mutta silti arktisuuden historiankirjoitus alkaa yleensä vuodesta 1987 ja alan piireissä tunnetusta Mihail Gorbatšovin puheesta Murmanskissa. Kun puhutaan arktisuuden kehittymisestä, aikaperspektiivi on yleensä alle 30 vuotta. Tämä on se ajanjakso, jolloin valtiollisten toimijoiden katse on kääntynyt kohti arktista aluetta. Se on samalla ulkopuolisen toimijan ja havainnoijan katse, ja juuri sen kautta arktisuus yleensä määrittyy. Arktinen alue on toiminnan kohde, jolle tulee tehdä jotain: käyttää hyväksi tai suojella. Sen sijaan omaa ääntä sillä ei ole.

Arktisille alkuperäiskansoille historia sallitaan, kun puhutaan perinteisistä elinkeinoista ja perinnätiedosta. Alkuperäiskansat pääsevät myös Arktisen neuvoston kokouspöytiin. Laajempi arktinen identiteetti on kuitenkin ongelmallinen, sillä alueen asukkaiden enemmistölle ei juuri ole tarjolla keinoja päästä kiinni kansainväliseen arktisuuteen. Suomessa lisäksi koko sana ”arktinen” tuntuu ulkokohtaiselta. Ei ihme, sillä se, mikä muualla on arktista erityisyyttä, on täällä usein arkista pohjoisuutta.

MARKKU HEIKKILÄ

Epilogi

Kertomisen vapaus: Historiantutkijan paikka historiallisen kerronnan kentällä

HEINI HAKOSALO

Pilalehti *Onion* julkaisi tammikuussa 2015 ”uutisen” otsikolla ”Historioitsijat varoittavat – menneisyys laajenee huolestuttavalla vauhdilla”. Uutisen mukaan ”ryhmä kansakunnan johtavia historioitsijoita” oli laatinut 950-sivuisen raportin varoittaakseen, että ”menneisyyden kokonaisvolyymi kasvaa päivä päivältä eikä mitään ole todennäköisesti tehtävissä tämän hellittämättömän kehityksen pysäyttämiseksi tai edes sen hidastamiseksi”. Juttu irvailee katastrofiuutisoinnin ja kenties myös itsestäänselvyyksiä julkaisevien paksujen raporttien kustannuksella. Asiassa on kuitenkin totuuden siemen. Historian voi katsoa laajenevan sanan molemmissa merkityksissä: paitsi että menneisyys laajenee päivä päivältä, kuten on aina tehnyt, myös menneisyydestä kertomisen kokonaisvolyymi kasvaa. Samalla kerronta kirjavoituu. Onko tuloksena kakofoniaa vai tervetullutta moniäänisyyttä? Ja mikä on historiantutkimuksen paikka kirjavoituvan kerronnan kentällä?

DEMOKRATISOITUMISTA VAI ”DEMOKRATISOITUMISTA”?

1990-luvulla kylmän sodan päättyminen ja kenties myös vuosituhannen vaihteen lähestyminen sai historioitsijatkin nostamaan nenänsä aineistoistaan ja haastelemaan ilmaa tavallista innokkaammin. Monenlaisia ennustuksia esitettiin, myös omaa tieteenalaa koskevia. Berliinin muurin murtuminen ja reaalisozialismin perikato innostivat yhdysvaltalaisen tutkijan Francis Fukuyaman julistamaan artikkelissaan ”The End of History?” (1989), että länsimainen liberalistinen demokratia ja kapitalismi olivat saavuttaneet lopullisen, maailmanhistoriallisen voiton, että historiallista kehitystä ylläpitävät perustavanlaatuiset poliittis-ideologiset ristiriidat olivat rauenneet ja historia on siksi lopussa. Fukuyaman hegeliläiseen historianfilosofiaan sitoutuva teesi herätti arvattavasti paljon kritiikkiä, johon Fukuyama sitten vastasi teoksessa *The End of History and the Last Man* (1992) ja myöhemmissä kirjoituksissaan. Vaikka Fukuyaman valoisa optimismi himmentyi vuosien varrella jossain määrin, hän piti kiinni keskeisestä väitteestään, jonka mukaan liberaalin demokratian voittokulku on pitkällä aikavälillä vääjämätön.

Siinä missä Fukuyaman julistusta leimasi poliittisesti motivoitu optimismi (vaikka ”historian loppu” ei ollutkaan hänelle yksiselitteisesti myönteinen asia), ranskalainen historioitsija Pierre Nora edusti pikemminkin ranskalaisen kulttuuripessimismin perinnettä. Hän kuvaili 1990-luvun alun teksteissään perustavanlaatuisia murrosta historiassa, muistamisessa ja niiden suhteessa. Noran mielestä ihmisten jokapäiväiseen elämään kuuluvat elävät ”muistiympäristöt” (*milieux de mémoire*), paikat, joissa menneisyys on itsestään selvästi läsnä, olivat kadonneet tai katoamassa.

Niiden tilalle olivat tulleet monikolliset, fragmentaariset ja tietoisesti rakennetut ja ylläpidetyt ”muistamisen paikat” (*lieux de mémoire*). Historiantutkimuksella ja muistiorganisaatioilla oli näiden ympäristöjen tuottamisessa ja ylläpitämisessä keskeinen rooli, mutta ne saattoivat palvella myös esimerkiksi poliittisia tarkoituksia. Tällaisia voivat olla esimerkiksi museot, arkistot, muistopäivät ja -merkit, mutta myös sellaiset ”paikat” kuin kadunnimet, historialliset hahmot ja erilaiset historian tallettamiseen käytetyt esineet. Muistamisen paikka ei Noralla siis välttämättä ole konkreettinen paikka, vaan kyseessä saattaa olla myös jonkin aineeton symboli. Kotimainen esimerkki muistiympäristöstä voisivat olla esimerkiksi isonvihan aikaisten piilopirttien paikat, joita muisteltiin pitkään Pohjanmaan paikallisyhteisöissä. Muistamisen paikkoja Noran merkityksessä voisivat olla vaikkapa tämän ajanjakson (Pohjan sota 1700–1721) muistomerkit, joita löytyy monilta Pohjanmaan paikkakunnilta.

Tiedot historian kuolemasta olivat vahvasti liioiteltuja. Taloudellisen liberalismien kyky tuottaa yleistä hyvinvointia on vakavasti kyseenalaistunut, demokratian voittokulkuun ei näytä vääjäämättömältä eivätkä perustavanlaatuiset ristiriidat ole lainkaan kadonneet, vaikka rintamalinjat ovat vaihtaneet paikkaa sitten kylmän sodan päivien. Ja vaikka julkisen vallan into investoida ”muistamisen paikkoihin” on laantunut niin Ranskassa kuin muuallakin, muistaminen ja historia eivät sinänsä ole menettäneet merkitystään, pikemminkin päinvastoin. Nora näyttää kuitenkin osuneen oikeaan siinä, että historiallinen muisti on pirstaloitunut ja historiallinen kerronta moninaistunut. Kärjitetysti sanoen jokaisella (ryhmällä) on tätä nykyä omat historialliset totuutensa.

Historiallinen muisti on myös politisoitunut. Historiallisten tai sellaisilta vaikuttavien väitteiden käyttäminen poliittisina argumentteina, tai suorastaan poliittisina lyömäaseina, on tavallista. Historiallisten ilmiöiden nimityksistä ja tulkinnoista (esim. holokausti ja armenialaisten kansanmurha) kiistellään ja materiaaliset muistamisen paikat kuohuttavat. Esimerkkinä voisi mainita Tallinnan *Pronssisoturi*-patsaan, joka oli pystytetty kaupunkiin vuonna 1947 siellä kolmea vuotta aiemmin marssineiden puna-armeijan joukkojen muistoksi. Patsaan siirto-operaatio aiheutti keväällä 2007 jännitteitä maan virolaisen ja venäläisen väestönsosan sekä myös Viron ja Venäjän valtioiden välille.

Niin sanottuja muistilakeja on säädetty niin demokraattisissa kuin vähemmän demokraattisissakin maissa määrittelemään, millaisia tulkintoja kiistanalaisimmista historiallisista ilmiöistä on lupa esittää. Esimerkiksi Unkarissa säädettiin 2010 laki, jonka mukaan kansallissosialistien toteuttamien kansanmurhien kieltäminen on rikos. Kun maassa nousi valtaan kansallismielinen oikeistopopulistinen hallitus, lakia muutettiin niin, että kiellettiin myös kommunistien tekemien kansanmurhien kieltäminen. Historiantulkintoja rajoittavia lakeja on säädetty myös esimerkiksi Turkissa, Sveitsissä ja Ranskassa.

Yksi reaktio historian politisoitumiseen on Historioitsijat ilman rajoja -järjestön perustaminen (Suomen yhdistys perustettiin 2015). Sen tavoitteena on edistää historiallisen tiedon ja aineistojen vapaata liikkuvuutta, hillitä historian käyttöä ristiriitojen lietsomiseen ja käyttää historiallista tietoa ja aineistoja konfliktien ratkaisemisessa ja lieventämisessä.

Kertomisen vapaus ei sinänsä ole uusi asia. Ihmisillä on aina ollut tarve ja mahdollisuus kertoa itselleen ja toisilleen tarinoita menneisyydestä. Kouluhistoriasta ja akateemisesta historian tutkimuksesta löytyvien tulkintojen ohella liikkeellä on aina ollut myös toisenlaisia, kilpailevia tarinoita menneisyydestä. Se, mikä on muuttunut, on julkisuuden luonne. Aiempina vuosisatoina kertominen saattoi olla helppoa ja ihmisten yhteys muistamisen paikkoihin vahva, mutta oman tarinansa saaminen julkisuuteen, sen jakaminen suurelle joukolle, oli vaikeaa. Suodattimia oli monenlaisia, ja usein ne olivat luokkasidonnaisia. 1800-luvulla kertomisen esteenä saattoi olla luku- ja kirjoitustaidon puute tai viranomaissensuuri. 1900-luvun julkisuutta hallitsi printtimedia, joten toimittajat, kustantajat ja heidän asiantuntijansa pitkälti päättivät, kenen tarina pääsi julkisuuteen ja kuinka tehokkaasti se siellä levisi. 2000-luvulla tieto- ja viestintäteknikka on avannut lukemattomia uusia ja kontrolloimattomia väyliä julkisuuteen. Se on käytännössä poistanut kynnyksen julkisuuteen pääsyltä. Sen avulla kuka tahansa voi periaatteessa koska tahansa saada julki oman näkemyksensä mistä tahansa historiallisesta ilmiöstä ja vieläpä paljon nopeammin ja joskus tehokkaammin kuin paperin ja painomusteen välityksellä (olkoonkin, että sähköisen julkisuuden prosessit ovat oikukkaita ja omalla tavallaan häiriöalttiita).

Merkitseekö kehitys historiallisen tiedon demokratisoitumista? Kyllä ja ei. Sitä, että kuka tahansa saa äänensä ja tarinansa kuuluviin, voidaan kyllä pitää demokratisoitumisena. Samalla on kuitenkin yhä vaikeampaa erottaa, milloin historiallinen kerronta nojaa kertojan omaan tutkimukseen, milloin toisten tekemään tutkimukseen, milloin omaan tai muiden kokemukseen, milloin kuulopuheisiin

tai mielikuviin ja milloin kyse on tietoisesta valehtelemisestä esimerkiksi poliittisten tarkoituksien saavuttamiseksi. Tilanne on siis sillä tavoin paradoksaalinen, että historiallisen kerronnan ja historiallisten väitteiden tuottamiseen ja julkistamiseen tarvitaan entistä vähemmän aikaa, koulutusta ja asiantuntemusta, mutta luotettavan historiallisen tiedon erottamiseen epäluotettavasta tarvitaan entistä enemmän aikaa, koulutusta ja asiantuntemusta. Ehkä ”demokratisoituminen” onkin paras jättää lainausmerkkeihin.

HISTORiantutkijan paikka

Eräs seuraus historiallisen kerronnan kentän kirjavoitumisesta on, että historiantutkijan erityisasema historiallisen tiedon tuottajana on kyseenalaistunut. Miten akateeminen historiantutkimus on reagoanut pirstaloitumiseen ja ”demokratisoitumiseen”?

Kieltäminen on hyvin harvinainen reaktio; historioitsijat eivät hevillä lähde kiistämään ei-tutkijoiden oikeutta esittää omia tulkintojaan menneisyydestä. On selvää, että ”historioitsija” ei ole suojattu ammattinimike eikä historiantutkijoilla ole koskaan ollut eikä voi olla menneisyyttä koskevan kerronnan monopolia. Historiallinen kerronta sisältää aina tulkintaa, joten kukaan ei voi esiintyä lopullisen historiallisen totuuden torvena. Sähköisessä mediassa saavat käytännössä kukkia kaikki historiallisen kerronnan kukat, myös ilmeisen virheelliset ja perusteetomat menneisyyttä koskevat väitteet. Kenenkään aika ja energia ei riitä edes pahimpien rikkaruohojen kitkemiseen – ja sitä paitsi se olisi paitsi käytännössä mahdotonta myös poliittisesti epäviisasta. Historioitsijat pitävät vaarallisena

tienä myös historiallisten tulkintojen rajoittamista lainsäädännön kautta. David Armitagen mukaan muistilait voivat toimia – ja usein myös toimivat – alkuperäistä tarkoitustaan vastaan, sillä ne rajoittavat sananvapautta ja vahingoittavat myös historiantutkimusta. Tämä ei toisaalta tarkoita sitä, että historioitsijan pitäisi jäädä passiiviseksi törmätesään virheellisiin tai perusteettomiin menneisyyttä koskeviin väitteisiin.

Liittoutuminen on toinen tapa reagoida historiallisen kerronnan moninaistumiseen. Historiantutkijat etsivät yhteistyömahdollisuuksia ja hyödyntävät ihmisten halua, kykyä ja lisääntyviä mahdollisuuksia ei vain kuunnella ja vastaanottaa vaan myös tuottaa tarinoita omasta ja muiden menneisyydestä. Tämä vuorovaikutus saa erilaisia muotoja. Historioitsijan rooli ei suinkaan ole pelkästään tai ensisijaisesti korjata tai suodattaa ”maallikoiden” tuottamaa kerrontaa. Tavallisempaa on esimerkiksi se, että historioitsijan tehtäväksi jää sitoa yhteen ja kontekstualisoida fragmentaarista kokemuksellista historiallista kerrontaa.

Suomalaisilla muistiorganisaatioilla on pitkä perinne kansan kokemusten tallentamisesta kirjoituskilpailujen ja haastatteluiden avulla, ja tutkijat ovat myös hyödyntäneet laajasti näitä aineistoja. Suomalaisista historioitsijoista yhteistyön merkitystä on korostanut voimakkaasti professori Jorma Kalela. Hän on kannustanut lähihistorian tutkijaa ottamaan mukaan muistamiseen ja kertomiseen myös ne, joiden historiaa kirjoitetaan. Esimerkkinä kosketuspinnan hakemisesta erilaisen kerronnan muotojen välillä voi pitää myös Turun yliopistoon vuonna 2015 perustettua SELMA-tutkimuskeskusta, jossa tutkitaan tarinan-kerrontaa, kokemuksellisuutta ja muistia historian ja taiteentutkimuksen keinoin. Tieto- ja viestintäteknologia

voi avata tutkijoiden ja yleisön välille uudentlaisia vuoro-vaikutuksen tapoja. Kiinnostava esimerkki on Talvisota-hanke (#sota39), jonka YLE tuotti vuosina 2014–2015. Siinä yleisöllä oli mahdollisuus seurata talvisodan tapahtumia päivästä päivään sekä eläytyä ja osallistua niihin sosiaalisen median välityksellä. Hanke oli eräänlainen tutkimuksen ja kokemuksen, faktan ja fiktion, liitto. Tutkijat tarjosivat pohjamateriaalin ja kansalaiset tuottivat reaaliaikaista kokemuksellista sisältöä twiittaamalla.

Kolmantena historiantutkimuksen erityisyyttä suhteessa muuhun historiakerrontaan korostavana ilmiönä voisi mainita *suurten tarinoiden paluun*. Historioitsijat haluavat taas kertoa suuria tarinoita, jotka kurkottavat kaukaa menneisyydestä nykypäivään ja jopa sen ohi tulevaisuuteen. Usein nämä suuret tarinat ovat kattavia myös maantieteellisesti. Tätä mittasuhteiden kasvamista voi joiltain osin pitää luonnollisena vastaivaikutuksena 1980-luvulla alkaneelle ja useita vuosikymmeniä jatkuneelle ”pienen” aiheiden suosimiselle. Suuria kysymyksiäkin kyllä tutkitiin, mutta niiden suhteellinen osuus kapeni, kun pienistä aiheista tuli hyväksytyjä ja suosittuja muuallakin kuin niitä erityisesti harrastavan niin sanotun mikrohistorian piirissä.

Klassisia esimerkkejä mikrohistoriasta ovat esimerkiksi Emmanuel Le Roy Ladurien tutkimus Montailounimisestä pienestä kylästä keskiajan Ranskassa (*Montailou – ranskalainen kylä 1294–1324*, 1975, suomennos 1984) sekä yksittäisten ihmisten henkilöhistoriaa tarkastelevat Natalie Zemon Davisin teos *Martin Guerren paluu* (1982, suomennos 2001) tai Matti Peltosen *Lukkari Saxbergin rikos* (2006). ”Pieni” ei tässä ole aihetta arvottava termi, vaan viittaa yksinkertaisesti sen ajalliseen tai maantieteelliseen kapeuteen. Kapeasti rajattua aihetta voidaan käsitellä

monikerroksisesti ja yksityiskohtaisesti, ja se voidaan liittää laajempiin yhteyksiin. Esimerkiksi Carlo Ginzburgin klassikko *Juusto ja madot* (1976, suomennos 2007) lähtee liikkeelle kerettiläisyydestä syytetyn vaatimattoman mylläri Menocchion erikoislaatuisesta tavasta hahmottaa maailmaa mutta laajenee analyysiksi uuden ajan ihmisen maailmankuvasta. Harva historioitsija kuitenkaan innostui kirjoittamaan suuria synteesejä muuten kuin kenties opetuksen tarpeisiin.

Nyt tilanne on muuttunut ja ”suuret” aiheet kiinnostavat taas. Myös teknologisella kehityksellä on osansa mittakaavan kasvussa: digitaaliset tutkimusmenetelmät mahdollistavat ennennäkemättömän suurten aineistokokonaisuuksien käsittelemisen, mikä puolestaan mahdollistaa uudenlaisten kysymysten esittämisen aineistolle.

Esimerkkinä suurten mittasuhteiden historiasta voi mainita suomalaissyntyisen historioitsijan Pekka Hämäläisen Oxfordissa toimivan ryhmän, joka tutkii paimentolaisimperiumeja ja tarkastelee samalla maailmanhistoriaa uudesta näkökulmasta. Tutkimuksessa etusijalle asetetaan ryhmät ja ympäristöt, jotka ovat perinteisesti jääneet varjoon. Suuret kertomukset voivat kiinnostaa myös suurta yleisöä, kuten israelilaisen historioitsijan Yuval Noah Hararin teoksen *Sapiens: Ihmisen lyhyt historia* (2011, suomennos 2016) huima kansainvälinen menestys osoittaa. Teos kertoo, ei enempää eikä vähempää kuin, ihmislajin tarinan ja esittää jännittäviä uudelleentulkintoja esimerkiksi maanviljelyn, myyttien ja teknologian merkityksestä sekä näkemyksiä myös ihmiskunnan tulevaisuudesta.

Vaikka suurten tarinoiden paluu ei tietenkään ole ammattikunnan tietoinen vastareaktio historiallinen kerroksen kirjavoitumiselle, perspektiivin laajentuminen

kasvattaa eroa ammattimaisen historiantutkimuksen ja muun historiallisen kerronnan välille. Suuria tarinoita edellä kuvatussa mielessä ei kerrota Twitterissä, Facebookissa eikä mutu-pohjalta. Niiden kertomiseen tarvitaan koulutusta, kokemusta, suuria aineistoja, tehokkaita analyysivälineitä ja tutkimusinfrastruktuuria, usein myös isoja tutkijaryhmiä ja tieteenalat ylittävää yhteistyötä.

Vuonna 2014 julkaistu, paljon keskustelua ja kiistaaakin herättänyt ohjelmallinen teos *The History Manifesto* näkee suurissa kysymyksissä koko tieteenalan pelastuksen, keinon sen yhteiskunnallisen ja poliittisen relevanssin palauttamiseen. Sen kirjoittajat, Yhdysvalloissa työskentelevät historioitsijat Jo Guldi ja David Armitage katsovat, että lyhyeen mittakaavaan jämähtäminen (*”short-termism”*) on aikaamme ja kulttuuriamme yleisesti vaivaava ongelma. He uskovat, että ”maailma janoaa pitkäkestoista ajattelua”, jota nimenomaan historioitsijat pystyvät tarjoamaan. Kirjoittajat kehottavat historioitsijoita tarkastelemaan laajoja ilmiöitä ja käyttämään tässä apuna digitaalisia menetelmiä, jotka mahdollistavat ennennäkemättömän suurten aineistokokonaisuuksien analysoimisen.

Kriitikoiden mielestä Guldi ja Armitage liittävät toisiinsa ison mittakaavan ja yhteiskunnallisen merkityksen liian suoraviivaisesti; iso aihe ei takaa, että tutkimus on yhteiskunnallisesti merkityksellinen, eikä pieni ajallinen mittakaava tee tutkimuksesta väistämättä epäolennaista. Guldi ja Armitage joka tapauksessa korostavat, että historiantutkimuksen merkitys ja tulevaisuus ovat olennaisesti sidoksissa sen kykyyn hahmottaa suuria kehityksen megatrendejä, operoida monimuuttujaisilla selityksillä ja myös hahmottaa vaihtoehtoisia tulevaisuuksia.

HISTORIALLISEN KERRONNAN ULOTTUVUUDET

Historiantutkimus on yksi historiallisen kerronnan alalaji. Erottaako historiantutkimusta muusta historiallisesta kerronnasta lopulta muu kuin alaviitteet ja kirjoittajan akateeminen oppiarvo? Vastausta voi hahmotella historiallisen kerronnan peruselementtejä tarkastelemalla. Nämä ovat aineisto, tarina ja kolmas ulottuvuus, jota voi nimittää vaikkapa identiteettipoliittiseksi. Ne ovat läsnä kaikessa historiallisessa kerronnassa, mutta historiantutkimuksen pelisäännöt suosivat tai joskus suorastaan edellyttävät tietynlaista suhtautumista niihin.

Tarinoita ei kerrota tyhjästä. Epäluotettavinkin historiallinen tarina perustuu johonkin, jos ei muuhun niin mielikuviin ja mielikuvitukseen. Historiantutkimuksessa on olennaisen tärkeää perustaa väitteensä mahdollisimman osuvaan ja kattavaan todistusaineistoon. Kun ranskalaiselta historioitsijalta Jacques Reveliltä kysyttiin, mikä erottaa historiantutkimuksen muusta historiallisesta kerronnasta, vaikkapa historiallisesta romaanista tai muistitiedosta, hän vastasi, että historioitsijan täytyy osoittaa väitteensä todeksi tai ainakin perustella, miksi hän pitää väitettä totena. Tämä on yksinkertainen mutta ohittamaton vaatimus.

Historiantutkija perustaa väitteensä todistusaineistoon, jonka hän tai joku muu on kaivanut esiin arkistosta, museosta tai vaikka maan alta. Kun tutkija puhuu menneisyydestä, aineisto ikään kuin näkyy kerronnan läpi, ja tutkija voi tarvittaessa osoittaa, millaiseen todistusaineistoon kukin väite perustuu. Myös tutkimuksen laadun arvioinnissa keskeinen peruste on se, onko aineisto riittävää ja laadultaan sopivaa johtopäätösten tekemiseen. Historiallinen kerronta voi olla aineistosisidonnaista olematta akateemista,

mutta potentiaalisen historiallisen aineiston löytämistä, käyttämistä ja analysoimista on käytännössä vaikea oppia muualla kuin siellä, missä ammattihistorioitsijoita koulutetaan.

Todistuskappaleiden latominen peräkkäin, vaikka kronologisestikin, ei vielä ole historiallista kerrontaa, tutkimuksesta puhumattakaan. Materiaali täytyy ”leikata” (kuten elokuvassa) niin, että tuloksena on jonkinlainen kokonaisuus. Sitä karsitaan ja yhdistellään. Jotkin osat saavat enemmän, toiset vähemmän huomiota. Se, että historiallisella kerronnalla on tarina, ei tarkoita, että sen pitäisi noudattaa jotain tiettyä mallia, vaikkapa klassista draaman kaarta. Jonkinlaista sisäistä logiikkaa tarinan on kuitenkin noudatettava. (Edellä mainittu Yuval Noah Harari on muuten sitä mieltä, että kyky kertoa tarinoita ja rakentaa myyttejä on se ominaisuus, joka selvimmin erottaa ihmisen muista lajeista, mahdollistaa laajamittaisen yhteistyön ja viime kädessä sosiaaliset instituutiot.)

Myös tutkimus on yleensä kirjoitettu tarinan muotoon, mutta jos tarinankerronnan vaatimusten ja aineiston välillä on ristiriita, aineisto vetää pitemmän korren. Käytännössä tämä tarkoittaa esimerkiksi sitä, että jos todistusaineistoissa on aukko tai aineisto on riittämätöntä tai ristiriitaista, tutkija ei koeta peittää sitä vaan kertoo, ettei aineisto riitä (varmojen) johtopäätösten tekemiseen. Muussa historiallisessa kerronnassa, esimerkiksi muistelmassa tai historiallisessa romaanissa, tarina irtoaa aineistosta helpommin. Lukija ei ehkä kaiken aikaa tiedä, mihin tarina perustuu, eikä tietoa pidetä välttämättä edes tarpeellisena. Jos aineistossa on aukko, kirjoittaja voi katsoa tarpeelliseksi peittää sen, joko kerrontateknisillä keinoilla, oletuksilla tai paneamalla omiaan.

Kolmatta, hieman vaikeammin määriteltävää historiallisen kerronnan ulottuvuutta voisi nimittää identiteetti-poliittiseksi. Pohjimmiltaan kyse on siitä, että tullakseen vastaanotetuksi ja levitäkseen tarinan täytyy puhutella jotakuta, sen täytyy herättää vastakaikua, olipa tämä sitten emotionaalista, yhteiskunnallista tai poliittista. Tämä pätee myös historiantutkimukseen. Myös historioitsija päättää jollakin perusteella, mitä tarinaa hän pitää kertomisen arvoisena juuri tässä ja nyt.

Kun historiasta 1800-luvun lopulla ja 1900-luvulla rakennettiin akateemista tieteenalaa, historioitsijoiden saattoi kuulla väittävän, että historiantutkimus oli objektiivista paitsi siinä mielessä, että se perustui aineistoon, myös siinä mielessä, että se oli intressivapaata, vailla identiteetti-poliittista ulottuvuutta. Nykyisin on helppo nähdä, kuinka näidenkin objektiivisuuden nimeen vannoneiden historioitsijoiden tarinat vastasivat oman aikansa, paikkansa ja usein myös yhteiskuntaluokkansa tarpeisiin. Tutkija ei eroa ei-tutkijasta siinä, että hänen työstään puuttuu identiteettipoliittinen ulottuvuus, vaan pikemminkin siinä, että hänen oletetaan olevan tietoinen tästä ulottuvuudesta ja mahdollisesti pohtivan sitä osana tutkimustaan.

Näiden kolmen elementin välillä historiallisessa kerronnassa voi olla jännite. Yhtä ääripäätä edustaa puhtaasti kuvaileva historiakerronta, joka ei ole juuri muuta kuin lähteiden sisällön selostamista ja jonka relevanssi usein jää hämäräksi kaikille muille kuin kenties niille kollegoille, jotka ovat jo valmiiksi kiinnostuneet samoista lähteistä. Tarinan korostaminen aineiston kustannuksella taas tuottaa historiallista kerrontaa, joka voi olla hyvinkin nautittavaa, mutta jonka luotettavuus on kyseenalainen ja jota voi olla vaikea erottaa fiktiosta. Identiteettipoliittisen

ulottuvuuden ylikorostuminen voi puolestaan johtaa siihen, että aineisto ja tarinan loogisuuskin jäävät sen poliittisen (tai terapeuttisen) käyttökelpoisuuden jalkoihin. Identiteettipoliittisen ulottuvuuden korostuminen muiden kerronnan elementtien kustannuksella merkitsee usein myös sitä, että historialliset tapahtumat alkavat vaikuttaa väistämättömiltä. Jos kerronnan ensisijaisena tavoitteena on osoittaa, miten tämä yksilö, yhteisö tai kansakunta on tullut siihen, missä se on, ja siten vahvistaa hänen tai sen identiteettiä, on helppo unohtaa, että toisinkin olisi voinut olla.

Tämä ”toisinkin olisi voinut olla” nousee itse asiassa Armitagen ja Guldin manifestissa yhdeksi historiantutkimuksen tärkeimmistä ominaisuuksista ja myös sen keskeiseksi anniksi tämän päivän ja tulevaisuuden yhteiskunnalle. Osoittamalla, että historialliset tapahtumat ovat monien erilaisten syytekijöiden seurausta (multi-kausalisuus), ja muistuttamalla, että asiat olisivat voineet mennä myös toisin kuin ne menivät (kontrafaktuaalisuus), historiantutkimus auttaa hahmottamaan tulevaisuuden vaihtoehtoja.

Historiantutkimuksella on kykyä muistuttaa yleisölle, että jokaisen menneisyyden tapahtuman taustalla vaikuttaa monia syytekijöitä. Samalla se muistuttaa, että useampi kuin yksi toivottava lopputulos on mahdollinen tulevaisuudessa. Tässä mielessä oman vapautemme ja historiallisten toimijoiden vapauden tunnistamisen välillä on suhde. Vaihtoehtoisten menneisyyksien näkeminen auttaa näkemään vaihtoehtoisia tulevaisuuksia.

LISÄLUKEMISTA

- Armitage, David & Jo Guldi (2015). The History Manifesto: A Reply to Deborah Cohen and Peter Mandler. *American Historical Review* 120:2, 543–554.
- Bläfield, Antti (2016). *Historian käyttö ja väärinkäyttö*. Helsinki: Siltala.
- Cohen, Deborah & Peter Mandler (2015). The History Manifesto: A critique. *American Historical Review* 120:2, 530–542.
- Guldi, Jo & David Armitage (2014). *The History Manifesto*. Cambridge: Cambridge University Press. <http://historymanifesto.cambridge.org/read/>.
- Harari, Yuval Noah (2016). *Sapiens: Ihmisen lyhyt historia*. Suomentos Jaana Iso-Markku. Helsinki: Bazar. Alkuteos *Sapiens: A Brief History of Humankind*, 2011.
- Kalela, Jorma (2012). *Making History: The Historian and Uses of the Past*. Houndsmills: Palgrave Macmillan.

Tekijät

Henrik Elonheimo, OTT, kriminologian ja restoratiivisen oikeuden dosentti. Oikeustiede, Turun yliopisto.

Kari Enqvist, teoreettinen fyysikko, professori. Kosmologia, Helsingin yliopisto.

Outi Fingerroos, professori. Etnologia, Jyväskylän yliopisto.

Heini Hakosalo, FT, dosentti, akatemiaturkija. Aate- ja oppihistoria, Oulun yliopisto.

Mia Halonen, FT, suomen kielen dosentti, yliopistotutkija, Jyväskylän yliopisto.

Markku Heikkilä, YTM, tiedeviestinnän päällikkö. Arktinen keskus, Lapin yliopisto.

Ilari Hetemäki, FM, tiedotuspäällikkö, Tieteen päivien pääsihteeri. Tieteellisten seurain valtuuskunta.

Minna Huotilainen, TkT, kognitiotieteen dosentti. Aivotutkimus, Swedish Collegium for Advanced Study, Uppsala, ja Helsingin yliopisto.

Ruth Illman, uskontotieteen dosentti, tutkimusinstituutin johtaja. Donner-instituutti, Åbo Akademi.

Marja Jalava, FT, ma. professori. Poliittinen historia, Turun yliopisto.

Juha Klefström, FT, tutkimusjohtaja. Syöpätutkimus. Tutkimusohjelmayksikkö, lääketieteellinen tiedekunta, Helsingin yliopisto.

Tarja Knuuttila, FT, Associate professor, akatemiaturkija. Filosofia, University of South Carolina, Helsingin yliopisto.

Rami Koskinen, FM, tohtorikoulutettava. Filosofia, Helsingin yliopisto.

Kai Kuikkaniemi, DI, TaK, projektipäällikkö. Tietotekniikan tutkimuslaitos HIIT, Aalto-yliopisto.

Simo Kyllönen, FM. Käytännöllinen filosofia, Helsingin yliopisto.

Veikko Launis, FT, professori. Lääketieteellinen etiikka, Turun yliopisto.

Jarno Limnell, ST, professori, Aalto-yliopisto.

Risto Marjomaa, FT, dosentti, yleisen historian yliopistonlehtori, Helsingin yliopisto.

Hannu Nieminen, PhD, professori. Viestintäpolitiikka, Helsingin yliopisto.

Ilkka Niiniluoto, FT, professori emeritus. Teoreettinen filosofia, Helsingin yliopisto.

Päivi Onkamo, FT, dosentti. Perinnöllisyystiede, Helsingin yliopisto.

Emilia Palonen, PhD, dosentti, yliopistonlehtori. Valtiooppi, Helsingin yliopisto.

Heikki Patomäki, VTT, professori. Maailmanpolitiikka, Helsingin yliopisto.

Merja Penttilä, FT, tutkimusprofessori, biotekniikka, VTT; professori, synteettinen biologia, Aalto-yliopisto.

Sami Pihlström, FT, professori. Uskonnonfilosofia, Helsingin yliopisto. Suomen Filosofisen Yhdistyksen puheenjohtaja.

Helena Rasku-Puttonen, PsT, professori. Kasvatopsykologia, Jyväskylän yliopisto.

Anna-Kaisa Rastenberger, FT, professori, Esittämiskäytännöt ja tilallisuus, Praxis, Kuvataideakatemia, Taideyliopisto.

Jouko Rikkinen, FT, professori. Kasvitiede, Helsingin yliopisto.

Minna Ruckenstein, FT, yliopistotutkija, dosentti. Kuluttajatutkimuskeskus, Helsingin yliopisto.

Petri Räsänen, FT, tuntiopettaja. Filosofia, Tampereen yliopisto.

Tapio Salminen, FT, tutkija. Historia, Tampereen yliopisto.

Tuija Saresma, FT, dosentti. Nykykulttuurin tutkimus, Jyväskylän yliopisto.

Katriina Siivonen, FT, kulttuuriperinnön tutkimuksen dosentti, yliopisto-opettaja. Tulevaisuudentutkimus, Turun yliopisto.

Karri Silventoinen, dosentti, yliopistonlehtori. Sosiaalitieteiden laitos, Helsingin yliopisto.

Hanna Snellman, FT, professori. Kansatiede, Helsingin yliopisto.

Tuomas Tepora, FT, dosentti. Suomen ja pohjoismaiden historia, Tutkijakollegium, Helsingin yliopisto.

Teija Tiilikainen, VTT, dosentti, Ulkopoliittisen instituutin johtaja.

Outi Vesakoski, FT, tutkija. Biologian laitos, Turun yliopisto.

Petri Ylikoski, professori. Sosiaalitieteiden laitos, Helsingin yliopisto.

Tieteen päivien julkaisuja

Kaikkea sattuu (Toim. Ilari Hetemäki, Pauliina Raento, Hannu Sariola & Tuomas Seppä, Gaudeamus ja Tieteellisten seurain valtuuskunta 2015)

Kaikki syntyy kriisistä (Toim. Jaakko Hämeen-Anttila, Kimmo Katajala, Ari Sihvola & Ilari Hetemäki, Gaudeamus ja Tieteellisten seurain valtuuskunta 2013)

Kaikki irti arjesta (Toim. Leif C. Andersson, Ilari Hetemäki, Riitta Mustajoki & Ari Sihvola, Gaudeamus ja Tieteellisten seurain valtuuskunta 2011)

Kaikki evoluutiosta (Toim. Ilkka Hanski, Ilkka Niiniluoto & Ilari Hetemäki, Gaudeamus ja Tieteellisten seurain valtuuskunta 2009)

Rajalla. Tiede rajojaan etsimässä (Toim. Kari Raivio, Jan Rydman & Anssi Sinnemäki, Gaudeamus ja Tieteellisten seurain valtuuskunta 2007)

Suhteellista? Einsteinin suhteellisuusteorian jalanjäljillä (Toim. Jan Rydman, Yliopistopaino Kustannus ja Tieteellisten seurain valtuuskunta 2005)

Tiede ja muutos – aaveet ja haaveet (Toim. Jan Rydman, Tieteellisten seurain valtuuskunta 2003)

Tiede ja elämä (Toim. Jan Rydman, Tieteellisten seurain valtuuskunta 2001)

Matkalla tulevaisuuteen (Toim. Jan Rydman, Tieteellisten seurain valtuuskunta 1999)

Maailmankuvaa etsimässä (Toim. Jan Rydman, WSOY 1997)

Tutkimuksen etulinjassa (Toim. Jan Rydman, WSOY 1995)

Imago Mundi – Ihmisen ja tieteen uudet maailmat (Toim. Raimo Lehti & Jan Rydman, WSOY 1993)

Isaac Newton – Jättiläisen hartioilla (Toim. Raimo Lehti, Tapio Markkanen & Jan Rydman, Tähtitieteellinen yhdistys Ursa 1988)

Perinteet ja tulevaisuus (Toim. Paavo Hohti, WSOY 1983)

Suomen tieteen ulottuvuuksia (Toim. Risto Kautto, WSOY 1978)

Tieteen päivät – Vetenskapens dagar 1954 (Helsinki 1955)

